

VERSÖ

Tröskomtörrenni följörar

2/2102

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2019/2

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

SZATMÁRI ÁRON

Isten, angyal, krisztus

Változatok a 8. zsoltárra5

LACZHÁZI GYULA

Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája

(Zrínyi Miklós *Elégiája* kapcsán) 21

BODROGI FERENC MÁTÉ

Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban

(Különös tekintettel az *Aurora. Hazai Almanach* zsebkönyveire)..... 38

MACSKÁSI ÁRPÁD

Mikszáth körül a mező

Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben (2. rész)..... 73

KRITIKAI LAPOK

NAGY IMRE

A „kétnyelvű” Bánk bán

Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból 96

HASZNOS MULATSÁGOK

HERNÁDY JUDIT

A vágycsoport természetrajza Koháry István barokk álomversében

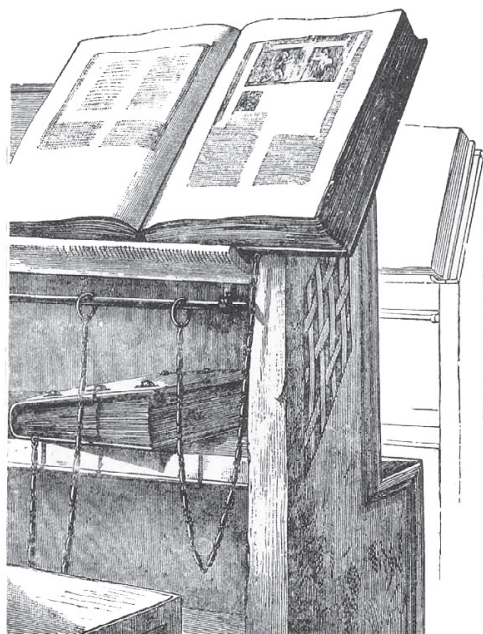
(*Üdömulatás közben szerzett versek*) 109

FILLÉRTÁR

PAP BALÁZS

Batizi-versek a Régi Magyar Költők Tárában 121

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Szatmári Áron

Isten, a ngyal, krisztus

Változatok a 8. zsoltárra¹

1.

Az 1602-ben Debrecenben kiadott református gyülekezeti énekeskönyv² kapcsán Pap Balázs amellett érvel, hogy Újfalvi Imre az énekeskönyv szerkesztésekor egy mára elveszett unitárius énekeskönyv-kiadást is forrásként használ. Tudunk arról, hogy Enyedi György unitárius püspöksége idején sajtó alá rendeztek egy énekeskönyvet,³ bizonyos énekek valószínűleg innen kerültek az 1602-es debreceni editióba.⁴

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai közül a 8. zsoltárnak ismerjük legkorábról nyomtatott megjelenését, méghozzá szintén az 1602-es énekeskönyvből. „Egy Szent-háromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázható meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangzottatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zsoltárához” – jegyzi meg Pap tanulmányának végén.⁵ Írásomban a mellett érvelek, hogy a 8. zsoltár nem felelt meg minden tekintetben Újfalvi nézeteinek. Gondolatmenetem azonban – reményeim szerint – csak még inkább alátámasztja Pap feltételezését, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jut hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

2.

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602 (RMNy 886). – Bogáti 8. zsoltára: 8r.

³ RMNy 746. Ezzel az énekeskönyvvel és énekanyagával a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is foglalkozott. A konferencia anyaga később a *Keresztény Magvető*ben is megjelent, lásd a 2017. évi 2–3. számának tanulmányait.

⁴ PAP Balázs, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*, *Ker. Magv.*, 123(2017), 2–3. sz., 227–246. – H. Hubert Gabriella ezt szintén valószínűnek tartja, tanulmányában fel is vázolja az elveszett énekeskönyv valószínű tartalmát és lehetséges szerkezetét: H. HUBERT Gabriella, *Az unitárius éneklés kezdetei*, Uo., 165–176.

⁵ PAP, *i. m.*, 246. – Újfalvi Imre az 1602-es énekeskönyv előszavában írja a következőket: „Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok énekesektől is magyar ritmusokban rendeltetvén: egy pedig len sokképpen is találtatik. Második, hogy az melyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanák”. – *Keresztyéni énekek*, *i. m.*, 4r; Betűhív átirata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 17), 393.

Nemtudokkitérni a Bogáti-zsoltárok szerteágazó éskusza szöveghagyományának minden kérdésére, ezért csak felvázolom a tanulmány szempontjából releváns gócpontokat. A példányból is ismert legkorábbi nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616 körül jelent meg, ebben tizenkét Bogáti-zsoltár kap helyet, köztük a nyolcadik.⁶ Ennél korábbi csak egyetlen nyomtatott Bogáti-zsoltárt ismerünk: az 1602-es református énekeskönyvben megjelenő 8. zsoltárt.

Etlinger Mihály a *Bölöni-kódex*⁷ szövegeit olvassa össze az 1602-es énekeskönyvvel, ez alapján ő is megerősíti, hogy léteznie kellett egy 16. századi unitárius kiadványnak, és szerinte ebben a kiadványban a 8. zsoltár is helyet kapott. Regisztrálja, hogy az 1602-es énekeskönyv szövegéből hiányzik a zsoltár 10. strófája, míg ez a strófa a *Bölöni-kódex*ben megvan, vagyis a kódex KG monogramú másolójának nem lehet forrása az Újfalvi-féle énekeskönyv.⁸ A 8. zsoltár esetében az 1616 körüli unitárius énekeskönyvnek sem lehet forrása az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv, ugyanis az onnan hiányzó 10. strófa az unitárius kiadványokban is megvan.

1602 előttől nem ismerünk Bogáti teljes *Psalterium* át tartalmazó kéziratot, és az sem biztos, hogy a szerző keze alól kikerül-e egy tisztázata a fordításnak.⁹ Az ismert *Psalterium*-kéziratok közül 1616-ra már valószínűleg több is elkészül, de nem kimutatható, hogy ezek közül valamelyik közvetlen forrása lett volna az 1616 körüli kiadásnak. Egyik énekeskönyvben sem nevezik meg a szerzőt, és egyáltalán, semmi jel nem utal arra, hogy a két énekeskönyv szerkesztői ismerték volna a teljes zsoltár fordítást, vagy tudták volna, hogy Bogáti fordításáról van szó. Az is feltűnő, hogy az unitárius énekeskönyvbe került zsoltárok igen nagy szerkesztésen estek át azért, hogy a gyülekezeti éneklésszámára szalonképesek legyenek, és az 1602-es énekeskönyvben is szükség volt egy strófa elhagyására. Ha teljes zsoltárkönyvből dolgoztak volna a szerkesztők, könnyen választhattak volna olyan zsoltárt, amely nem problematikus – vagy jóval kevésbé problematikus – ájtatossági vagy teológiai szempontból.

Felmerülhet, hogy éppen azért ezeket a zsoltárokat válogatták ki a *Psalterium*ból, mert ezek hiányoztak a sorozatból. De erre ugyanúgy válaszolhatunk, mint a népmesei király az igazmondó juhásznak: akkor a többi hiányzó zsoltárt is átvették volna. Hisz az 1602-es kiadásból a zsoltárok majdnem fele hiányzik, az unitárius kiadásból pedig körülbelül a kétharmada, és láthatjuk, az sem gond, ha a zsoltárokat át kell szerkeszteni. Az 1602-es énekeskönyvben ráadásul megjelenik egy másik fordítása is a 8. zsoltárnak, amely már a 16. századi nyomtatott énekeskönyvekben is helyet kapott. Ez alapján akár hihetünk is Újfalvinak abban, hogy valóban nem volt tudomása a teljes zsoltárkönyv magyar nyelvű verses fordításáról.

6 RMNy 983. – Az énekeskönyv címlapja nem ismert. – Bogáti 8. zsoltára: 204.

7 *Bölöni-kódex*, 1615–1621 (S 30). – Bogáti 8. zsoltára: 130v.

8 ETLINGER Mihály, *A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről*, Ker. Magv., 124 (2018), 1. sz., 21–47, 41.

9 Nem eldöntött, hogy Bogáti valóban meghalt-e 1592-ben, vagy csak a 17. század első éveiben. Lásd erről az új Bogáti-kritikai életrajzát: BOGÁTI FAZAKAS Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. Ács Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, ZSUPÁN Edina, biogr. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A), 456–457.

Etlingerrel több helyen írtunk arról, hogy Bogáti zsolttárai külön is terjedhettek, akár már a 16. század során. Így tehát akár a 17. századi nyomtatványok, akár a 16. századi unitárius énekeskönyv szerkesztői hozzájuthattak egyes Bogáti-zsoltárok kézirataihoz.¹⁰ Arra kell elsősorban keresnünk a választ, hogy a ma is ismert énekeskönyvek közös vagy különböző forrásból dolgoztak-e. Ehhez nézzük meg, hogyan viszonyul egymáshoz a két nyomtatott énekeskönyv szövege.

3.

Szövegközlésem a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatán alapul; ez reprezentálja a teljes *Psalterium*ot megőrzött kéziratok szöveg hagyományát. Az összevetések alapján ennek a kódexnek a szövege áll legközelebb egy olyan szövegállapothoz, amelyhez a ma ismert másolatok mindegyike többé-kevésbé kapcsolódik. Azért nem nevezem ezt szerzői szövegnek, mert úgy tűnik, hogy több szerzői variáns is megjelenik a zsolttárok hagyományozódásában.¹¹ A szövegközlés bal oldali hasábjára tehát a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsa, szövegét modernizált átírásban közlöm. A jobb oldali hasáb az 1602-es református (R) és az 1616 körül kiadott unitárius (U) énekeskönyvnek, valamint a *Böloni-kódex* (B) 1616 elején készült lejegyzésének eltéréseit jelzi. Lábjegyzetekben közlöm a többi kéziratot *Psalterium* szövegváltozatát, de csak abban az esetben, amikor nem egyértelmű, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a mérvadó variánst hozza, vagy ha ez más okból releváns az elemzés számára.¹²

<i>Péchi Simon-énekeskönyv</i>	Variánsok
Psalmus VIII. Mely nagy az Isten <i>Nóta: Régen vala az nemes Perzsiában</i>	R B U [hiányzik] R Nagy bánatban B Elmondhatod arra: Uram Isten, ki ígértél
1 Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, híre terjedt az nagy földkerekségen, mert ki legyen, jelenti földön, mennyen, széki égen, ¹³ számolya az föld színén.	U földön R U égben

10 ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 97–111, 103; ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Ker. Magv., 123(2017), 2–3. sz., 280–286, 285.

11 SZATMÁRI Áron, *Bogáti nyomtatásban: A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek*, Ker. Magv., 124(2018), 1. sz., 48–65, 55.

12 Rövidítések: PS – *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610 k. (S 33); SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, 1608 (S 22); J – *Jancsó-kódex*, 1615 k. (S 31); MJ – *Mátéfi János kódexe*, 1634 (S 39); KJ – *Kövendi János-kódex*, 1679 (S 105); MP – *Magyari Péter kódexe*, 1704 (S 167).

13 KJ MP égben

- 2 Erős hatalmát mindenütt jelenti,
az eget, földet valaki megnézi,
ha nem tudta, már bizonyonnal hiheti,
hogy Isten nagyon és nagy, azt értheti. R hogy erős Isten nagyon, megértheti
- 3 Legnagyobb mivolta tetszik az égen,
mert az *fényes ég ereje az földön,*
az vizeken, minden teremtetteken,
éltet az ég mind ennyi kerekéségen. R széles ég erei B ez földön U ez földön
- 4 *Ím, hogy az csecsszópo gyermeket nézem,* U csecsemő B csecsemű
nagy *bölcsösségedet innét* ismerem, R Hogy az csecsemő gyermeköket nézem
anyja *csecsin* mint *neveled, intézem,* R bölcsösségedet innen
kicsinből nagygyá mint *teszed, ítélem.* R csöcsin, nevelőd, intézőm
R tesződ, ítélem B ítélem
- 5 Nem mondhatja *tahát*¹⁴ az istentelen,
csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen,
minden állat csak *ön kéjén lött s megyen*¹⁵ R U tehát
csak történet, az mi esik emberen. R ú kéjén lött légyen B ő kéjén lött légyen
U ő fején lött légyen
- 6 Az eget, földet az ember *tekintse,* R B tekintse
hogyan Isten nagyon, innét is *ismerje,* R esmérje
nem *semmitől* lött *mindez* valamivé,
nem *magától* leszen kicsinből bölcsé. R U semmiből B U ez mind
R magától
- 7 Gyermek kicsin vérből csudán fagonik,
anyján belől, *küvül mint* nevekedik,
vastaggá mindenben mint *örögbedik,*
nem ember, ki ezen nem *elmélkedik.* B [1 strófa hiány]
R U kívül R mind
U örögbedik
R ámélikodik
- 8 Immár *mikor az nagy égre tekintek,* R midőn, tekintek
napot, *holdot, csillagokat elnézek,* B mikoron az égre tekintek
kezed szennyét, *míveit elszemlélek,* B hódót, csillagokat R megnézek
az embert *megtekintem,*¹⁶ így *beszélék.* R B műveit R elszömlélek
U hogy tekintem, beszéljek
- 9 Az embert mely nagy tisztességre fogtad,
*mikor ötöt teremtetted s alkottad,*¹⁷ R ütöt R U teremtéd és alkotád
B mikoron ötöt teremtéd és alkotád
mi dolog, hogy ugyan *megkoronáztad,* R megkoronázád
minden *felett ez földön magasztaltad.* R fölött, magasztalád U földön
- 10 Szent angyalid közé csaknem ültetted,
földi királlyá és istenné tötted,
vadon, barmon, halon úrrá emelted,
minden lelkes állaton feltisztelted. R [1 strófa hiány]

14 Más kéziratokban: tehát

15 SZB KJ lött légyen MP lett légyen J ment lígyen MJ lött s megyen

16 SZB KJ hogy tekintem

17 MJ teremtéd és alkottad

- 11 Isteni lelket őbelé bocsátál,
kit őneki te magadból szakasztál,
 te mindenkor oly igen rá *gondoltál*,
 minden *dolgaiban* te *igazgattál*.
 R lelköt őbelé R B U bocsátál
 R melyet neki
 R gondolál
 R B U dolgaiban R igazgatál
- 12 Serény lelket és eszest bele *adtál*,
kivel egyaránt áll az angyalokkal,
kivel nagyobb mindenféle állatnál,
teste szerént küsebb az angyaloknál.¹⁸
 R Sörény, eszöt, adál
 R mellyel
 R mellyel
 R teste szerint csak kisebb angyaloknál
 U teste szerint kisebb az angyaloknál
- 13 *Temérdeki* sok jót ez mellett *hadtál*,
 hogy éljen, bírjon ennyi *sok javiddal*,¹⁹
gyönyörködjék minden *kazdagsággal*,

summa szerént éljen nagy urasággal.
 R Temérdöki R B U adtál
 R javaiddal B sok jovoddal U sok jovaddal
 R gyönyörködjen, gazdagságokkal
 U kazdagságokkal
 R U szerint R ilyen
- 14 Ezeket hogy látom, igen csudálom,
 én Istenem, terólad én azt vallom,
 nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom,
 hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.
- 15 Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá,
 teremtésről az Istent magasztalá,
 emberekre *mely gondja* volt, *azt* látá,
 mi állat az ember, azon csudála.
 B mely nagy gondja R ezt

4.

Rögtön szembetűnik, hogy Ra stófa elhagyásán kívül is sok olyan variánst tartalmaz, amelyek nem jelennek meg sehol máshol. Az ö-ző alakokra más debreceni edíciókban is bőven találunk példát, de sok eltérés ennél lényegibb, akár egy egész sorra kiterjed. Ezek egy református szerkesztő munkáját sejtetik, vagyis jó eséllyel az 1602-es kiadás szerkesztésekor jöttek létre. Az már korántsem olyan egyértelmű, hogy a kéziratos hagyományhoz képest R, B és U egy külön ág lenne, de több esetben együtt térnek el. Vizsgáljuk meg ezeket a szöveghelyeket.

1. stófa, 4. sor: az „égen” szót több kéziratban írják „eghen”-nek. Ez az írásmód könnyen félreolvasható, így az „égben” alak függetlenül is kialakulhat.

5. stófa, 3. sor: a „lött légyen” alak több kéziratban is megjelenik. Ebben a formában a sor csak annyit jelent, hogy az állatok (lelkes lények, vagyis a mai értelemben vett állatok és emberek) teremtettek – ami jelentősen leegyszerűsíti a sor értelmét. A „megyen” azért fontos szó itt, mert mellett teszi le a voksot, hogy Isten nemcsak teremtője az élőknak, hanem jelenbeli gondviselője is. Ez Bogáti számára fontos kérdés, lásd ehhez 33. zsolttárát, melynek argumentuma: „Az teremtő gondviselő is”.

18 SZB teste szerént csak kisebb az angyaloknál

19 SZB sok javaddal J MJ sok jovaddal MP sok jovoddal KJ jovaiddal

Ráadásul a „lött légyen”-ből nehezen lesz „lött s megyen”. Tehát PS alakja lehet az eredeti, viszont az eltérések azt is jelzik, hogy ennek jelentése nem volt egyértelmű, és a másolók könnyen javították „lött légyen”-re. Így ez a sor sem bizonyíték R, B és U összetartozására.

8. strófa 4. sor: a „hogya tekintem” alak szintén megjelenik több kéziratban, ezért itt is érvényes az előző gondolatmenet. PS alakja csak akkor érthető, ha a fülünkben cseng a strófa eleji, „Immár mikor”. A sort magában olvasva viszont valóban érthetőbb lesz „hogya tekintem” formában. Vagyis horizontálisan is könnyen ki tud alakulni ez a variáns, és a némely kézirattal való egyezés is inkább ennek a jele.

9. strófa 2. sor: PS variánsa a strófában végig ugyanazt az igeidőt szerepelteti. B és U esetén viszont minden rímben csak egy *t* jelenik meg, ami szintén logikus, de Bogátinál az előbbi jóval gyakoribb; nagyon ritkán keveri egy strófán – vagyis egy mondaton – belül a múlt időket. R-nél egyik tendencia sem érvényesül, inkább úgy tűnik, mintha a 3. és 4. sor végét a szerkesztő igazítaná a 2. sorhoz. Ha figyelembe vesszük MJ kevert alakját, akkor az is elképzelhető, hogy a források egy ehhez hasonló alakot egységesítettek különböző módokon és szinteken. Ha módosításról van szó, az persze végbemehetett függetlenül is, de akkor is feltűnő, hogy éppen R, B és U alakja egyezik meg. A 11. strófa 1. sora esetében hasonlót látunk. Itt is többféle tendencia érvényesül a strófán belüli igeidők egységesítésében, de az 1. sorban az R, B és U alakja együtt tér el az összes többi forrástól.

A három forrás együtt tér el a 4. strófa 1. sorában, a 11. strófa 4. sorában és a 13. strófa 1. sorában is. Mindenki döntse el, hogy milyen erősnek gondolja ezeket az eltéréseket. Leginkább azt kell figyelembe venni, hogy mennyi esélye van annak, hogy a változtatás függetlenül következzen bekét forrásban, illetve hogy a szerkesztő vagy másoló magától javítsa vissza egy másik forrással megegyező alakra. Anyomtatásban való megjelenés miatt ez úgy is bekövetkezhetett, hogy a szerkesztő vagy másoló a templomban megta nult alakot hagyományozta tovább, és nem a közvetlen forrását.

A vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a közös variánsok alapján valószínű a kapcsolat a nyomtatott énekeskönyvek és a *Bölöni-kódex* szövegei között, az eltérések alapján látható egy erre utaló tendencia. Ugyanakkor perdöntő, erős bizonyíték nincs erre a kapcsolatra – a 8. zsoltár variánsai alapján. Viszont emlékezünk arra, hogy R és B egy-egy strófa hiánya miatt (és R egyéb számos eltérése miatt) U-nak nem lehetett a forrása, és B-nek sem lehetett forrása R. Az Etlinger által citált hely, az 5. strófa 3. sorának „kójén” – „fején” eltérések miatt B sem másolhatta U-t.²⁰ Fentebb kizártuk annak lehetőségét, hogy egy teljes *Psalterium*-másolat lett volna az énekeskönyvek forrása, de az sem valószínű, hogy a három különböző helyen, és időben sem egyszerre készülő forrás érintkezett volna a 8. zsoltár magában terjedő ugyanazon kéziratával.

Hosszan folytathatnánk még a valószínűségeket és az ellenvetéseket sorát. Ehelyett érdemesebb megnézni Etlinger, H. Hubert és Pap több énekre kiterjedő, és jóval

²⁰Jelen tanulmány keretei között nem tudok hosszabban kitérni rá, de további vizsgálatra érdemes, hogy az 1697-ben kiadott unitárius énekeskönyv (RMKI. 1503) a „kójén” alakot hozza, és hiányzik a zsoltár 7. strófája.

meggyőzőbb példákat felvonultató összehasonlításait. Az általuk felrajzolt képbe jól illeszkedik a fenti elemzés eredménye, és megerősíti azt, hogy Újfalvi Imre, a *Böloni-kódex* másolója és az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv szerkesztője bizonyos énekek – köztük a 8. zsoltár – esetében egyetlen közös forrásból dolgozott, amely jó eséllyel a példányból nem ismert 16. századi unitárius énekeskönyv. E tekintetben már az is jelentős eredmény, hogy a 8. zsoltár tüzetes elemzése nem mondott ellent ennek a premisszának.

5.

Egy magyarázattal még adós vagyok. Eddig evidenciának vettem, hogy Újfalvinak problémája volt a kimaradt 10. strófával, és nem véletlenül, figyelmetlenségéből maradt ki az 1602-es kiadványból. Pedig ez volt az egyik érv mellett, hogy Újfalvinak nem volt lehetősége válogatni a zsoltárok között, hanem azt vette át, amihez hozzájutott, még úgy is, ha problémája volt a szöveggel, és úgy is, hogy már ismerte máshonnan a zsoltár fordítását. A továbbiakban a mellett érvelek, hogy a 10. strófa egy unitárius forrásban akadálymentesen megjelenhet, egy trinitárius forrasszámára azonban gondot okoz a szerepeltetése. Ezzel áttételesen azt is igazolni szeretném, hogy a három forrás közös őse egy unitárius kiadvány. Eközben kitérek Újfalvi és a szöveg hűségviszonyára is, amelyre jól rávilágít a 8. zsoltár két parafrázisának különbözősége, és sorsa az 1602-es énekeskönyvben.

Bogáti parafrázáló módszere a bibliai versek soroskövetésén alapul. Verses szövegekben betoldásokat, kommentárokat – többnyire – csak a szöveg paratextusaiban találhatunk (akrosztichonok, argumentumok, nyitó- és záróstrófák, „Interpretatio”). Az értelmező részek ezekben az esetekben leválaszthatók a szorosán vett fordításról, amely viszont általában követi a forrásul vett bibliai szöveg beosztását és arányait. A 8. zsoltár ebben a tekintetben atipikus. Az eltérések jól láthatók lesznek, ha Bogáti szövegét a vizsolyi Biblia szövegével vetjük össze.²¹

Vizsoly, 1590.

Bogáti

[2] Mi URunk Istenünk, mely igen csudálatos a' te neved az egész földön, 1–3. strófa
ki az te dicsőségdet az Égeknek felötte magasztaltad.

[3] Az kicsinyeknek és csecsszopóknak szájok által 4–7. strófa
erősítetted meg az te hatalmadat az te ellenségidért,
hogy megrontsad ellenségidet és az bosszúállókat.

[4] Mikor látom az te Égeidet, az te kezednek munkáit, 8. strófa
az Holdot és az csillagokat, melyeket te teremtettél, *(akkor így gondolkodom:)*

²¹ *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590 (RMNy 652), 541r. – A modern kiadások versszámozását használom (amelyből egyet le kell vonni ahhoz, hogy megkapjuk a vizsolyi kiadásét), mivel a különböző számozások követhetlenné tennék a következő fejtegetéseket.

[5] Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatot [sic!] őtet.	Strófa
[6] Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az Angyaloknál, mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet.	10. strófa
[7] Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá, mindeneket vetöttél az ő lábai alá.	=
[8] Juhokat és minden barmokat, meg az mezei vadakat is.	=
[9] Az Égi madarakat és a' tengernek halait, és az melyek által járják az tengernek ösvényit.	=
?	11–13. strófa
[10]Mi URunk Istenünk, mely igen dicsőséges a' te Neved mind az egész földön.	14. strófa
?	15. strófa

Láthatjuk, a zsoltár első két versét Bogáti hét strófa hosszan hozza, nem lényeg-
telen betoldásokkal és önismétlésekkel. Ezzel szemben a 6–9. vers szorosan vett szö-
vege egyetlen strófába – a tizedikbe! – van besűrítve, amit három strófa kommentár
követ, szintén tartalmi ismétlésekkel.

6.

A 8. zsoltár a krisztológiai viták egy fontos hivatkozási pontja, mivel 5–7. versét
a *Zsidókhöz írt levél* 2,6–8 idézi, és vonatkoztatja Jézus Krisztusra. A levél értelmezése
szerint az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* kisebbé lett az *angyaloknál*. Ez a
krisztológiai értelmezés beleíródik a 8. zsoltár értelmezési hagyományába is.

Ennek ékes példája éppen az az Agostino Giustiniani által összeállított több-
nyelvű zsoltárkiadás, amely Bogáti egyik forrása lehetett a *Psalterium* készítésekor.²²
A többnyelvű kiadványból kitűnik, hogy már szövegkritikai szempontból is problé-
más a zsoltár szövege. A héber szöveg 6. versében az „isten, istenség, istenek” értelmű
אֱלֹהִים (elohim) szó szerepel, de a *Szeptuaginta* ógörög és a *Targum* arámi szövege ezt
„angyalok” értelmű kifejezéssel adja vissza. A zsoltárkiadás *Vulgata* szerinti latin ha-
sábjában így olvasható a 6. vers:

„Minuisti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum”,

míg Giustiniani héber szerint készített latin fordítása így adja vissza:

²² DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp.,
Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 160.

„*Minuisti eum parum a DEO, gloria et decore coronabis eum*”.²³

A probléma onnan ered, hogy az „elohim” többesszámú alak, de a héberben jelenthet egyes számú és többes számú főnevet is.²⁴ A Biblia héber szövegében „Istent rendszerint ez a szó jelöli, de egyes számú jelentéssel. [...] A többes számú forma azonban jelölheti a pogány isteneket, valamint az isteni, mennyei lényeket, angyalokat is”.²⁵

Giustiniani hosszás kommentárt fűz a 8. zsoltár 6. verséhez. Eldönthetőnek látja a problémát: szerinte a helyes értelmezés „a Deo”, és itt egy régi fordítási hiba élt tovább. Kitér arra is, hogy a hiba a *Zsidóknak írt levél* görög fordításában [sic!] is bekövetkezett, és a levél eredeti héber változatában is „Isten” értelemben szerepelt a kifejezés. Érvelésében végig a *Zsidókhöz írt levél* kontextusa alapján – de ezzel a módosítással – magyarázza a zsoltár kérdéses szöveghelyét: az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* – szenvedése idejére – kisebbé lett *az Atyánál*, hogy aztán úrrá legyen mindenén.²⁶

Sebastian Münster épp ellenkező álláspontot képvisel. Bibliakiadásában a *Szeptuaginta* értelmezését tartja helyesnek, és a héber „elohim” szót „angyalok” formában fordítja. Idevonatkozó jegyzete szerint ebben héber értelmezések szerint jár el, majd sommásan elisítéli Giustiniani-féle fordítási lehetőséget, vagyis azokat, akik az „Isten” jelentést erőltetik, azért, hogy Krisztusra lehessen vonatkoztatni a sort.²⁷ Münster tehát szétválasztja a zsoltár betű szerinti értelmezését, és a szöveghely *Zsidókhöz írt levél* szerinti lehetséges applikálását.

Ezen az alapon áll a Münster kiadását is felhasználó vizsolyi bibliakiadás szövege is. Mindkét helyen „angyalok”-nak fordít, de lényegessé válnak más különbségek az ószövetségi és az újszövetségi textus között. A zsoltár 6. versében a „tettet” helyett a „teremtett” kifejezést használja, amelyegyszentháromság-teológia keretein belül nem alkalmazható Krisztusra. A teremtés nem értelmezhető ideiglenes jelentésben sem, hanem egyszeri és végleges aktus: Isten *egy kevéssel* teremtette kisebbé *az embert* – *az angyaloknál*. Ez az elmozdulás a teremtéstörténettel való korrespondenciákat erősíti meg.²⁸

A zsoltárhoz írt argumentumban ezt olvashatjuk:

23 *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum*, ed. Augustinus IUSTINIANUS, Genua [Genova], 1516, B1v–B2r, https://books.google.hu/books?id=aX_TSKN1UdsC – Hieronymus is „a Deo” formában fordítja a kifejezést héber alapján készített zsoltárfordításában: *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus WEBER, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994, 777.

24 A héber nyelvben kevésbé vagy egyáltalán nem jár a teológusok egyik érve a szentháromság léte mellett éppen az volt, hogy Istent a Biblia többes számú szóval illeti. Erről a problémáról bővebben: DÁN, i. m., 63.

25 SZABÓ Mária, *A Zsoltárok kincsei: Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel: Válogatás a Zsoltárok I. könyvéből (1–41)*, Bp., SZIT, 2015, 88.

26 *Psalterium Hebraeum...*, i. m., B1v–B2r.

27 *Hebraica Biblia*, transl. Sebastian MÜNSTER, Basilea [Bázel], 1546, II, 1165, <https://books.google.hu/books?id=LsUOYBtDT-IC>

28 Vö. 1Móz 1,26–28

„ő mindazáltal nem csak teremtette és megékesítette az ő ábrázatjával az embereket, hanem annak felötte oly méltóságos állapatra emelte, hogy minekutána az elveszett emberi nemzetséget megváltotta, Isten fiai lennének, valakik őbenne hinnének”.²⁹

Ez már a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése, de ez a kiadás úgy állítja a keresztény üdvtörténet kontextusába a zoltárt, hogy a *sensus historicus* nem veszi érvényét. Továbbra is az emberiségről tesz állítást a zoltársor, csak a *sensus historicus* mellé odakerül a *sensus propheticus*: egyszerre szól az emberiség teremtéskor kapott, illetve jövőbeli dicsőségéről. Ráadásul ez az üdvtörténeti értelmezés csak a textusként, külsőleg kapcsolódik a zoltár szövegéhez.

Válaszúti György antitrinitárius értelmezése az applikálás és a belőle levonható következtetések hatókörét is máshol húzza meg. A *Pécsi disputa* erről szóló részét így vezeti be:

„az mely Psalmusból látod, hogy az Apostolok bizonyoságot vettek. Ne ügyekezze lárra, hogy azt a Psalmust egészen a Krisztusra magyarázad, sem mindenkor egy avagy két ígért egészen a szentenciát, melyből az Krisztusra vettített. Mert az nagy tudatlanság leszen”.³⁰

A 8. zoltár helyes applikálása nála a következőképpen néz ki:

„Ps. 8. Mindeneket lába alá vetettél őneki, és egy kevésé tötted alább az Angyaloknál. Ez mondás história szerint Dávidnál vagyon és közönséges emberi nemzetnek méltóságáról, kinek Isten minden földi, és vízbéli, és égben repeső madarakot lába alá vetett, vagy keziben engedett, elannyira felmagasztalta, hogy kevés héa, hogy az Angyaloknak méltóságára nem jutottak. Ezt Krisztusra magyarázza Hebr. 2., de más értelemmel, hogy nem Dávidnál vagyon. Mert itt azt mutatja meg, hogy noha az Krisztus alább vettetett volt egy kevésé az Angyaloknál (tudniillik az halállal és szenvedéssel), de azért Isten őt abból felvötte, és oly dicsőségre, tisztességre emelte, hogy ez alá, és nem az Angyalok alá vettítette az következő világot. Eddig azért elég az Apostallal az Psalmust az Krisztusra magyaráznod, applikálnod”.³¹

Válaszútinál tehát végérvényesen kettéválik a zoltár és a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése; utóbbi semmilyen módon nem íródik bele az előzőbe. A *Zsidókhöz írt levél* szerzője nem az ószövetségi szövegben rejlő *sensus propheticus*t bontja ki, hanem csupán a zoltárból vett szöveghelyek alapján magyarázza saját osztrikológóját. De

²⁹ Szent Biblia, i. m., 541r.

³⁰ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi magyar prózai emlékek, 5), 189.

³¹ *Uo.*, 191–192, vö. továbbá: 583.

a levél értelmezésekor sem szabad bevonnai az idézett zoltárok más textusait, hisz az önkényes válogatáshoz vezet: a zoltárokból minden érvek az ellenkezőjére is lehetne példát hozni – és ezt Válaszúti meg is teszi. Értelmezői módszerét megalakításmentesen követve a *Zsidókhöz írt levél*ben írtak egészen más krisztológiához vezetik őt. A szöveghelyekből éppen az olvasható ki számára, hogy Krisztust Isten ruházta fel hatalommal és tette fiává.³²

7.

Kérdés, hogy Bogáti zoltárfordításában miként jelennek meg az egzegézis fent bemutatott lehetőségei.³³ A korábban jelzett aránytolásokkal és betoldásokkal a szöveg a zoltár historikus értelmezését, a teremtéstörténettel való párhuzamait bontja ki. Az Istent megszólító szövegbeli szubjektum az emberi nem dicsőségét mint meglett dolgot, az ember állandó minőségét, és nem mint eljövendőt szemléli. Ez a dicsőség az ember istenképiségében (11. strófa) és teremtéskor kapott uralmában gyökerezik (9. és 13. strófa). A 13. strófában említett „summa” kifejezetten az 1Móz 1,28-ban olvasható áldásra vonatkozik. Az ember dicsőségére vonatkozó igék is mind a teremtettség, Istennek alávetettség jelentését hordozzák: teremtetted, alkottad, megkoronáztad, magasztaltad, ültetted, királlyá és istenné tötted, úrrá emelted. Vagyis egyezik a vizsolyi Biblia szövegének eljáráásával abban, ahogyan eltávolodik a *Zsidókhöz írt levél* szemléletétől. Sőt, ezt a lehetőséget szabadabban aknázhatja ki Bogáti: a teremtéstörténet szövege nemcsak hogy jóval nagyobb mértékben válik a zoltárfordítás integráns részévé, de ezt itt semmi nem is jelöli, vagyis nála a kommentárok – csak épp historikus kommentárok – észrevétlenül íródnak bele a zoltárszövegbe.

A zoltár 5. verse a *Zsidókhöz írt levél* számára két szempontból is fontos: az *embernek fia* kifejezés értelmezhető Krisztusra, a „megemlékezel”, „meglátogatom” igék pedig utalhatnak a megváltásra. Bogátinál az „embernek fia” kifejezés teljesen eltűnik, a fordítás inkább az isteni gondviselés bizonyítékaként olvastatja ezt a részt. Erre utalnak az 5. strófa szövegkritikai szempontból elemzett sorai, de a 11. strófa és a kolofon is megerősíti a szövegnek ezt a szándékát.

Tulajdonképpen nem az a fő kérdés, hogy Bogáti zoltárfordításának helyes értelmezése-e, ha a szöveget a *Zsidókhöz írt levél* alapján Krisztusra applikáljuk.³⁴ Mivel – mint azt az idézett munkák is mutatják – ez bevett értelmezési kerete a 8. zoltár-

32 Vö. ezekkel a részekkel: *Uo.*, 286–287, 306–309, 644–645.

33 Bogáti *Apokalipszis-kommentárjában* Zsid 2,8 beteljesülését Jeruzsálem pusztulására érti: „De még nem látjuk, hogy mindenképp lába alatt volnának. Ez az, hogy fenn áll még. Várja vala, hogy ellenségi talpa alatt lennének. Ez pedig Jeruzsálem romlása előtt vala”. – BOGÁTI FAZAKAS Miklós, [*Apokalipszis-kommentár*], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9, 15r–15v; Egy mára elveszett kéziratának betűhív átirata: DÁN, i. m., 233.

34 Vö. Ács Pál, „*Én fiam vagy, Dávid...*”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zoltár unitárius fordításában* = *A zoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE–L'Harmattan, 2011, 61–75. – Pap Balázs Bogáti 2. zoltáráról írt tanulmányában hasonló dolgot feszeget, és az ott leírtak szinte mindenben applikálhatók a 8. zoltárra is, mégis, a követ-

nak, ezért számolnunk kell ezzel a lehetőséggel, és azt kell inkább megvizsgálunk, hogy milyen módon applikálható Bogáti fordítása. Véleményem szerint a szöveg is számolezzela lehetséges befogadói attitűddel, ezért olyan módon rekonstruálja a befogadó számára a zsoldár história szerinti értelmét, hogy az minél távolabb kerüljön a *Zsidókhöz írt levél* szövegétől. A bővítéseknek, elhagyásoknak, a teremtéstörténet túlzott hangsúlyozásának az a célja, hogy megakadályozza, hogy egy szentháromság-teológia érveket találhasson maga számára a szövegben.

Ennek leglátványosabb példája a zsoldár 6. versének megfelelő 10. strófa, de valójában a 6. vers parafrázisa már a 9. strófa második felében elkezdődik. Innen sorjázna a fentebb idézett igék, melyek az ember dicsőségét bizonyítják. Ha ezt a részt a *Zsidókhöz írt levél* alapján az olvasó Krisztusra akarná érteni, aki szintén „királlyá”, „istenné” és az embereken „úrrá” lett, akkor több problémába is ütközik. Ugyanis a parafrázis földi királyról és földi istenről ír, aki a „vadakon és barmokon” úr. Enyedi György egy prédikációjában Válaszútihoz hasonlóan éppen azt hangsúlyozza, hogy a zsoldár ezen részét a *Zsidókhöz írt levél* írója szándékosan hagyja el: „Mert az Krisztus nem az barmoknak, ökröknek, hanem az embereknek tettetett királyává, fejedelmekké”.³⁵

Problémás az „istenné tötted” kifejezés is, és alighanem ennek használata a legfőbb ok, amiért Újfalvi elhagyja a 10. strófát. Itt Bogáti megcsinálja azt a bravúrt, hogy a héber szövegből adódó kétértelműség mindkét olvasat lehetőségét belecsempészi parafrázisába.³⁶ Giustiniani kommentárja azért javasolja az „a Deo” formát, mert ebben látja a bizonyosságát annak, hogy a Fiú Atyának való alávettetése előtt is és után is a mennyben volt.³⁷ Vagyis amikor az Atya mindent a Fiú lábai alá vet, az azt jelenti, hogy a Fiú újra isteni dicsőséget nyer.³⁸ Bogátinál úgy jelenik meg az istenné válás képzetköre, hogy közben egészen más jelentést vesz fel. A 10. strófa első sorából világos, hogy nem időleges alávétésről van szó, vagyis úgy válik az ember – vagy Krisztus – istenné, hogy mindeközben megmarad kisebbnek az angyaloknál. Korábban bemutattuk, hogy a héber „elohim” szó isteni tulajdonsággal bíró lényekre is alkalmazható. Ebben az értelemben az „istenné tötted” kifejezés lehet az istenképeség kifejeződése; de istenhez hasonlóvá lett az ember abban is, hogy úr lett a földön. Ez utóbbi jelentésben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája, mindkettő az uralkodás jelentésköréhez tartozik: a király istenhez hasonlatos annyiban, hogy

kező fejtegetések talán árnyalják az összképet: PAP Balázs, *A második zsoldár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460: Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*ból, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218, 217.

35 ENYEDI György *Prédikációi 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018, 303.

36 Noha Dán felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a verset Bogáti a *Szeptuaginta és Targum* szövegváltozata szerint fordítja, és a szöveg elsődleges – a historikumot érintő – értelmezését tekintve ez így is van, most csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Bogátit meghihethette a héber szöveg kétértelműsége, és az „istenné tötted” kifejezésben finomankitapintható egy ilyen jelentésárnyalat. – DÁN, *i. m.*, 160.

37 Vö. Jn 3, 13.31

38 *Psalterium Hebraeum...*, *i. m.*, B1v–B2r.

uralommal bír. De Bogáti *Psalterium*ában hangsúlyos, hogy istenhez hasonló uralommal és méltósággal csak az Úr Isten ruházhat fel bárkit. Máshol ezt nem az „isten”, hanem a köznévi értelemben vett „krisztus” szóval fejezi ki Bogáti, amely szó szerint „felkent”-et jelent, és szintén a királyokra, uralkodóra használatos. Általában Dávidot nevezi meg így a beszélő, mint a 2. zsoltár 11. strófájában is: „az kit krisztussá tölt, meg ne sértsétek”.

Egy olyan szöveghely esetében azonban, amelyet a *Zsidókhoz írt levél* miatt gyakran és könnyen applikálnak Krisztusra, nem használható következmények nélkül az „istenné töltöd” kifejezés, mert az olyan Krisztus képét rajzolja ki, akit (az Atya) Isten teremtett és akit (az Atya) Isten tett istenné. Ez viszont ellentmond a szentháromságban Krisztus-képzetének, ahol a Fiú öröktől fogva létező, az Atyával egylényegű, és legfőképp nem teremtmény. Unitárius közegben ez a strofa problémamentesen megjelenhet, sőt, némi polemikus éle is lesz: megerősíthet egy szentháromságtagadó krisztológiát – amennyiben persze releváns értelmezési keret a 8. zsoltár Krisztus személyére nézve.

8.

Újfalvinak nem az okoz gondot, hogy a fordítás nem teljesen hűen követi a bibliai textust, hanem az, ha problémása érthető, vagy ha számára nem megfelelő teológia i nézetek olvashatók ki belőle. A 8. zsoltár Újfalvinál – közvetlenül Bogáti fordítása előtt – megjelenő másik parafrázisa is ezt a felvetést igazolja. A *Régen ó törvényben* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének³⁹ tipikus gyülekezeti ének abban a tekintetben, hogy a zsoltár fordítását minden további nélkül kibővíti keresztény értelmezésekkel, az ember megváltásával és Krisztus művével kapcsolatos kommentárokkal:

12 Őtet Angyaloknál, úgy tetszik egy ideig,
megaláztat volna földnek nagy mélségéig,
de az Angyaloknál minden dicsőséggel feljebb dicsőítették.

13 Mert űtet mindenek Királyává szentelted,
és mindennél űtet méltóságosbba tötted,
megkoronáztattad, és minden állatnál űtet feljebb szerzőtted.

14 Ez ember az Krisztus, ki ilyen csudálatos,
ez világiaknál ű igen utálatos,
mennyeben az Istennél igen drágálatos és igen szerelmetős.

15 Az Atya Istentől mennyből alaküldeték,
itt megfogattaték, értünk megöletteték,
és eltemetteték, Zsidók ezt mívelék, de megelevenedék.

A konklúzió gyakorlata lagugyan az, mint a vizsolyi Biblia argumentuma, csak itt a szövegbe íródva:

³⁹ *Keresztyéni énekek, i. m., 6v.* (RPHA 1193)

- 18 Immár mi örülünk, kik az Istenben hiszünk,
mert mi az hit által Isten Fiai löttünk,
minden örökségben az Krisztus Jézussal köz örökössé löttünk.

A zsoltár 3. versének egy lehetséges értelmezése összekapcsolja a szöveghelyet *Máté evangéliuma* 11,25-tel. A *Régen ó törvényben* készítője egyszerűen betoldja fordításába ezt az újszövetségi helyet is:

- 6 Az kisdedek által dicsírtetni akarál,
te ellenségidért velek prédikáltatál,
hogyan hitetleneket, téged bosszontókat ekképpen megrontanál.
- 7 Krisztus szent Máténál szent Atyjának ezt mondja:
én szentséges Atyám, legyen neked nagy hála,
idvösségnek utát hogy az kisdedeknek te adtad megtudnia.

A csecsemők említésének egy másik lehetséges értelmezése az, amit Bogáti is kiemel: ahogyan őket „kicsinből nagygyá” vagy „kicsinből bölccsé” teszi Isten, az is példája az őha talmának. De ez az értelmezés a zsoltárban nincs kibontva, míg Bogáti rögzíti ezt a jelentést. Ráadásul nála ez beleilleszkedik az Isten gondviselősége melletti érvelésbe, amely a zsoltárnak legfeljebb csak az 5. verséből olvasható ki. Nem mellesegezen értelmezésrögzítésekizárja a 3. vers újszövetségikorrespondanciáját; tehát itt a hosszabb kommentárnak ez is lehet a célja.

A *Régen ó törvényben* kezdetű ének az 1602-es énekeskönyvbe a korábbi megjelenéseikhez képest jelentéktelen változtatásokkal kerül be. Noha az ének nyhén szólva nem követi hűen az ószövetségi textust, sőt, vállaltan nem teszi azt, mégis mindenben megfelel a zsoltár bevett protestáns értelmezésének. Az énekeskönyv előszava alapján Újfalvinnal ezzel a parafrázáló technikával bár lehetett gondja, de úgy tűnik, rosszállása szerkesztői tevékenységét nem befolyásolta. Láthatjuk, hogy nem a zsoltár merőben ószövetségi értelmezése okozott problémát a szerkesztőnek, hiszen a vizsolyi Biblia is eltávolítja szövegét a *Zsidókhoz írt levél*től; bár ott az argumentum rávilágít a helyes keresztény értelmezésre. Akétfarafrázisösszehasonlítása megmutatja, hogy még csak az sem ok egy-egy strófa kiserkesztésére, ha annak tartalma szorosán véve nem található meg a zsoltárban, ha nem olyan betoldás, amely a zsoltár egy-egy versét értelmezi hosszabban, akár más bibliai textusok bevonásával. Akimaradó 10. strófa ráadásul önmagában nem mond ellent a vele párhuzamos bibliai helynek, olyan kifejezéseket használ azonban, amelyek nehezen érthetők a református gyülekezet számára, vagy egyenesen olyan értelmezést nyit meg, amely nem felel meg a gyülekezet református – de legfőképp: trinitárius – teológiájának.⁴⁰

⁴⁰ Persze ezek alapján meggondolandó, hogy a „bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén” mit is takar pontosan Újfalvi előszavában. Azt, hogy a fordító nem követi hűen a Biblia szövegét, vagy azt, hogy a fordító nem – Újfalvi igényének – megfelelő bibliakiadásból, -fordításból dolgozik.

9.

Mindezek alapján valószínű, hogy a strófahiány létrejött egy református kiadványban nem a véletlen műve; igencsak indokolható teológiai szempontokkal. Újfalvi ennek ellenére átvette ezt a zsoltárt, és úgy tűnik, ezt egy unitárius kiadványból vette; még akkor is, ha már ismert volt számára egy fordítása a 8. zsoltárnak. Pap Balázs feltételezését tehát úgy javíthatjuk: Újfalvi még annak ellenére is átvette Bogáti 8. zsolterát az elveszett 16. századi unitárius énekeskönyvből, hogy az szöveg-hűségtekintetében hangoztatott nézeteinek nem volt mindentekintetben megfelelő. A teológiai probléma könnyen orvosolható volt a 10. strófa elhagyásával; nem ebben különbözött Bogáti szövege más korabeli zsolterfordításoktól. Ennek belátása nem gyengíti, sőt, éppen hogy megerősíti a feltételezést, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zsolterához.

Összefoglaló

Újfalvi Imre, az 1602-es református énekeskönyv szerkesztője megjelenti az unitárius Bogáti Fazakas Miklós 8. zsolterát, miközben az énekeskönyvelőszava szerint Újfalvinak nem volt tudomása Bogáti Psalteriumáról. Feltételezések szerint forrása egy mára elveszett 16. századi unitárius énekeskönyv volt, tanulmányomban ehhez szolgáltatók érveket.

Bogáti 8. zsolterának szövegvariánsai alapján volt egy közös ős, ahonnan a református énekeskönyv és a későbbi unitárius kiadások hozzájutottak a vershez. Újfalvi ráadásul kihagy egy olyan részt a zsolterából, amely már régóta teológiai viták tárgya. A korabeli teológiai művek és fordítások elemzése alapján valószínű, hogy Újfalvi okkal hagyja el a kérdéses részt, azért, mert az nem felelt meg gyülekezete teológiai nézeteinek. Ez megerősíti, hogy a közös ős egy unitárius forrás.

Eredményeim nem csak a Bogáti-filológiához járulnak hozzá, hanem Újfalvi szerkesztői munkásságát is újabb megvilágításból mutatják be.

God, Angel, Christ
Variations on Psalm 8.

Imre Újfalvi, editor of the 1602 Calvinist hymn book, published Miklós Bogáti Fazakas's Psalm 8., although the preface to the hymn book suggests that Újfalvi was not aware of Bogáti's Psalterium. Presumably, the source of the text is a sixteenth-century Unitarian hymn book that is no longer extant, and in my paper I supply new arguments for this opinion.

Based on the textual variants of Bogáti's Psalm 8., there was a common original source on which both the Calvinist hymn book and the Unitarian editions relied. Furthermore, Újfalvi even omits a part of the Psalm which had been the subject of fervent theological debates for a long time. Based on contemporary works on theology and translations, it seems that Újfalvi had every reason to omit the part in question, as it does not conform to the theological views of his denomination. This is another argument for the supposition that the original source is a Unitarian text.

My results not only contribute to the philology of Bogáti, but also shed new light on Újfalvi's editorial practices.

Laczházi Gyula

Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája (Zrínyi Miklós *Elégiája* kapcsán)*

1. Az érzelmi hatás mint probléma

E dolgozat célja, hogy a kora újkori magyar költészet egy lehetséges, de eddig kevésbé kiaknázott, az irodalomtörténeti elemzésekben csak csekély mértékben megjelenő értelmezési módjára irányítsa a figyelmet: egy olyan olvasásmódra, amely a szövegeket az érzelmi hatás és az érzelmek megjelenítésének szemszögéből vizsgálja. Úgy gondolom, ennek az elemzési szempontnak a következetes érvényesítése hozzájárulhat a kor költészetének alaposabb megértéséhez, s új lehetséges olvasási stratégiát képviselhet.

Az érzelmi hatás kérdése természetesen nem hiányzik a kora újkori tárgyú irodalomtörténeti reflexióból. A korszakra vonatkozó irodalomtörténeti kutatás alapvető tétele, hogy a régebbi költészet retorikai alapozottságú kultúra részét képezi, s megértéséhez retorikai kultúra sa retorikához szorosan kapcsolódó poétika eleminek ismerete is szükséges. A retorika a kommunikáció hatásorientált elmélete, olyan technikákat tartalmaz, amelyek a szónokot képessé teszik arra, hogy a közönségre a kívánt hatást gyakorolja; e hatásnak pedig az érzelmek felkeltése is szerves részét képezi. Ez az alaptétel megjelenik a korszak poétikai elméletében is, amelynek egyik alapvonása éppen a költészet hatásorientált elgondolása.¹ Az utóbbi évtizedek kora újkori tárgyú irodalomtörténeti kutatásaiban a retorikai és a poétikai tudás feltárása kitüntetett szerepet kapott. Arra vonatkozóan azonban, hogy ez a tudás hogyan járul hozzá konkrét versek értelmezéséhez, hogyan jelennek meg ezek az ismeretek egyes művekben, aránylag keveset tudunk, mivel a retorika- és poétika történeti vizsgálatok a költészet és általában az irodalom érzelmi hatásával kevésbé foglalkoztak.

Ez persze nem csak a kora újkori irodalomtörténetre igaz: általában is megállapítható, hogy az érzelmi hatás kérdése az utóbbi évtizedek irodalomtudományában legfeljebb marginális szempontként jelentkezett. Mint arra Simone Winko tudománytörténeti áttekintésében rámutat, az érzelmek irodalomtudományi meg-

* Aszerző a tanulmány elkészítése idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásában részesült; a dolgozat az OTKA 120375 pályázat keretein belül készült.

¹ Retorika és poétika viszonyáról lásd: Joachim KNAPE, *Poetik und Rhetorik in Deutschland 1300–1700*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006, 70–74.

ítélésében három fő szakasz különíthető el.² Ameddig az irodalomértés a beleérzésen alapult, a szerző és az olvasó érzelmeiről való beszéd az irodalomértés szerves részét képezte: az olyanfajta kijelentések, hogy egy költemény a költő szomorúságát fejezi ki, nem tűntek problémásnak, s a versekhez való érzelmi viszonyulás is az irodalom befogadásának magától értetődő része volt. Az irodalomtudományban – a nyugat-európai országokban – az 1970-es évektől megfigyelhető szcientista fordulat következtében azonban az ilyenfajta megközelítés tarthatatlanná vált, s kiszorult a tudományos életből az oktatásból. Az irodalomtudomány fő irányzatai (a marxista irodalomtudomány, a strukturalizmus, a hermeneutika, a dekonstrukció) a műértelmezés feladatának a művek kognitív tartalmának megragadását, a művekben implikált társadalomtörténeti összefüggések elemzését, illetve nyelvi megalkotottságuk vizsgálatát tekintették. Az újabb irodalomelméleti irányzatok elvetették a művek biográfiai megközelítését, s ennek következtében azt a feltevést, hogy az irodalmi művekben a szerző lelki világa fejeződik ki. A szigorúbb tudományos követelmények következtében a művek általkiváltott érzelmeire való hivatkozása tudományos életben és az oktatásban tiltottá, a képzetlenség jelévé vált. Az érzelmi hatás vizsgálata csupán a laikus olvasók befogadói tapasztalatait regisztrálni igyekvő empirikus irodalomtudományban kapott helyet. A művekhez való érzelmi viszonyulás ilyenfajta negligálásán lényegében az sem változtatott, hogy az újabb olvasáselméletek egyik jellemzőjének éppen az olvasói aktivitás felértékelődése tekinthető. Értelmezői tevékenységük során a recepcióesztétika képviselői elsősorban intellektuális tevékenységnek tekintik a művek befogadását. Hans Robert Jauss például Adorno-kritikájában elvetette a frankfurti filozófus által képviselt szigorúan aszketikus értelmzői attitűdöt, s az olvasó érzelmi reakciójának legitimitása mellett foglalt állást, ezt a szempontot azonban saját elemzéseiben sem érvényesítette következetesen.³ Az érzelmelek iránti érdeklődés feltámadása a zárt mű eszméjétől elszakadó, elsősorban a diskurzuselemzés által inspirált elméletekben fedezhető fel. Az ilyenfajta, a történeti kontextualizálást előtérbe helyező vizsgálódások előszeretettel fordultak a test és az érzelmelek történeti reprezentációinak kérdése felé, elsősorban azt kutatva, hogy az irodalmi művekben megjelenő reprezentációk milyen korabeli diskurzusokhoz kapcsolódnak.⁴ A megélenkülő érdeklődés tehát elsősorban olyan megközelítéseket eredményezett, amelyek az érzelmelek az irodalmi művek tematikus elemeként vizsgálták, az irodalmi érzelmek megjelenítésnek az érzelmelekre vonatkozó más tudástereletekkel való kapcsolatát, illetve történetileg specifikus formáit tartva szem előtt.

Az érzelmelekre azonban nemcsak tematikus elemként tekinthetünk, hanem az irodalmi kommunikáció részeként mint a befogadóra gyakorolt hatás elemét is

2 Simone WINKO, *Kodierte Gefühle: Zu einer Poetik der Emotionen in lyrischen und poetologischen Texten um 1900*, Berlin, Erich Schmidt, 2003, 9–28. Winko történeti áttekintését a német irodalomtudományra alapozza, a tendenciák azonban a magyar irodalomtudományban is hasonlóak, jóllehet a modern irodalomtudományi iskolák némi fáziskéséssel jelentkeztek.

3 Hans Robert JAUSS, *Negativitás és esztétikai tapasztalat* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 178–210.

4 Például Gail Kern PASTER, *Humoring the Body: Emotions and the Shakespearean Stage*, Chicago, University of Chicago Press, 2004; illetve *Reading the Early Modern Passions: Essays in the Cultural History of Emotion*, eds. Gail Kern PASTER, Katherine ROWE, Mary FLOYD-WILSON, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

számom kell tartanunk. Ez a hatás azonban nehezen megragadható, elemzéséhez a különböző elméleti iskolák kevés támpontot adnak. Az irodalmi művek által a befogadóban keltett vagy felkelteni szándékozott érzelmek leírása és elemzése ezért egyúttal elméleti feladat is; olyan kihívás, amely újabbantöbb válaszkísérletet is eredményezett.

2. Elmélet

Noha költészet és érzelmek szoros kapcsolata sokáig magától értetődőnek tűnt, az újabb irodalomtudományi érzelmek kutatás területén a rányilag kevés olyan munka lelhető fel, amely kimondottan a költészet és az érzelmek kapcsolataival foglalkozna. Úgy tűnik, az érzelmek történeti dimenziójú elemzése vagy az érzelmeknek a narratív szövegekben játszott szerepe csábítóbb terepe az ilyen jellegű kutatásnak. A *Journal of Literary Theory* legújabb líraelméleti tematikus számának egy tanulmányában Antonio Rodriguez – a domináns líraolvasási eljárásokkal is polemizálva – a líraolvasás sajátosságaként éppen azt nevezi meg, hogy működésében az érzelmi tapasztalat meghatározó szerepet kap.⁵ Érdekes kérdés, vajon lehetséges-e a líra meghatározása az olvasás során fellépő affektivitás felől, mivel azonban Rodriguez dolgozata a konkrét szövegelemzéshez nem sok támpontot ad, a következő elemzések elméleti kereteinek kijelöléséhez e helyütt fontosabbnak tűnik néhány újabb német munka említése.⁶ Simone Winko az érzelmek modern költészetbeli szerepét vizsgálta igen részletesen.⁷ Az érzelmeket Winko – a szociológiai elméletben uralkodó konstruktivista felfogást követve – olyan összetett jelenségeknek tekinti, amelyeknek van ugyan biológiai alapja, de alapvetően kulturálisan kódoltak: az adott kultúra határozza meg a zérzelmek kifejezési formáit, illetve az arra vonatkozó szabályokat, hogy milyen szituációban milyen érzelmekkinthetők adekvátnak.⁸ Winko abból a feltevésből indul ki, hogy az irodalmi szövegekben az érzelmi kódok a nyelv médiumában jelennek meg, ezért textuális jelenségként tanulmányozhatók. E megközelítés tehát nem a szerző szubjektív érzelmeinek feltárására irányul, hanem azt vizsgálja, hogy egyes szövegekben milyen módon artikulálódnak az érzelmek. Winko részletesen számba veszi a szövegek azon elemeit, amelyek az érzelmek szövegbeli jelenlétére utalhatnak. Megkülönbözteti egrészta zérzelmek tematizálását, azaz az érzelmekre

5 Antonio RODRIGUEZ, *Lyric Reading and Empathy*, *Journal of Literary Theory* 11(2017), 108–117.

6 Friedrike REENTS, *Lyrik und Emotion = Handbuch Lyrik*, hg. Dieter LAMPING, 2. Auflage, 169–178.

7 WINKO, i. m. Az elméleti tézisek rövid összefoglalása: Simone WINKO, *Text-Gefühle. Strategien der Präsentation von Emotionen in Gedichten = Wie sich Gefühle Ausdruck verschaffen. Emotionen in Nahsicht*, hg. Klaus HERDING, Antje KRAUSE-WAHL, Driesen, Taunusstein, 2007, 343–359; valamint: Simone WINKO, *Emotionskodes und ihre Vermittlung: Zur pragmatischen Basis von Literatur und Film*, *Montage/AV. Zeitschrift für Theorie und Geschichte audiovisueller Kommunikation*, 11(2003), 122–128.

8 Az érzelmek kódként való értelmezésének szociológiai elméleteiről lásd: Rüdiger SCHNELL, *Haben Gefühle eine Geschichte? Aporien einer „history of emotions”*, Göttingen, V & R unipress, 2015, 765–768.

való reflexiót, illetve az érzelmek prezentálását, a az érzelmi állapotok megjelenítését. Az érzelmek megjelenítése a legkülönbébb módon, tartalmi, nyelvi és formális eszközökkel egyaránt történhet. 1. Tartalmi szinten a cselekmény elemei, azok motivációjának bemutatása által, vagy olyan cselekvések, illetve helyszínek megjelenítésével, amelyek egy adott kultúrában meghatározott érzelmet hívnak elő (például a temetés szomorúságot, egy virágos kert derűt). 2. Az érzelmek megjelenítése az explicit megnevezés mellett implicit módon is lehetséges (a hangzás, a ritmus révén, lexikális elemekkel vagy retorikai eszközökkel, metaforák vagy metonímiák segítségével). 3. Az érzelmek artikulálódhatnak személyes perspektívában, de ennek hiánya is elképzelhető. 4. A szövegen belüli kapcsolatok jelezhetik az érzelme megjelenítés helyi értékét a szövegben, például egy szereplő melankóliája mutathat pozitív lelkiállapotnak, de kritika tárgya is lehet. 5. A szöveg egyes elemei információt tartalmazhatnak a kívánatos érzelmi viszonyulásra, a szöveg intenciójára vonatkozóan.⁹

Az érzelmek kódoltságának tézise azt is jelenti, hogy költészetbeli megjelenítésük nem független az érzelmekre vonatkozó történetileg specifikus kulturális sémáktól. A költemények sokszor a meglévő nyelvi és tematikus elemeket kombinálják, vagy a létező kulturális mintákat újfajta nyelvi eszközökkel jelenítik meg; más esetekben a költészetben a kulturális minták módosulása, vagy a korábban az irodalmi ábrázolásra méltatlannak tartott érzelmek tematizálása is megfigyelhető. A költészet tehát felfogása szerint az érzelmek megjelenítése terén sokrétű kapcsolatban állhat az adott szövegen kívüli kulturális sémákkal. Winko kutatásai első rendben az érzelmek költészetben megjelenő kódjainak feltárására irányulnak. Munkamódszere alapvetően empirikus, mivel nagy számú vers összehasonlító elemzésével mutatja ki a jellemző érzelmi diszpozíciókat és ezek nyelvi megjelenítésének jellegzetes módját. Irodalomtörténeti szempontból fő céljának a azt tekintette, hogy a 19. és a 20. század fordulójának irodalmát az érzelmek kódolása szempontjából tanulmányozva megcáfolja azt az elterjedt vélekedést, mely szerint az érzelmek artikulálása a modern költészetben háttérbe szorul. Tételét igen meggyőzően bizonyítja, munkája azonban a jelen dolgozat szempontjából kevésbé lehet ösztönző. Egyrészt, mert a korai újkor költészet jellegzetességeiről nincs mondanivalója,¹⁰ másrészt pedig azért, mert – noha kétségtelenül igaz van abban, hogy a z érzelmek költői artikulálása kulturálisan prefigurált és meghatározott sémákat követ – a versek olvasóra gyakorolt érzelmi hatásának elemzéséhez elméleti alapvetése kevés segítséget ad.

Az érzelmek és a költészet viszonya tekintetében is releváns Burkhardt Meyer-Sickendiek *Affektpoetik* (2005) című monográfiája, melynek középpontjában

⁹ Az érzelem-megjelenítés lehetséges módjainak rövid összefoglalása: Simone WINKO, *Über Regeln emotionaler Bedeutung in und von literarischer Texten = Regeln der Bedeutung*, hg. Fotis JANNIDIS, Gerhard LAUER, Matias MARTINEZ, Simone WINKO, Berlin, New York, de Gruyter, 2003, 329–348; itt: 338–339.

¹⁰ Egy a barokk költészetet is említő tanulmányából mindössze annyi derül ki, hogy az élménylira konvencióját követő, az érzelmeket egyén kifejezéseként megjelenítő lírai darabok sokkal inkább alkalmasak lehetnek a befogadó érzelmi bevonására, mint a barokk költészet kevésbé személyes darabjai. WINKO, *Text-Gefühle...*, i. m.

¹¹ Burkhard MEYER-SICKENDIEK, *Affektpoetik: Eine Kulturgeschichte literarischer Emotionen*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005.

a műfajok és az érzelmek közötti kapcsolat áll.¹¹ A szerző a lírai formák esetében a himnuszt, az elégiát, illetve – némiképp meglepő módon – a románcot tárgyalja; ezek jellemző érzelmének az entuziazmust, a szomorúságot, illetve a büszkeséget tekintve. Az egyes műfajokra jellemzőnek tartott érzelmeket elemezve az érzelmek megjelenítésének történeti változását is igyekszik kimutatni, alapvetően háromszaltú történeti sémát követve, mely szerint az arisztoteliai nus affektus-fogalmat a 18. században az érzelmek fogalma váltotta fel, majd pedig a *hangulat* vált az érzelmekről való gondolkodás meghatározó koncepciójává. Elemzéseiben azt igyekszik bemutatni, hogy az affektívasszemantikájának történeti változása az irodalomban, az egyes műfajokban is megfigyelhető. Az elégia szomorúsága esetében például eszemantikai változás azt jelentené, hogy az affektívasszemantika előbb valamilyen külső ingerre adott passzív válaszként, később pozitív etikai értékkel is rendelkező érzésként, majd a külső ingereket megelőző hangulatként tételeződik.¹² A történeti tárgyalás elvileg az ókortól a 20. századig terjed, de – talán éppen a széles időtáv miatt – a kora újkorról kevés mondaivalója van: az elégia esetében például csak Gryphius verseit említi mint a barokk „Lebensangst” kifejeződéseit. Etörténeti elemzés megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, vajon a szemantika változása egyúttal a megjelenített érzelmek minőségi különbségét is jelzi-e, azaz hogy pusztán azért, mert a 17. században ismeretlen volt a hangulat koncepciója, valóban elképzelhetetlen-e a mai lélektani értelemben vett hangulatok megjelenése korabeli irodalmi művekben. Később Meyer-Sickendiek *Lírai érzék* (*Lyrisches Gespür*, 2012) című könyvében a hangulatlíra fogalmát újragondolva annak leírására tett kísérletet, hogy a – lényegében a romantikával kezdődő – modern költészet sajátos poétikai eljárásai milyen módon képesek a világhoz való affektív viszonyulás megjelenítésére.¹³

Winko és Meyer-Sickendiek elemzésében elszótan ugyan fellelhetők a költészet érzelmi hatására vonatkozó megfigyelések is, Winko alapvető célja azonban az, hogy a szövegekben megjelenő érzelmi kódok vizsgálatával az érzelmek megjelenítés terén megfigyelhető történeti folytonosságot bizonyítsa, s Meyer-Sickendiek is elveti a recepció aspektusának szisztematikus vizsgálatát. Más elméleti megközelítési módot alkalmaz Katja Mellmann, aki nem az érzelmek irodalmi művekben való megjelenésének elemzését, hanem az irodalmi művek által kiváltott érzelmi hatást állítja a középpontba. Az érzelmi hatás kérdését a 18–19. századi irodalom példáján vizsgálja, s annak elméleti igényű leírására tesz kísérletet, hogy az irodalmi szövegek hogyan hatottak vagy hathattak egy antropológiai modell-olvasóra.¹⁴ Alaptétele szerint a 18. század második felének irodalmát az érzelmi hatás előtérbe kerülése, újfajta érzelmi hatásmódok kialakulása (az élményköltészet, a fenséges vagy a vidámító, illetve a melankolikus költészet) jellemzi. Mellmann az egyes új érzelmi hatásmódokat a 18. századi társadalmi változásokhoz, az individuum változó koncepciójához igyekszik kapcsolni, azt feltételezve, hogy az irodalom újfajta hatásmódjai valamilyen módon az individuum újfajta érzelmi szükségleteire kínálnak megoldást.

¹² MEYER-SICKENDIEK, *i. m.*, 133.

¹³ Burkhard MEYER-SICKENDIEK, *Lyrisches Gespür: Vom geheimen Sensorium moderner Poesie*, München, Fink, 2011.

¹⁴ Katja MELLMANN, *Von der Nebenstundenpoesie zum Buch als Freund: Eine emotionspsychologische Analyse der Literatur der Aufklärungsepoche*, Paderborn, mentis, 2006.

Az érzelmi hatásmódok elemzése természetesen itt is a textuális elemek vizsgálatán alapul, jóllehet Mellmann ennek módját szisztematikusan nem fejt ki; a hangsúlyt arra fekteti, hogy az érzelemszichológiai elméletek mozgósításával, a korabeli recepció és a poétika ilag releváns állásfoglalások segítségével kísérelje meg rekonstruálni a lehetséges érzelmi hatást. Elemzéseinek középpontjában az empátia különböző formái állnak. A szöveg mögött rendre valamilyen antropomorfa alakzatot (lírai én, szereplői tudat) tételez, s az olvasónak e tudathoz való lehetséges érzelmi viszonyulását igyekszik elméletileg konceptualizálni. A szövegek érzelmi hatásának leírására vonatkozó kísérlet kétségtelenül nem nélkülözi a spekulatív elemeket, ugyanakkor izgalmas újkérdéseket nyit a irodalomtudományi érdeklődés számára. A történeti tárgyalásban hiányérzetet kelt, hogy a barokk irodalom érzelmi hatásával nem foglalkozik, csak a 18. századi racionalista poétikától határolja el az irodalomnak a század második felében megfigyelhető érzelmekkel való telítődését. A 18. század második felének irodalmát tárgyaló monográfia alaptétele szerint e korszak jellemzője az irodalom érzelmi hatásának intenzívebbé válása, aminek az alapját a szubjektív perspektíva és a lírai szubjektivitás, illetve az ezzel összefüggő emotív kifejezési minta képezi. Arra, hogy a 18. századi irodalomban megfigyelt jelenségek mihez képest képeznek újítást, milyen érzelmi hatásmechanizmusok találhatók a korábbi időszak irodalmában, Mellmann könyvéből nem derül fény. Módszere és egyes megfigyelései inspiratívak lehetnek e dolgozat célkitűzései szempontjából is, de a 17. századi magyar költemények tanulmányozásához nem adnak konkrét támpontot. Úgy gondolom, a 17. századi szövegek bevonása az érzelmi hatás elemzésébe azt bizonyíthatja, hogy az érzelmi komponens a barokk költészet esetében nem kevésbé releváns, mint a 18. század második felének irodalma esetében.¹⁵

A befogadó érzelmei állnak a középpontban Tilmann Köppe tanulmányában is, mely ezek árnyalt klasszifikálására tesz kísérletet.¹⁶ Mint azt Köppe kiemeli, kétséges, vajon a szövegek milyen mértékben határozzák meg a befogadó érzelmeit, s ezért fontos különbséget tenni a valós befogadói érzelmek, a szerző által felkelteni szándékozott érzelmek és az ideális érzelmek (azaz az eszményi műveltséggel, tudással, ismeretekkel, érzékenységgel rendelkező hipotetikus befogadó érzelmei) között. A lehetséges befogadói érzelmek változatait a következőképpen határozza meg. 1. A cselekményen, a diegézisen alapuló érzelmi reakciók, melyek között a legfontosabb a reprezentált személyekhez, figurákhoz való viszony. Itt egyaránt lehetséges a projekció, az empátia és a divergencia (azaz, hogy a befogadó érzelme különbözik a szereplőtől; például örül, amikor a reprezentált személy fél). 2. A vers poétikai megalkotottságán alapuló érzelmek (például egy rossz rím miatti bosszúság). 3. A kommunikációs helyzettel összefüggő érzelmek: például, hogy a befogadó csodálja a szerző bátorságát, vagy meghatott annak őszintesége miatt. 4. Az interpretáción alapuló érzelmek: például a téma szórakoztató volta vagy az újítás felismerése okozta

¹⁵ Mellmann koncepciójáról részletesebben lásd: LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014, 84–89.

¹⁶ Tilmann KÖPPE, *Lyrik und Emotionen*, Zeitschrift für Germanistik, Neue Folge XXII(2012), 374–387.

meglepetés. 5. A vers által előhívott különböző asszociációk, emlékek, vágyak által kiváltott érzelmek. Ezek az érzelmek egy időben, egymással kombinálva is felléphetnek, s alapját képezhetik az ún. magasabb rendű érzelmeknek: az például szégyent érezhet meghatottsága miatt, vagy büszke lehet együttérzésére.

E rendszerezési kísérletben meglepően hat a cselekmény és a szereplő említése – ez arra utal, hogy Köppe a líra érzelmi hatását alapvetően az elbeszélések befogadásának mintájára gondolta el. Ez fölöttébb kétséges, hiszen legalábbis egyes meghatározási kísérletek szerint a líra meghatározójegyéppen a narratívának való ellenállása lenne.¹⁷ A cselekmény és a szerző fogalmát persze könnyen lecserélhetjük ábrázolt helyzetre és beszélőre, elgondolkodtató azonban, hogy alapvetően Mellmann is, Köppe egy szereplő vagy beszélő által elmondott monológként fogja fel a lírát, s azt feltételezi, hogy a befogadó a szereplővel vagy beszélővel ugyanolyan módon empatizálhat, mint egy elbeszélő mű szereplőjével. Kérdésként merülhet fel, vajon mennyiben szükséges árnyalni ezt az elképzelést, a mennyiben azt a felfogást követnénk, mely szerint a líraolvasás meghatározó vonása, hogy a befogadó saját hangját adja a költeménynek.¹⁸ Ezt az elképzelést követve ugyanis a líra befogadása inkább valamifajta *ráhangelődés*ként írható le, a az olyan aktusként, amely során a befogadó a vers szavait, mondatait mint számára értelmezhetőket sajátítja el.¹⁹ Korántsem biztos, hogy e tekintetben minden vers azonos modell szerint értelmezhető: Carlos Spoerhase a z aposztrophé Klopstock ódáiban való megjelenését elemezve figyelemz-tet arra, hogy a megszólító alakjának megformáltsága befolyásolhatja, a befogadó milyen mértékben mutat hajlandóságot a vele való azonosulásra. A Klopstock ódáiban megjelenő vátesz alakja például aligha lehet a befogadó által képzeletben elfoglalt szerep.²⁰ Érdemes ezért minden egyes vers esetében megfontolni, a vers szerkezete milyen olvasói viszonyulást tesz lehetővé – különösen a kora újkor esetében, hiszen itt a költészet ismert módon jóval tágabb fogalom, mint a modern líra.

E vázlatos kutatástörténeti áttekintésből is kitűnik, hogy a költészet és az érzelmek kapcsolatának elemzése számos megoldatlan, vitatott és részletesebben elemzendő kérdést rejt magában. E kérdések részletes tárgyalása itt nem lehetséges, mindenképpen szót kell ejteni azonban arról a problémáról, vajon a kora újkori költészet sajátosságai mennyiben tesznek szükségessé az alapvetően a modern kori líra elemzésére kidolgozott modellektől eltérő elemzési szempontokat.

¹⁷ Schlaffer megfogalmazása szerint a z epikus és a dramaturgikus formáknak cselekményük van, a költemény azonban maga a cselekmény. Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten: Grammatisches, rhetorisches und pragmatisches Ich in der Lyrik*, Poetica 27(1995), 38–57, 54.

¹⁸ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon 46(2000), 370–389.

¹⁹ J. Mark SMITH, *Apostrophe, or the Lyric Art of Turning Away*, Texas Studies in Literature and Language, 49(2007), 411–437.

²⁰ Carlos SPOERHASE, *Die lyrische Apostrophe als Triadisches Kommunikationsmodell: Am Beispiel von Klopstocks Ode „Von der Fahrt auf der Zürcher-See“*, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 87(2013), 147–185, 166.

3. Kora újkori sajátosságok

Ha a szakirodalomban a kora újkoriköltészet érzelmi hatására vonatkozó konkrét megállapításokat keresünk, akkor inkább csak elszórt megjegyzésekre bukkanunk, e szempont következetes érvényesítéséről aligha beszélhetünk. Bán Imre például a barokk irodalom egyik jellegzetes tendenciájaként említi a rémület, a félelem felkeltésére való törekvést, amely többek között Nyéki Vörös Mátyás egyes költeményeiben figyelhető meg.²¹ Klaniczay Tibor Hajnal Mátyás esetében azt emeli ki, hogy Szíves könyvecskéje nem az olvasó értelmére hat, hanem valamifajta érzelmi elragadtatás előidézését tekinticéljának.²² Kovács Sándor Iván arra mutat rá, hogy a Zrínyi utáni barokk költészetben egyre nagyobb teret kapnak a derűs érzések: az Amade László és Faludi rokóját meghatározó lágyabb hangnem és vidám hangulat már Esterházy Pálnál felfedezhető.²³ A szakirodalom általában a barokk, illetve a manierista stílus alapvonásának tekinti a gyönyörködtetés, illetve a csodálkozás felkeltésére irányuló szándékot.²⁴

E példák is azt jelzik, hogy az érzelmi hatás szempontját érvényesítve a kora újkoriköltészet elemzésére többféle mód is kínálkozhat. Elképzelhető lenne egyes műfajok ilyen szempontú vizsgálata, de az egyes irányzatok vagy korszakokhoz köthető jellemző érzelmi hatásmódok iránti érdeklődés is megalapozottnak tűnik.

A kérdést általános szinten tekintve érdemes azonban abból az irodalomtörténeti hagyományból kiindulni, amely a kora újkoriköltészetet az 1800 körül kialakult modern konvenciókkal szembeállítva jellemzi, s így annak alkalomhoz kötöttségét, retorikai megalkotottságát, a individuális érzésvilág megjelenítésének hiányát nevezi meg legfőbb ismertetőjegyeiként. Az ilyen leírások szerint az 1800 körül kibontakozó modern líra a kommunikatív funkció felmondása és a szubjektum lényegéeként értett érzelmek megjelenítésére vonatkozó törekvés által különbözik a megelőző korszak költészetétől.²⁵

21 BÁN Imre, *Aeternitas. Örökké-valóság = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 235–257, 255; BÁN Imre, *A barokk = A barokk*, szerk. BÁN Imre, Bp., Gondolat, 1962, 5–37, 16.

22 KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása (Első közlemény)*, ItK 64(1960), 319–341, 340.

23 KOVÁCS Sándor Iván, *Koboz és virginál: Esterházy Pál költészetéről = K. S. I., „Eleink tündöklősége”: Tanulmányok, esszék*, Bp., Balassi, 1996, 67–76.

24 Lásd: BÁN, *A barokk... i. m.*, 34; KLANICZAY Tibor, *A manierizmus esztétikája = A manierizmus*, szerk. K. T., Bp., Akadémiai, 5–111, 60. A gyönyörködtetés esetében ún. esztétikai érzésről van szó, tehát olyan érzésről, amelynek forrása a szöveg egésze mint műalkotás, s ez különbözik a zoktól az érzésektől, amelyeket a szöveg egyes elemei, így a szövegben megjelenő tudathoz való viszonyulás vált ki (erről a megkülönböztetésről lásd: KÖPPE, *i. m.* valamint Ed TAN, *Film-induced Affect as a Witness Emotion*, Poetics 1994, 7–32, 13.) A csodálat vagy csodálkozás egyaránt jelentheti a concetto keltette meglepetést és a nagy hős iránti csodálatot. Előbbi esetében a hatásban a kognitív tényező tűnik meghatározónak, utóbbi viszont olyan érzelmi hatásként írható le, amely utánpótlásra serkent. A csodálat utóbbi változata az eposzok érzelmi hatásának alapvető komponense.

25 KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 2014, 747–783, 769; Kulcsár Szabó Ernő, *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? (Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalomértelmezés) = K. Sz. E., Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 26–53; illetve Kulcsár Szabó Ernő, *Költészet és dialógus (A lírai művek befogadásának kérdéséhez) = K. Sz. E., Irodalom és hermeneutika... i. m.*, 134–147.

E modellt követve az érzelmi hatás mint a retorikai kommunikációs modell keretében értelmezhető szándékolt hatáskeltés értelmezhető, ami konvencionális eszközökkel valósul meg. Az érzelmi hatás elemzésének kulcsa így az alkalmazott retorikai eszközök feltárása, a hatáskeltés céljának a zonosítása lehet. Ez az elemzési eljárás számos kora újkori vers esetében kielégítő eredményhez vezet. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kora újkori költészetnek is vannak olyan szegmensei, ahol ez a modell kevésbé szolgálhat adekvát kiindulópontként. Így például aligha szorul részletes magyarázatra, hogy Balassi Bálint szerelmes versei vagy Petróczi Kata Szidónia panaszos versei nem értelmezhetőek maradéktalanul a korabeli retorikai elmélet fényében. Mint arra Kecskeméti Gábor tanulmánya is felhívja a figyelmet, a régi magyar irodalomban is vannak olyan művek, amelyek különböznek az irodalmi termékek zömétől, az alkotás terén eltávolodnak az intézményesült normáktól, s így a befogadás terén is egyénibb megközelítést tesznek lehetővé mind intellektuális, mind érzelmi szempontból. Az ilyen művek nagyobb fokú autonómiával rendelkeznek, s akár a posztromantikus esztétikai kívánalmakat is képesek lehetnek kielégíteni.²⁶

A retorika és a költészetkapcsolatáról szólva szükséges megjegyezni, hogy noha a retorikai és a poétikai műveltség kétségtelenül alapvető a régi költők jelentős részénél, s e tudás döntő mértékben meghatározta a korszak költészetének jellegét, ez nem jelenti azt, hogy a költők teljes mértékben a retorika és a poétika szabályait követve írták verseiket. Az iskolai versgyakorlatoctól elszakadva a poétikai előírásoktól eltérő, egyéni megoldásokat is alkalmaztak. A retorikai és a poétikai tudás érvényességi körével kapcsolatban szükséges továbbá megjegyezni, hogy a kora újkori költészet egy jelentős szelete kívül esik ezen szabályok körén: így a szerelmi költészet vagy a vallásos közösségi költészet és a vallásos költészetnek ebből kisarjadó egyéni változatai (például zoltárok, zoltárszerű szövegek, könyörgések, imádságok) olyan hagyományokat képviselnek, amelyek jelentős mértékben hozzájárulhattak a személyes hang költészetbeli megjelenéséhez, az egyéni érzelmek lírai artikulálásához.²⁷

Eza kérdéskör, amely a szubjektivitás költői megjelenési módjának kérdéseként is felfogható, az érzelmi hatástekintetében iskolásfontosságú. Megvilágító erejű a az összefüggés, amelyre Karlheinz Stierle mutatott rá a költészet két változatának elkülönítésével. Stierle a szűkebb értelemben vett líra fogalmát, amelynek jellemzőjeként a konkrét pragmatikus funkció hiányát nevezi meg, elhárítja a használati költészet különböző változataitól, amelyek valamilyen meghatározott, költészetten kívüli diszkurzus realizálásaként értelmezhetőek. A líra szubjektumát mint problematikus, saját identitását kereső szubjektumot határozza meg; ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ennek megfelelően a befogadás oldalán a befogadó alany szintén nem értelmezhető sem pragmatikusan meghatározott szubjektumként, akinek cselekvési diszpozíció-

²⁶ KECSKEMÉTI, i. m., 774.

²⁷ Rüdiger ZYMNER, *Literarische Individualität: Vorstudien am Beispiel Johann Christian Günthers = Johann Christian Günther (1695-1723), Oldenburger Symposium zum 300. Geburtstag des Dichters*, hg. Jens STÜBEN, München, Oldenbourg, 1997, 249–288; Volkhard WELS, *„Gelegenheitsdichtung“ – Probleme und Perspektiven ihrer Erforschung = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der frühen Neuzeit* (Chloe 43), hg. Andreas KELLER, Elke LÖSEL, Ulrike WELS, Volkhard WELS, Amsterdam, New York, Brill, 2010, 9–31.

ját valamely diskurzus megváltoztatja, sem pragmatikus szerepként, amelyet a valós befogadó eljárásandó szerepként magára ölthetne. Ehelyett a líra azt nyújtja a befogadónak, hogy belülről tapasztalja meg egy komplex identitás lehetőségeit.²⁸ Ezzel az állásponttal szemben joggal vehető fel, hogy ily módon a líra túlságosan is leszűkített fogalmát kapjuk, amely a modern kori költészetnek is csupán egyetlen szegmensét jellemezheti. Ennek ellenére Stierle megállapítása mindenképpen tanulságos abból a szempontból, hogy a befogadás lehetséges mintázatai és a költői művekben megjelenő szubjektivitás közötti szoros összefüggésre igen pregnánsan mutat rá.

Akora újkori magyar költészetben egyaránt találhatunk olyan példákat, amelyek inkább az egyik, és olyanokat, amelyek inkább a másik lehetséges befogadói viszonyulást teszik szükségessé; éppen ezért a lehetséges érzelmi hatás megállapítására irányuló törekvésben a poétikai konvenciókat éppúgy figyelembe kell venni, mint az ettől való eltéréseket. Ezt a következőkben Zrínyi *Elégia* címen ismert költeményén illusztrálom.

4. Egy példa: Zrínyi „Elégia”-ja

Zrínyi *Elégiája* a halotti siratóegysájos változataként értelmezhető. Az érzelmi hatás kérdésével való említése meglepőnek tűnhet, hiszen Zrínyinek e *Syrena*-kötet megjelenése utáni időszakban keletkezett egyetlen hosszabb verse csak kéziratban maradt fenn, s kétséges, bárki is olvasta-e irodalomtörténeti felfedezése előtt.²⁹ Nyilvánvalóan itt csak hipotetikus érzelmi hatásról beszélhetünk. A kora újkori költészet esetében általában is igaz, hogy a korabeli befogadásról nincsenek megbízható információink, s nem tudhatjuk, a tényleges olvasókban milyen érzelmi reakciót váltottak ki egyes művek. Az elemzés ezért csak arra a feltételezésre építhet, hogy az irodalmi szövegek egy adott kultúrában létező, meghatározott ismeretekkel rendelkező olvasó számára bizonyos olvasási módot, a versekhez való konkrét érzelmi viszonyulást sugallnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez az érzelmi hatás a versek befogadásakor szükségszerűen fel is lépett, s hogy az egyes olvasók ne viszonyulhattak volna ettől eltérő érzelmekkel az adott szöveghez.

A versről több elemzés is született. Klaniczay Tibor monográfiájában a verset Zrínyi önképével, terveivel összefüggésben méltatta; rámutatott, hogy Zrínyi itt magát olyan hősként prezentálja, aki méltó lenne arra, hogy fia eposzt írjon róla, sőt a versben „felrémlik egy harmadik *Zrínyiász* is: azt remélte, hogy majd Izsák is meg-

28 Karlheinz STIERLE, *Die Identität des Gedichts – Hölderlin als Paradigma = Identität*, hg. Odo MARQUARD, München, Fink, 1992, 505–552, 521–522.

29 A versnek Zrínyi nem adott címet, az *Elégia* megnevezés Széchy Károlytól származik; *Izsák siratásaként*, vagy *Elégia Izsák fia halálára* címen is ismert. A megnevezéssel kapcsolatban azt szükséges megjegyezni, hogy az elégia a kora újkorban meglehetősen tág jelentéskörrel rendelkezett, s egyes változatai átfedést mutatnak az epicédiummal, sőt, az epicédiumot a poétikaszerzők olykor az elégia alfajaként tárgyalják. Az epicédium és az elégia viszonyáról: IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata (Az 1595-ös bártfai antológia) = Nemzet – identitás – irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 66–122, 119–120.

érdemli, hogy róla énekeljenek”.³⁰ Kovács Sándor Iván Klaniczay Tibor a zon ötletére építve, hogy Zrínyit Rimay saját fiát sirató verse (Az Úr engem sanyaríta...) inspirálhatta, az *Elégiát* tüzesebben is összevetette Rimay versével.³¹ Ennek eredményeként megállapította többek között, hogy míg Rimaynál a vers a sztoikus megnyugvás-hit hangoztatásával ér véget, Zrínyinél ez az eszme csak a canzonetta-betétet zárja le (a 7. versszakban), s Zrínyi belső vívódás árán jut el ehhez a gondolathoz.³² Ötvös Péter a saját maga által ortodox retorikai elemzésnek nevezett módszert alkalmazva vette szemügyre a verset, s tett érdekes megfigyeléseket; a legfontosabb talán az, hogy a versben nincs határozott konklúzió, s ez magyarázza a vers számos retorikai sajátosságát.³³ Ötvös Péter elemzése által is inspirálva, azt továbbgondolva készítette el a vers eddig talán legalaposabb elemzését Szilasi László. Szilasi egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a vers rendre lebontja a felkínált vigasztaló szövegmokokat, s végső soron csak a költészet vigasztalását nyújtja: ez véleménye szerint a hit megingásáról tanúsodik. Másrészt kiemeli, hogy a vers tulajdonképpen nem is Izsák siratása, ha nem a költő Zrínyié, a szavalójában az Ábrahám-maszkját magára öltő és Ábrahám hangján megszólaló beszélő a halott.³⁴

Az érzelmi hatáskérdése Ötvös dolgozataiban jelenik meg: hivatkozik arra, hogy a retorika szerint a legfontosabb a befogadóra tett hatás, és hogy ebben az érzelmek kulcsszerepet játszanak; az elemzésből azonban erre vonatkozóan mégsem derül ki semmi. Ha a verset ebből a szempontból vesszük szemügyre, jó kiindulópontnak mutatkozik az epicediummal mint az alkalmi költészet jellegzetes műfajával való összevetés, hiszen az *Elégia* témája okán kapcsolódik a halotti búcsúztatónak a kor alkalmi költészetében elterjedt műfajához – jóllehet Zrínyi verse tematikusan is különbözik a korszak tipikus gyászverseitől, hiszen a költeményben saját fiáról szól, így módon szokatlanul személyes művet hozva létre.³⁵

30 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964 (2. kiadás), 624–626, 625.

31 KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 256–260; Uő., *Az író Zrínyi*, Bp., Akadémiai, 2006, 55–59.

32 Ezt a feltevést Pirnát Antal igyekezett cáfolni egy Rimayról szóló tanulmányában. Ebben ugyanis rámutatott, hogy Rimay verse nem a nyilvánosság számára készült, s így nem kerülhetett Zrínyi kezébe; a hasonlóság a témából és a felhasznált közös toposzokból ered. PIRNÁT Antal, *„Az Úr engem sanyaríta” = Klaniczay- emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete – Balassi, 1994, 261–269, 269.

33 ÖTVÖS Péter, *Zrínyi Miklós cím nélküli verséről = Mint sok fát gyümölcscsel: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSKY Géza, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1997, 34–42.

34 SZILASI László, *„Egyike is kétség”: Az irodalmi Ábrahám-komplexusról = Ötvös Péter Festschrift*, Szeged, 2006, 239–250. Szilasi a verset végső soron az általa Ábrahám-komplexusnak nevezett jelenség allegóriájaként értelmezi.

35 Az irodalomtörténet sokáig nyitott kérdésként kezelte, valós eseményhez kapcsolódik-e a vers, volt-e Izsák nevű fia Zrínyinek. Már Kovács Sándor Iván rámutatott, hogy mivel a beszélő fiát a versben Zrínyinek nevezi, furcsa lenne, ha az Izsák nem valódi név lenne. Valóban, annak felismeréséhez, hogy a verset Zrínyi saját fia halálára írta, nincs szükségünk külső bizonyítékra, hiszen a személyes érintettség magában a szövegben is jelezve van. Azonban csak a közelmúltban sikerült történeti forrással dokumentálni, hogy a versben a beszélő Izsák nevű, négyévesen meghalt fiát siratja. MERÉNYI-METZGER GÁBOR, *Zrínyi Miklós elsőszülött fiának születése és halála*, ItK 119(2015), 395–398.

Az érzelmi hatásra való törekvés a kora újkori költészet változatai közül az alkalmi költészetkülönbétele alfajai esetében – tehát a meghatározott alkalomra (például halál, házasság, születés), praktikus céllal íródott versek esetében – a legnyilvánvalóbb. Ezek elkészítésének módjára vonatkozóan a poétikák részletes előírásokkal szolgálnak, s így az érzelmi hatásra vonatkozóan korabeli elméleti reflexióval is rendelkezünk.³⁶ Az epicédium az alkalmi versek igen népszerű változata volt, mely a humanista poétika és az ennek megfelelő költői gyakorlat szerint konkrét eseményhez, valakinek a halálához kapcsolódó és közösségi jellegű műfaj. A befogadók érzelmeire gyakorolt hatása a gyász, a szomorúság érzelmének elcsitítására irányul. E célnak megfelelően épül egymásra három fő része, a panasz, a dicséret és a vigasztalás (lamentatio, laus, consolatio). Scaliger *Poetikája* ennél valamivel részletesebb sémát ad, öt részt különböztetve meg, melyek a következők: laus, iacturae demonstratio, luctus, consolatio, exhortatio.³⁷ Az epicédium szerkezete egy sajátos affektusprogramot, azaz az olvasóra gyakorolt szándékolt érzelmi hatás specifikus módját valósítja meg, amelynek lényege, hogy a veszteség nagyságának érzékeltetése és a fájdalom artikulálása után a vigasztalás elcsendesíti a negatív érzelmeket. Az epicédium a gyászoló fizikai jelenlétén alapuló közösséget vagy a nyomtatott szövegek olvasói által alkotott közönséget célozza meg. Funkciói között nem mellékes az emlékezés, az elhunytnak való emlékállítás, de feladata nemcsak az elhunyt magasztalása, emlékének megőrzése, hanem az is, hogy a gyászoló közösség érzelmeit a megfelelő mértékűre mérsékelje.³⁸ Ebből következik, hogy az epicédium az érzelmeik (korabeli terminológiával: indulatok, affectus animi) olyan felfogását implikálja, amely szerint – eltérően a stoikus koncepciótól – azok nem minősülnek eleve rossznak, kiirtandónak: csupán a megfelelő érzelmi diszpozíció kialakítása, a túlzottan heves negatív érzelmeik semlegesítése a cél.

Akora újkori magyar irodalomban az alkalmi költészet ezen változataira számos példát találhatunk. Az *Elégia* azonban nem alkalmi költemény abban az értelemben, hogy a tényleges gyászszertartás része lenne, vagy valamilyen konkrét, nagyobb közönséget szólítana meg; Zrínyi valószínűleg csak magának, saját fájdalmának artikulálása céljából és a maga vigasztalására írta. A gyászvers műfaját tehát egyéni szomorúság, veszteség kifejezésére használta, de benne nemcsak a veszteség okozta bánat szólal meg, hanem a gyászoló életszemlélete, értékrendje is kibontakozik. Zrínyi *Elégiájában* nemcsak általában egy fiát sirató apa panaszát olvassuk, hanem a fiát sirató Zrínyit, aki a veszteségről szólva saját reményeiről is vall. A Klaniczay által is kiemelt versszakok szerint a gyászoló nemcsak azt remélte, hogy fia folytatja saját küz-

36 Lásd például Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 4/I., Tübingen, Niemeyer, 2006, 77–79.

37 Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri VII*, Paris, 1547, 426.

38 Az epicédiumra vonatkozó alapvető tanulmány: Hans Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicédium: Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17–18. Jahrhundert*, Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft, 1974, 89–147; Uő., *Lyra: Studien zu Theorie und Geschichte der Lyrik vom 16. zum 19. Jahrhundert*, Berlin, de Gruyter, 2013, 213–381. Részletesen szól a műfaj jellegzetességeiről az 1595-ös bártfai, Balassi halálát gyászoló antológia kapcsán Imre Mihály: IMRE, *i. m.*, 112–120.

delmeit, de azt is, hogy fia maga is költő lesz. Sőt, olyan láncolatot is vizionál a beszélő, amelyben az utód mindig követi atyját a hőstettek terén, és egyúttal megverseli az előd nagy tetteit. Ez nyilvánvalóan rokon a *Szigeti veszedelem* alaphelyzetével, a dédapa hőstetteit megéneklő költő szerepével. A gyászoló és az elhunyt individualitását a versben – megfelelően az individuum kora újkori szemantikájának – a genealógiára, a nemzetségre való hivatkozás biztosítja, saligna nema szerző a risztokra ta volta teszi lehetővé, hogy az individualitás ily módon egyáltalán helyet kapjon a gyászversben.

Ha az *Elégiát* a benne artikulálódó érzelmeket szem előtt tartva olvassuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az epicédium érzelmi programja itt is felfedezhető. Az elhunyt dicsérete – tekintettel arra, hogy fiatal korából kifolyólag nem volt alkalma érdemeket szerezni – érthetően elmarad, de a lamentatio és a consolatio háttérben kirajzolódik a versben. A halotti vers műfaji konvencióinak megfelelően a bánat nagysága mellett vigasztaló gondolatok is megjelennek benne. A vigasz forrása egyrészt az a gondolat, hogy Izsák a túlvilágon üdvözülni, a paradicsomba jut, másrészt pedig az, hogy halála Isten akaratából történt. Míg a halotti versekben a vigasztalás rendszerint a vers végén áll (így tanították a poétikai kézikönyvek), Zrínyinél ez a vigasztalás – mint arra Kovács Sándor Iván és Ötvös Péter elemzése is felhívta a figyelmet – a vers közepén kap helyet. A vigasztalás után a versben újrakezdődik a panaszkodás, s a vers utolsó soraiban is a veszteség nagysága artikulálódik: ezért kérdéses, a vigasztaló gondolatok valóban alkalmasak-e a bánat elcsitítására.

Az epicédium hagyományos retorikai-poétikai sémáját, melyhez konvencionálisan meghatározott érzelmi hatás társulna, Zrínyi szubjektivizálja, e sémát úgy alakítja, hogy lehetőséget adjon saját bánata megjelenítésére. A vers így – mint arra Szilasi is rámutatott – valóban nem annyira az elhunyt gyermekről, mint az apáról szól: inkább tekinthető egy vigasztalást kereső egyén megnyilvánulásának, önvigasztalási kísérletének, mint halotti siratónak. A versben kódolt potenciális érzelmi hatás szempontjából ez azt jelenti, hogy azt nem magyarázhatjuk kizárólag a poétikai konvenciók segítségével hívásával. A szerző alakja felől tekintve ez a hatás valamiféle önvigasztalási kísérletként értelmezhető, hiszen a versírás nyilvánvalóan hozzájárulhat a veszteség érzelmi feldolgozásához. Ha azonban a kérdést egy elképzelt befogadó szempontjából vesszük szemügyre, úgy a versben megjelenő szubjektív perspektívával, a veszteséget elszenvedett és vigasztalást kereső alannyal való érzelmi azonosulás mutatkozhat lehetséges viszonyulási módnak. A retorikai sémától való eltérés szempontjából kulcsfontosságú, hogy a vers az érzelmi megrázkódott állapotban mutatja a beszélőt, a bánat leküzdésére vonatkozó igyekezetet viszi színre. A verselemzők által regisztrált lezáratlansága, a megnyugtató vigasztalás elmaradása is ezzel a sajátosságával függ össze. A szónoki beszéd mintájára elgondolt, retorikai hatásra törekvő gyászbeszéd beszélője ezzel szemben uralja érzelmeit, s pontosan tudja, milyen érzelmi hatást akar elérni a befogadóban. Az *Elégia* példája ebben a megközelítésben arra vethet fényt, hogy a szubjektív megjelenése, a konvencionális poétikai sémától való eltérés milyen hatással lehet a lehetséges befogadói viszonyulásra és érzelmi hatásra.

5. Elemzési lehetőségek

A 16–18. századi magyar költészetben számos más olyan példát is találhatunk, ahol a lehetséges befogadói attitűd értelmezésekor nem annyira a retorikai hatás, mint inkább a versben megjelenő szubjektív tapasztalat átélése mutatható meg megfelelő modellnek. Erre jó példaként szolgálhat az a verscsoport, amelyet Németh G. Béla nyomán önmegszólító verstípusnak is nevezhetünk, és amelynek példáit Balassi Bálint, Wathay Ferenc vagy Petróczy Kata Szidónia költészetében egyaránt megtalálhatjuk.³⁹ A szubjektív poétika jelentőségének hangsúlyozása itt természetesen nem valamilyen modern líra fogalom múltba való visszavetítésének szándékát jelenti, hanem a szubjektív történeti alakzatai és a befogadás lehetséges mintái közötti összefüggések feltárásának szükségességét. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szubjektív fogalma felől a korabeli költészetnek csak egy szűk szegmense közelíthető meg, s hogy az érzelmi hatás kérdése szempontjából is csak egyes versek esetében lehet ez releváns szempont. A kora újkori költészet esetében mindenesetre a retorikai hatáskeltés sémáinak feltárása mellett az érzelmet szubjektív perspektívában megjelenítő példák számbavétele is hozzájárulhat az érzelmi hatás mintázatainak feltérképezéséhez.

A Zrínyi-vers példájából kiindulva az érzelmi hatás és az érzelmelek megjelenítésének további, kiterjedtebb vizsgálatára többút is kínálkozik. Egyrészt elképzelhetők olyan elemzések, amelyek annak feltárására irányulnak, hogy egy adott korszakban egy adott érzelm milyen módon artikulálódik poétika ilag és retorika ilag különböző módon megalkotott szövegekben. Olyan elemzés is elképzelhető, amely egy adott korszak költészetében megfigyelhető különböző érzelmi hatásmódok számbavételére irányulna. Egy további lehetőség az érzelmi hatásmódok diakrón vizsgálata, azaz olyan költészettörténeti hosszmetsetek megrajzolása, amelyek egy adott érzelmi diszpozíció vagy hatás (például a gyász) történeti folytonosságát, illetve a különböző korokból származó realizációkban tapasztalható különbségeket mutatnak be tematikus és poétikai szempontból. Ez a szempont azért is lehet különösen hasznos, mert (hasonlóan ahhoz, ahogy Winko említett monográfiájában a 18. század második felére helyezte a költészet emocionalizálását) a magyar felvilágosodás irodalmának kutatói körében is elterjedt nézet, hogy az érzelmi hatás csak a 18. század végén került előtérbe. Kritika-, illetve poétika történeti szemszögből Szajbély Mihály és Debreczeni Attila egyaránt arra az eredményre jutott, hogy a század második felében a racionalista poétikától eltérő, a hasznosság mellett a gyönyörködtetést és az érzelmi hatást előtérbe helyező álláspontok fogalmazódnak meg.⁴⁰ Azzal a kérdéssel azonban, hogy

39 A verstípusról lásd: NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 103–168. Németh G. példája Balassi de mit gyötresz engem... kezdetű verse; további példa lehet Wathay Oh, te én bolond elmém... kezdetű darabja, vagy Petróczy Kata Szidónia Keseredett szívem immár mihez bízol... kezdetű verse RMKT XVII/16., 661 (106. vers).

40 SZAJBÉLY Mihály, „Idának a' magyar tollak”: *Irodalomelmélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai, 2001, 60; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 136.

az érzelmi hatáskeltésnek a felvilágosodás irodalmában megfigyelhető módozatai miben különböznek a barokk poétika jellegzetes megoldásaitól, illetve mennyiben kapcsolódnak az érzelmi hatáskeltésnek a felvilágosodás előtti költészetben megfigyelhető változataihoz, a szakirodalom eddig nem foglalkozott. Érdemes lehet ezért a kritika történet művelése mellett a költészetet magát is faggatni, a lehetséges befogadói minták feltárására irányuló konkrét esettanulmányokat folytatni.

Ha ilyen kérdésirányt követünk, Zrínyi versét összevethetjük például Csokonainak egy hasonlóképp a halotti sirató műfajához kapcsolódó versével, a *Dr. Földi sírhalma felett* (1801) cíművel. Tipikusnak szintén nem nevezhető ez a darab, hiszen miként Zrínyi, Csokonai is szubjektívizálja a halotti siratót, s így az a gyászoló érzelmeiről és eszményeiről éppúgy árulkodik, mint az elhunytól. Csokonai Földit olyan erényes, a tudományokért lelkesedő polgárként és érző barátként méltatja, akinek tetteit saját kora nem értékeli: éppen ezért válik szükségessé a sirató elmondása. A beszélő reflexiója azonban világossá teszi, hogy magát Földihez hasonló, a rideg külvilág által nem méltányolt egyénként értelmezi: a barát siratásakor a búcsúztató így saját sorsáról, a világhoz való viszonyáról is vall. Arra, hogy Földi halála esetében nem csupán egy partikuláris esetről, hanem az egyedül túlmutató jelentőségű tényről van szó, az „is” szócska kétszeri ismétlése is utal az első versszakban („Mégkönnyezetlen kell hamuhodni hát [...] tenéked is? / Óh néked is”). A szöveg nem tartalmaz utalást arra vonatkozóan, kire vonatkozik az „is”: így más méltatlanul mellőzött erényes egyének mellett a beszélőre magára is érthetjük (aki persze még él, de hasonló sorsra számíthat). A vers tematikus fókuszában nem annyira a barát halála miatti fájdalom, mint inkább a világ közönye miatti felháborodás, harag áll. A beszélő által megtestesített értékrend és érzelmi attitűd az olvasó számára azonosulási mintaként is szolgálhat: ahogyan a versbeli költőben barátja halála szármalát és felháborodást vált ki, úgy az olvasóban nemcsak Földi, de a költő sorsa is hasonló érzelmeket kelthet. A versből ugyanakkor – a halotti sirató mintájának megfelelően – a vigasz lehetősége sem hiányzik. Vigaszforrásként jelenik meg az a lehetőség, hogy a jövő nemzedékek méltányolni fogják Földi a költő erőfeszítéseit. Az olvasó, amennyiben osztja a versben megfogalmazott értékeket, s magát is hasonlóan erényes, érző, de a társadalomból kirekesztett egyénként fogja fel, e reményt magára is vonatkozta thatja.

Csokonai versét Zrínyiével összevetve nemcsak az a szembeszökő különbséget regisztrálhatjuk, hogy Csokonainál a vigaszt nem vallásos képzetek testesítik meg, hanem azt is, hogy itt a beszélő saját helyzetét hasonlóan látja az elhunytéhoz. Ezzel függ össze, hogy a vigasz forrása a Csokonai-vers esetében az olvasó szempontjából végső soron az a felismerés lehet, hogy vannak más meleg szívű, erényes, de az emberek nagyobb része által nem méltányolt s a világból így kirekesztett lelkek is. Az olvasói részvét ugyan az *Elégia* esetében is lehetséges, de ott nem ezen, hanem az isteni akarat elfogadásán van a hangsúly; a *Dr. Földi sírhalma felett* esetében viszont a hatás lényegi eleme, hogy az olvasó magát meleg, részvétre képes lélekként azonosíthatja. Végső soron – eltérően az epicédium hagyományától – nem a negatív érzelmek, a fájdalom, a szomorúság meghaladására való törekvés alakítja az érzelmi hatás dinamikáját, hiszen a *Dr. Földi sírhalma felett* elhangzó gyászbeszédben a szomorúság,

a bánat megléte az erkölcsi érzést bizonyító pozitívumként tételeződik. A versben megjelenő erkölcsi eszményt, amelynek lényegivonása a részvételre való képesség, irodalomtörténeti perspektívában az érzékenység jellemzőjének tekinthetjük.⁴¹ A fenti elemzés értelmében az érzékeny ember eszménye azonban nemcsak a versbeli költő alakjában testesül meg, de a befogadás során az olvasó maga is azonosulhat vele. E vázlatos elemzésből is látható, hogy a Zrínyi versével – és a halotti sirató poétikai hagyományával – való összevetés egyrészt bizonyos tematikus elemek meglétének folytonosságát mutatja, másrészt viszont a 18. század végén az érzelmek konceptualizálása és azok poétika irrelevanciája terén bekövetkező változásokról is tanúskodhat.

6. Összegzés

A 17–18. századi költészet érzelmi hatása még nagy mértékben felderítetlen terület. Az ennek feltárására irányuló elemzések azért is hasznosak lehetnek, mert a kora újkori költészet olvasásának az irodalomtörténetben a megszokottól eltérő lehetőségét is magukban rejtik. A régi magyar költeményeket ugyanis alapvetően kétféle módon szokás olvasni: vagy tematikusan, a korabeli kultúra egyes szegmenseivel való szoros kapcsolatot tartva szem előtt; vagy szövegszerű megalkotottságukat, poétikai, verstani jellemzőiket emelve ki. Az érzelmi hatás szempontja az irodalomtörténetben csak ritkán merül fel, jóllehet feltételezhető, hogy a versek megírásában és befogadásában az érzelmi komponens fontos szerepet játszott. E szempont érvényesítésének célja nem az, hogy a kora újkori magyar költészet egyes darabjairól az eddiektől gyökeresen eltérő értelmezéseket alakítson ki; hanem csupán az, hogy egyes versek értelmezésének lehetőségeit gazdagítsa, vagy az eddigi irodalomtörténeti megfigyeléseket a versek lehetséges érzelmi hatását szem előtt tartva árnyalja.

Összefoglaló

E dolgozat célja, hogy a kora újkori magyar költészet egy lehetséges, de eddig kevésbé kiaknázott, az irodalomtörténeti elemzésekben csak csekély mértékben megjelenő értelmezési módjára irányítsa a figyelmet: egy olyan olvasásmódra, amely a szövegeket az érzelmi hatás és az érzelmek megjelenítésének szemszögéből vizsgálja.

A kora újkori költészet esetében az érzelmi hatás kérdésének vizsgálata különösen indokoltnak tűnik, hiszen az irodalomtörténeti hagyományekorszak költészetet többnyire az 1800 körül kialakult modern konvenciókkal szembeállítva jellemzi, s így annak alkalomhoz kötöttségét, és retorikai megalkotottságát nevezi meg legfőbb ismertetőjegyeiként. A retorikai kommunikáció hatásmechanizmusa, az érzelmek szándékolt, célzott s így jól kalkulálható felkeltése mellett oly fajta érzelmi hatásmóddal is számolni kell, amelyben a befogadó nem a kalkulált hatás által kijelölt szerep pusztá betöltőjeként tételeződik. Ennek igazolására a dolgozat részleteseb-

⁴¹ Debreczeni Attila meghatározása szerint az érzékeny ember legfőbb jellemzője, hogy rendelkezik egyfajta erkölcsi érzéssel. DEBRECZENI, *i. m.*, 121–122.

ben elemzi Zrínyi Miklós *Elégia* címen ismert versét, mely halottsirató, ugyanakkor lényeges pontokon eltér az epicédium poétikában rögzített szabályaitól. Az *Elégia* példája ebben a megközelítésben arra vethet fényt, hogy a szubjektivitás megjelenése, a konvencionális poétikai sémától való eltérés milyen hatással lehet a befogadói viszonyulásra és az érzelmi hatásra.

**Analysis of the emotional affect as a reading strategy
of early modern Hungarian poetry
(An example: Miklós Zrínyi's *Elégia*)**

The purpose of this paper is to draw attention to a potential, but as yet unexploited and in literary-historical analyses heavily underrepresented interpretative strategy: a method of reading which examines texts from the perspective of emotional effect and the representation of emotions.

An investigation into the emotional effect of early modern poetry seems to be particularly justified, as literary history traditionally discusses the poetry of this period in sharp contrast to the modern conventions emerging around 1800, and as a consequence, highlights early modern poetry's occasional and rhetorised nature as the most characteristic features. Besides the affect element of rhetorical communication, the intentional, targeted and thus calculable stimulation of emotions, one must reckon with other emotional mechanisms as well, where the receiver's function is more than simply fulfilling a role designated by the calculated effect. The paper supports this point with a detailed analysis of Miklós Zrínyi's *Elégia*, a funeral poem which transgresses several important rules of the poetics of epicidium. In this approach, the example of *Elégia* reveals how the infiltration of subjectivity and a deviation from conventional poetic schemes might affect the receiver's response and the emotional effect.

Bodrogi Ferenc Máté

Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban*

(Különös tekintettel az *Aurora. Hazai Almanach* zsebkönyveire)

Kis magyar politeness-kresztomátia

Magyarországon olyan nyugat-európai diskurzus jelenik meg a 18. század végén, amely évtizedekig mintázza a hazai művelt közbeszédet, s amelynek azonosítása, feltérképezése már bőven megtörtént a magyar szakirodalomban, az irodalomtörténet- vagy éppen az esztétörténet-írásban.² Mára éppen ezért felesleges is lenne az angolszász *csiszoltság*, magyarországi *csinosodás* témájának átfogó bemutatása; nem is ez a cél. A szándék inkább az, hogy olyan közismertebb és eddig kevésbé reflektált összefüggéseket hangsúlyozzunk a témában, amelyek feltételezett háttérét adják az eddig még nem elemzett 18. század végi, 19. század eleji magyarországi csiszoltság-szövegnyomoknak, a 19. század első felében kiemelkedően jelentős *Aurora. Hazai Almanach* című költői zsebkönyvsorozat számos részletének, illetve ezek közös intertextuális mezejének. A csiszoltság/csinosodás nyelvi fordulatai, az ilyen típusú közlemények rendre megjelennek ugyanis az illető almanachban, ráadásul olyan nagy számban, hogy összességében átfogó jelentéshálózatot alkotnak, önmagában is releváns értelmezési keretet szolgáltatva. A célkitűzés teljesítése egyúttal annak a magyar nyelvű szövegközi politeness-vizsgálódásnak a teljesebbé tételét is jelenti, amely a kutatásokban már jócskán elkezdődött, és jelenleg is tart. E munka az *Aurora* és az egyéb szóba hozott írások adott szempontú kontextualizálásán túl tehát ezekhez a hazai szakmai folyamatokhoz is hozzá kíván szólni szemelvényekkel bőven tarkított megoldásaival, a csiszoltság „kis magyar szöveggyűjteményének” egyik fejezetét is nyújtva.

* Atanulmány az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

² Ennek legfrissebb bizonyosságai: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017; „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

Alapviszonyok (csiszoltság, Bildung)

A témában az első jelentős összefoglalást nyújtó Kontler László³ azt emeli ki, hogy a csiszoltság angolszász perspektívája a műveltség társadalmi haszonra váltásában érdekelt, mely áttételesen politikai: civilizált érintkezési formákat ösztönöz, az államhatalmi felügyeletet a szokást, erkölcsöt, illetet, kellemet, stílust, modort egyaránt jelölő *manner* megújításával oltva át egyfajta civil (ön)kontrollba.⁴ A gazdaságilag is középpontba állított kereskedelem metaforikus kiterjesztéssel az eszmék csereforgalmát is jelenteni kezdi, amely a kifinomultság (*refinement*), az izléses életvitel újideáljainakka talizátoraként nem csupán a gazdasági hatékonyaság ösztönzője, de a társadalmi élet megreformálója is egyben.⁵

A csiszolt ember, a gentleman humanista és hazafi egyszersmind, akit igényesség, munkálkodás, törekvő életvitel és mértékta rtó gondolkodás jellemez.⁶ Bár még a csiszoltság angolszász terepe is sokszereplős, azért van egy olyan jellemző (és bázisként kezelt) polgári középréteg, akinek egyszerre van lehetősége visszahúzódni a védett magánzférába, illetve a köz javán munkálkodni társaival. Vagyis életvitele – lehetséges létszféráit tekintve – *modulált*: az otthon, a szalon és a piac között oszciláló, opcionálisan intim vagy szociális.⁷

A tudós–műveletlen, bűnös–erényes oppozícióját a csiszoltság világában a nyersesség–udvariasság, kifinomultság–bárdolatlanág megkülönböztetéseváltja fel,⁸ amely a kulturáltságot a civilizációs logikával ötvözi. E kettő különbségét Norbert Elias részletesen elemzi alpművében.⁹ Eszerint a civilizáció fogalma, amelyben a „Nyugat” öntudata fejeződik ki, s amely folytonosan és egyetemesen előrehaladó folyamat, fejlettségi szintet, viselkedésmódot, tudományos fejlődést, szokásokat jelöl,

3 KONTLER László, *Az állam rejtelve: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Bp., Atlantisz, 1997.

4 *Uo.*, 188.

5 *Uo.*, 190–197. Vö. „Bensőséges kapcsolatba kerül kereskedés és boldogság.” (*Uo.*, 199.)

6 Vö. TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m.*, 149–160, 152. A nőolvasók, a finomabb „female World”, akiket jellemző módon sokkal kevésbé tárgyalknak a korabeli kommentárok, szintén embereszményként adódnak, a durva férfiaság számára is utat mutatva választékos és szelíd feminitásukkal. Addison például *Spectator* című, igen híres folyóiratának programadó esszéjében beszél a társasági lapokat leginkább olvasó nők jelentőségéről. (HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800*, Bp., Gondolat, 2013, 158. Vö. még: HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A fenséges zsarnoksága: Edmund Burke új esztétikai paradigmájának eszmetörténeti kontextusai = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Bp., Ráció, 2011, 45–88, 74–75.) Szécsényi Endre is kiemeli, hogy a csiszoltság a klasszikus régi mellé a civilizált lágyságot, érzelmességet, a „nőiest” helyezi. (SZÉCSÉNYI Endre, *Szépség és szabadság: Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., L’Harmattan, 2009, 14.)

7 Vö. KONTLER, i. m., 199–200.

8 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 70; FÖLDES Györgyi, *Identitás = Média- és Kultúratudomány: Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2018, 92–108, 95.

9 Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 2004.

vagyis politikai, gazdasági, technikai, társadalmi tényekre vonatkozik. Ez azonban jellemzően francia és angol felfogás, szemben a szűkösebb lehetőségterrel rendelkező német alternatívával, amely szerint mindez csak talmi külsőség, amellyel szembehelelődik a szellem, a művészet, a vallás, a morál igezi benső kultúrája, a német büszkeség és identitás (kompenzatorikus) alapformája.¹⁰

A francia–angol civilizációfelfogásra három irányból érkezik válasz. Egyrészt belső reformszándék figyelhető meg, amennyiben az időközben hamissá és kiüresedetté váló civilizációt újra hitelessé kell tenni. Ezt Elias leginkább a franciákhoz köti, de (tehetjük hozzá) az egész angolszász politeness-diskurzus is ekként fogható föl. Másrészt (jóval élesebb reakcióként) megjelenik a radikális civilizációkritika is, amelyet Rousseau neve fémjelez. Harmadrészt megérkezik az előbb említett német felelet, amely másfajta embermodellt, a művelt személyiség, a polgári értelmiség kulturálisát tünteti ki.¹¹

A politeness világlátásában alaptételként adódik a fokozatos (stadiális) haladás-hit, amelyben a fejlődés egyéni és közösségi szinten is fokként valósul meg a „vadságból kifinomultságba” logikában. Ez a processzus nem specifikus, hanem mindig ugyanúgy megy végbe, s jelent tudás-felhalmozódást, észbeli és erkölcsi gyarapodást, társias kiteljesedést, életmódbeli cizellálódást.¹² Vagyis a prototipikus francia–angol civilizáció és a német kultúra felfogás csak a zok együttes totalitásában értelmezhető igazán. Ez a köztesség a Bildung fogalmában is tükröződik.

A Bildung-fogalom kettős örökségből kora korabeli jelentésdimenzióját.¹³ Az egyik forrás a ciceroniánus út a maga kultúra-fogalmával (*cultura animi*), amelyet a gondozás, ápolás, díszítés (*colere*) jelentés tartományában a „vetőmag” metaforája világít meg produktívan.¹⁴ A másik a középkori keresztény misztikus hagyományból eredve a *formatio* fogalma köré sűrűsödik. A *formatio* olyan, megint csak igen reflektív énfőmálást jelent, amelyben tudatosan közelítünk Isten nekünk adott képmásához (*Imago Dei*), amely a bűnbeeséskor elhomályosult, de pecsétként ott van bennünk a születéstől, s amelyhez újra hasonlatossá kell válnunk. Vetőmagot vetni (*eruditio*) és pecsétünkhöz idomulni (*conforma*) természetesen különbözik; neohumanista kontextusban mégis összetalálkoznak a Bildung fogalmában, leginkább a saját élet

10 Rebekka Horlacher monográfiájában külön fejezetben (*Bildung as a National Construct*) tárgyalja, hogy a német intelligenciára való apellálás miként próbálta kompenzálni az angol–francia politikai-gazdasági-tudományos fölényt. (Rebekka HORLACHER, *The Educated Subject and the German Concept of Bildung*, New York, Routledge, 2016, 45–57.)

11 ELIAS, *i. m.*, 95.

12 TAKÁTS, *i. m.*, 151–154.

13 *Theories of Bildung and Growth*, eds. Pauli SILJANDER, Ari KIVELÄ, Ari SUTINEN, Rotterdam, Sense Publishers, 2012, 3–4.

14 E felfogásban a vetőmag potencia, virtuális adottság, amely gondoskodás, ápolgatás által bontakoztatható ki az önmegvalósítás, önművelés segítségével egymindenoldalú képzésben. (Aleida ASSMANN, *Studia humanitatis: a kulturális elit művelődése*, ford. SZABÓ Csaba, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 4–10, 5; HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Önképzés és közösségépítés – a Bildung-eszmény eszmetörténeti és esztétikai jelentései*, Magyar Művészet, 2014/3–4, 3–9, 4. http://www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/201801/pdf/MM-2014_3-4belivek_kepnelkul_01_horkay.pdf (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

tudatos megragadásának és alakításának motívumában.¹⁵ A *formatio* eleme a politeness-diskurzus egyik a tyá mesterének számitó Shaftesburynél is megjelenik, akinek munkássága a lexikonszintű és a legújabb nemzetközi szakirodalom szerint is a *Bildung*-történet egyik legfontosabb állomása.¹⁶ Shaftesbury az *inward form* terminusával eredendően bennünk élő „belső lényeg” mellett érvel – hasonlatosan a pecsét-elképzeléshez –, amely az egész világmindenséget áthatja. Vagyis elképzelése szerint e „belső lényeg” nemcsak hogy eleve összeköti az embert az univerzummal, hanem annak pusztá léte jelenti az egyéni fejlődés, a kibontakozás lehetőségfeltételét.¹⁷

A 18. század második felére már a népek, nemzetek *Bildung*járól is beszélhetünk. Shaftesbury kapcsán erről általában kevesebb szó esik, de annak ellenére, hogy neohumanista habitusa, műveltségfelfogása a kozmopolitizmus felé mutat, a nemzetek sajátos, egyéni jellegét felettébb fontosnak tartja. Shaftesbury többször nyomatékosan kifejezi, hogy a hazaszeretet (*Love to one's Country*) valamennyi közül a legszebb és legemberibb érzelmünk, ám elferdülésnek minősíti, ha valakiben ez az érzelm merőben röghöz tapad (*Patriotes of the Soil*).¹⁸ Meggyőződése, hogy művelődés, humanitás egyébként is csupán társadalmi környezetben lehetséges, hiszen csak a társas interakciókban „csiszolhatjuk le” egymás „durva éleit”. Szemében az állam is élőlény (organizmus), mint a növényzet vagy a világegyetem. *Szubjektum, polis* és *kozmosz* így eleve csak egymás által értelmeződhetnek.¹⁹ Úgy látszik, mindez szoros kapcsolatban áll a sztoikus hagyományokkal, amelyek egyébként is ihletői a shaftesburyánus filozófiának. Mint Koselleck kiemeli, a sztoikusok az emberek polgári közösségét párhuzamba állították a kozmikus renddel, s úgy tekintettek a logosztól

¹⁵ Ennek a lényegi jellemzőnek a legkülönbélebb terminusokkal adérvényt a nemzetköziszakirodalom: 'self-formation', 'self-cultivation', 'self-development'. (*Theories of Bildung and Growth*, i. m., 2.)

¹⁶ Lásd Ursula FRANKE, *Bildung = Ästhetische Grundbegriffe I*, Hg. Karlheinz BARCK et al., Stuttgart-Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2010, 700–703; HORLACHER, i. m., 32–44. Shaftesbury 'formation' fogalmát 1738-ban tudhatóan a bilden szóval, *Bildung*ként fordították németre ('inward form' – 'innere Bildung'). (Vö. FRANKE, i. m., 703; Rebekka HORLACHER, *What is Bildung? Or Why Pädagogik Cannot get away from the Concept of Bildung = Theories of Bildung and Growth*, i. m., 135–148, 138.) Utóbb idézett munka *concept of self-formation*ként beszél a shaftesburyánus elképzelés óriási német hatásáról. (Uo.)

¹⁷ Aki a elsők között ír erről kellő hangsúllyal a magyar szakirodalomban: PROHÁSZKA Lajos, *Shaftesbury: A self-control esztétikája*, eredeti megjelenés: Pantheon, 1947/1, 35–72, online: gond. OROSZ Gábor, 2010, <http://mek.oszk.hu/08300/08326/08326.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

¹⁸ PROHÁSZKA, i. m. (A zárójeles kifejezéseket Prohászka Shaftesburytól idézi.)

¹⁹ A szakirodalomban kellően nem nyomatékosított összefüggés, hogy az angolszász politeness, illetve a történetileg nem sokkal rákövetkező német populárfilozófia távlatai között erős kapcsolat van. Garve az embert elsődlegesen természeti beágyazottságában szemlélő holisztikus antropológiája e ponton például ul szépen mutatja mindezt: koncepciójában a gondolkodó ember a növények és állatok világának kitüntetettje, de nem egy másik, gyökeresen eltérő szféra képviselőjeként, hanem a természetben inherensen meglévő fejlődési lehetőség beteljesítőjeként. Az ember tehát növény is és állat is, amellet persze, ami csak ó – gondolkodó lény. (Lásd FÓRIZS Gergely, „*Álpeseken Álpesek emelkednek*”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009, 67.)

áthatott kozmoszra, mint hazájukra, amelynek minden ember részese – a politikai egységeket is beillesztvéne „kozropoliszba”.²⁰ Seneca szerint például szívünkben két haza él: az egyik nagy és közös szülőföld a kozmosz, a másik pedig, amelyhez körülményeink kötnek bennünket, amelybe mintegy véletlenül beleszületünk.²¹ Shaftesbury hozzáállása az organikus (hagyományközösségi) nemzetfelfogás koncepcióit előlegezi, amelyben az egyéni bélyegű szellemiségek összessége az, amely lehetőségfeltételként egyúttal múlhatatlanul továbbvisz az egyetemes emberi „nagy-humanitás” felé, szavatolva egyúttal az egyéni „kis-Bildungok” megvalósítását is. Mindarról, amiről Shaftesbury ennek kapcsán beszél, legnagyobb hatással Herder kezd el gondolkodnia német nyelvterületen; kollektív szubjektumokkal dolgozva, a nemzeti (ön) kibontakoztatás(ok) nagyhistorizáló távlatába helyezkedve, *Bildungsgeschichte*-ket feltételezve.²²

A csiszoltság perspektívája azt látja, hogy ha az állam képes biztosítani polgárai szabadságát, tulajdonát és biztonságát, akkor az emberek bátran névhez tevékenységeik gyümölcsét, s mind az áruk, mind az eszmék „kereskedelme” optimalizálódik.²³ A túlérett kultúra veszélyeire figyelmeztetők ugyanakkor rendre megkérdőjelezik a Bildung elsődleges értelmét, tehát azt, hogy a műveltség, a kifinomultság és a csiszoltság szükségszerűen morális felsőbbrendűséget, erkölcsi erényt jelent. A civilizáció-fogalom ellenfogalmaként értett német kultúra felfogás jellemzően efféle fenntartásokkal él.²⁴ Shaftesburynél, illetve a tőle sokat kölcsönző német populárfilozófiában azonban a civilizatorikus kiteljesedés csak akkor működhet egyáltalán, ha kultúra, erkölcsi tisztaság és mértéktartó illem, józan gondolkodás kapcsolódik hozzá.

A francia államberendezkedésben a „burzsoá” (*bourgeois*) olyan polgár, aki vagyona révén válik egy közösség egyenrangú tagjává (német változatában körülbelül ez a *Besitzbürger*, *Herrschaftsbürger*), a *citoyen* ellenben az állam ügyeiben aktívan részt vevő polgárideál. A *Bildungsbürger* az a harmadik, német típus, aki nem vagyona, nem is pusztán közösségi aktivitása okán tekinthető polgárnak, ha nem műveltsége által válik azzá.²⁵ A Bildung így óhatatlanul a magaskultúra standardjait, kánonjait ala-

20 Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Bp., Józsefveg Műhely, 1997, 29–30.

21 *Uo.*, 30.

22 HORLACHER, *i. m.*, 139, PABIS Eszter, *A Bildung mint kulturális emlékezet: a Bildung fogalma a kortárs német társadalomtudományi gondolkodásban*, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 112–115, 114.

23 Vö. HORKAY, *Önképzés és közösségépítés... i. m.*, 7–8.

24 HORLACHER, *What is Bildung?...*, *i. m.*, 138–139. Mint írja, a németek rengeteget dolgoznak a „Gymnasium” és az „Akademie” kulturális jelölőivel, míg a franciáknál, illetve az angoloknál rendre a „technology”, a „business”, a „political constitution”, a „trade”, a „sciences” összetettségében gondolkodnak. (*Uo.*)

25 HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Humboldt, Goethe, Márai – A Bildung-eszmény és a művelt polgár közösségi ideálja*, Magyar Szemle, 2015/9–10, 54–65. http://www.magjarszemle.hu/cikk/20151020_humboldt_goe-the_ma-rai_a_bildung-eszmeny_es_a_muvelt_polgar_kozossegi_idealja (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

kítja ki maga körül, vagyis voltaképpen maga is társadalmi különbségeket termel.²⁶ Rebekka Horlacher is kiemeli, hogy a Bildung kulturális distinkciók és differenciák kategóriája (is), mely elválasztja a németeket a nem-németektől, illetve a „highly educated” németeket a „less educated” németektől.²⁷ Ez a mozgás egyfajta „funkcionális elitet” hoz létre, a nagyközösségek „szolgáltató szektorait” erősíti meg, melyek az osztálytársadalmi érintkezés eszközeinek, a pénznek és az írott szónak a fejlesztésére és kezelésére specializálódtak egy mindenkori városias infrastruktúrában.²⁸ A Bildungsbürger ezen, az egész államgépezet működése szempontjából középpontivá váló konstrukciója egyik legfontosabb forrását pedig a politeness-diskurzusok által újraértelmezett gentleman-eszményből nyeri.²⁹

Ami a szűkebb értelemben vett politikai, állambölcseleti aspektusokon túl kiemelten fontos nekünk, az a csiszoltság proto-esztétikája. Mint Horkay kiemeli, az angol szász csiszoltság-eszmények esetében esztétikai alapon modulált társadalomképről van szó, ahol a helyes viselkedésnek szépsége, a magasabb társadalmi egységet „dekoráló” értéke van.³⁰ Miként kozmosz, polisz és egyén harmonikus organizmusokként tételeződő rendszertényezők Shaftesburynél, akként *műalkotások* is egyben, amelyek kibontakozásában esztétikum érvényesül, szerves egész jön létre.³¹ Ennek az optimalitásnak a proto-esztétikai kategóriája a *graciozitás*, a báj és kellem bővölete. Aphrodité szerelemistennő tökéletes, makulátlansága szépsége szoborszerűségében és emberfelettségében inkább tartózkodást és zavart vált ki, mintsem vonzalmat, ám ha igazán hódítani akar, a mitológéma szerint még ő is kísérőitől, a Gráciáktól kér segítséget. A Gráciák kellemekkel teli bájos szépsége ugyanis elvarázsol és csábít; bár kellemesen harmonikus, sohasem tökéletes, mindig tételez valami nagyon is esendő, ugyanakkor vonzó és izgató „makulát”. De nem is mozdulatlan, ha nem dinamikus, „táncoló” jellegű, szintén az ellenállhatatlanság, a bevonódás fenségesen kataraktikus, (erotikus értelemben is) elragadtatott impulzusaiban.

Ezt a fajta visszafogott, keresetlen, mégis vonzó báj és harmonikus kellemet (*Gracefulness*) Shaftesbury, illetve a politeness gentleman-eszménye tehát kitünteti, s a legkülönbélebb aspektusokra alkalmazza: számára például még az emberek közötti „szövetkezés vonzerejének” is „bája” van,³² egy finom úriember pedig mindig elragadó, elegáns és csinos (graciózus). A Bildung ezzel összhangban többek között úgy értelmeződik a korszakban, mint ami az egyén belvilágát „esztétikai teljességé” (*aesthetic totality*) harmonizálja,³³ ráadásul azt is lehetővé teszi, hogy ráirányítsa

26 Vö. Assmann nyomán PABIS, *i. m.*, 115. Takáts József kiemeli, hogy a csiszoltság többször szerepel a „konzervatív felvilágosodás” keretei között a nemzetközi szakirodalomban, mely nem éppen ellentmondásmentesen létező eliteket erősít meg hatalmukban. (TAKÁTS, *A csinosodás...*, *i. m.*, 154.)

27 HORLACHER, *The Educated Subject...*, *i. m.*, xi.

28 Lásd ASSMANN, *i. m.*, 6.

29 HORKAY, *Önképzés és közösségépítés...*, *i. m.*; HORKAY, *Humboldt, Goethe, Márai...*, *i. m.*

30 HORKAY, *A fenséges zsarnoksága...*, *i. m.*, 68.

31 PROHÁSZKA, *i. m.*

32 Vö. SZÉCSÉNYI, *Szépség és szabadság*, *i. m.*, 23, 31. jegyzet.

33 HORLACHER, *The Educated Subject...*, *i. m.*, xi.

a figyelmet a művészetnek a közösség vagy a társadalom egészének kiművelésében játszott alapvető szerepére, mélyen a polgári társadalomba ágyazódva.³⁴

Korabeli közhely, hogy kulturált élet csakis polgári állapotban (*status civilis*) lehetséges, mely állapotot az államnak kell garantálnia.³⁵ A polgári habitus magyar nyelvűszótárijelentése mindmáighordozza ezeket a jelentésrétegeket, hiszen rendre városlakóként, a társas élet műveltségével élőként, a szelídebb, finomabb mentalitás reprezentánsaként definiálódik, a polgárosodás folyamata pedig gyakran jelenik meg a vadonbeli, elszórtan élő népekből viselkedésükben és külsőségeikben egyaránt fokozatosan civilizálódó és urbanizálódó, egymással szövetségre lépő embercsoportok kibontakozásaként.³⁶ A szelídség, nyájasság folytonosan vissza-térő jelzői a durvaság, a fajankóság ellenében válnak identifikációs jelölökké; az *épület, építmény* kimondatlan, de vissza-visszatérően felsejlő modellje pedig szintén jelentékenynek mutatkozik. Az építkezés inkább implicit jelentésbokra azért felettebb kifejező, mert felmutatja a differenciálóká non ha talmának relevanciáját (a *kanón* közismertén a kőművesek vonalzóját is jelenti, amely kijelöli a felépítmény milyenségét), a politeness legjellemzőbb korabeli magyar alakváltozataként számon tartható 'pallérozottság' fogalmát megelőlegező *pallér* építésvezetőként betöltött szerepét,³⁷ valamint azt a távoli, mégis találónak tetsző nézőpontot, amelyben Ong szerint a gondolkodás, a világgaloktatás tulajdonképpen metaforája nem a *látás*, hanem az *építkezés*.³⁸ Beszédes, amikor maga Shaftesbury is úgy ír, hogy az igazi humanitás ott érvényesül, ahol az ember saját élete „építőmesterévé” (*Architect of his own Life*) válik.³⁹

34 HORKAY, *Önképzés és közösségépítés...*, i. m.; HORKAY, *Humboldt, Goethe, Márai...*, i. m.

35 Vö. Márkus Pufendorf-hivatkozását: MÁRKUS, i. m., 18. Kontler László megvilágításában: a *polite* (udvarias) vagy *polished* (csiszolt) maga tartás egyúttal *political* (politikai, közéleti) is, a *civilized* (civilizált, kiművelt) pedig egyúttal *civil* (polgári) is. (KONTLER László, *Egy mértékadó periféria*, Budapesti Könyvszemle, 1997/2, 138–147, 141.)

36 A polgárosodás fogalmához kapcsolódó csinosodás, csiszoltság alakváltozatok szótárbeli jelentéstartományait teljes összhangot mutatnak: művelődés, szellemifejlődés, finomság, a műveltség pályáján való előrehaladás, tetszetősség, ízlésség, rend, mód, hajlékonyság, jómodor, kiforaltság, kiműveltség, választékosság.

37 Pallér: az építőmester tervének végrehajtója, munka felügyelő, sőt: bizonyos művet, műtárgyat finomabbá, célírányosabbá idomító, csinosító, polírozó személy; pallérozott: kiművelt, tanult, finomabb ízlésű; palléroz: csiszol, kiművel, simít, finomít, fényesít, políroz. (Szótárak: *A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv szótára [Czuczor-Fogarasi], Magyar Etimológiai Szótár, Történeti Etimológiai Szótár*)

38 Ong okfejtése szerint az aurális érzékelés hegemoniájától a vizuális tapasztalati tér felé haladva sajátos módon nem a látás metaforái lesznek a tudás igazi nyelvi bizonyosságai, hanem a betűk mint téglák, a könyv mint ház relevanciáiban a mozgás, építkezés szóképei, melyeket a magyar változatok is szépen visszaadnak: megragadni, kiemelni, megalapozni, megerősíteni, elrendezni (a tudást). (Vö. Walter J. ONG, „*Látom, amit mondasz*” – az értelem érzékanalógiái, ford. SCHREINER Orsolya = *Szöveliség és írásbeliség: a kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI J. Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron Kiadó, 1998, 167–188.)

39 PROHÁSZKA, i. m. (Shaftesburyt idézi.) A német populárfilozófusok öngondolkodás-felfogását jellemző módon úgy magyarázza Fórizs, hogy az a közösségi szinten halmozódó tudásgyarapítást, a nemzedékeken átívelő kulturális hagyományozódást jelenti; az öngondolkodás itt tehát „építkezés, melynek során az építőanyagok a szemünk előtt válnak épületté”. (FÓRIZS Gergely, *Kontextusok az Uránia programszövegeinek képzési modelljéhez*, It, 2015/2, 119–145, 135. kiemelés tőlem – B. F. M.)

Visszhang-szövegek, Big Data (pallérozottság)

Bár a magyar nyelvű csiszoltság-beszéd nyomokban talán már Mikes Kelemen vagy Faludi Ferenc írásművészetében is felhangzik,⁴⁰ monográfiájában Szilágyi Márton azonosított többolyan szerzőt és szöveget, amelyekben már konkrétan előfordul a csinosodás/pallérozottság fogalma, a politeness leginkább német áttételű horizontjaival (ausbildenként, Bildungként, vagyis egyfajta kultúrevolúcióként, civilizálódásként, mindenoldalú művelődésként).⁴¹

Minél korábbi egy szövegmű vagy szövegrészlet a korszakban, annál nehezebb megállapítani, van-e köze a 18. század eleji-közepi angolszász gyökerű, akár német (ez a legvalószínűbb), akár francia, akár más transferek révén hozzánk érkező politeness „kis episztéméjéhez”. A döntéshozó talkor ráadásul még az a szakmai közhely sem ad érdemi felmentést, hogy ezek és a hasonló típusú közéleti nyelvezetek mindig keverték, mindig mixtúrát alkotnak más alternatív közösségi beszédmódokkal. Így a cél csupán e komponensek arányainak, vagyis a szöveg ideologikus-frázisos határátlépéseinek relációanalízise lehet, sohasem a pusztán besoroló megnevezés. Így nem is az lesz a kérdés most, hogy az alább játékba hozott szövegek egy az egyben a csinosodás nyelvét beszélik-e, hanem hogy reflektált avagy reflektálatlan módon használják-e ezt a kurrens hagyományt mint lehetőséget, illetve hogy ennek a diszkurzív részhalmaznak milyen helyi értéke, hatalmi státusza lehet a többi között. Az egyre jobban kiépülő elektronikus adatbázisok korában kulcsszavas keresések (pl. 'csinosod[ás]'/ 'tsinosod[ás]'; 'palléroz'; 'gráci[a]'/ 'gráczi[a]' stb.) segítségével az eddig feltárt magyarországi politeness-jellegű szövegek, szövegrészletek többszörösére lehet bukkanni. A *Magyar Történeti Szövegtár*, az *Arcanum*, illetve a *Hungaricana* keresőt használva⁴² a következő kép rajzolódott ki.

Azon írások, amelyek a 'csinos nyelv' vagy éppen a 'nyelv pallérozása' kifejezéssel élnek, jócskán megjelennek már az 1780-as években is, a vizsgált korszak egészét tekintve (kb. 1780-tól kb. 1840-ig) pedig olyan mennyiségben fordulnak elő, hogy minden bizonnyal dobogós helyen állnának a korabeli bevett közhelyek versenyében.⁴³ Ám messze nem minden, csupán a nyelv pallérozását, csinosítását követelő

40 Bővebben erről, illetve a lehetséges kezdetekről: BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 175–188. Vö. még: HORRAY HÖRCHER Ferenc, *Az udvariasság diskurzusának hazai, magyar nyelvű megjelenése*. <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/11140/az-udvariassag-diskurzusanak-hazai-magyar-nyelv-megjelenese> (Felvétel dátuma: 2015. május 29. Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

41 A szerzők, idézett műveik évszámával: Sándor István (1803); Baróti Szabó Dávid (1792); Decsy Sámuel (1790); Horváth Ádám (1791); Kovács Ferenc (1792); Endrődy János (1792); Kölcsey Ferenc (1808); Faddy Kristóf (1821). Pontosabban: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 404–425.

42 *Magyar Történeti Szövegtár*: <http://www.nytud.hu/hhc/>; *Arcanum*: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadva nyok/>; *Hungaricana*: <https://hungaricana.hu/hu/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21. A korabeli idézetek kurzív kiemelései minden esetben tőlem származnak – B. F. M.)

43 Csak egyetlen példa, mely egy igen tekintélyes szerzőtől, s egy igen fontos munkából származik: „[A magyar napkeleti nyelvként is tud mindent], vala mit a kényes ízlésű világ egy Pallérozott-Nyelvben kívánhat”. (FÖLDI János, *Magyar Grammatika*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1912 [1790], 15.)

írás tartozik vizsgálati tartományunkba. Vagyis a 'csinosodás', a 'pallérozás' frázisai messze nem mindig tarthatók politeness-fogalmaknak. Másrésztől ugyancsak – mint az összegzésben még lesz szó róla – úgy látszik, az autentikusabb magyarországi csiszoltság-beszédeknek ez általában meghatározó ideológiai aspektusa, diszkurzív eleme.

Hogy mennyire lehetetlen eldönteni, mi az, ami már magyar csiszoltság-termék, Bessenyei György szövegeiben szépen megmutatkozik. Lehetséges kapcsolata az európai morális hetilapokkal, ezen belül is a *Spectator*ral, Pope-fordítása vagy bécsi magyar testőr-körének műveltségszerkezete ugyanis mind arra utal, hogy elviekben közelebb kerülhetett a csiszoltságvilágításához, ám ennek bizonyítására nem állnak rendelkezésünkre egyértelmű adatok.⁴⁴ Amikor Wielandról, az egyik legnagyobb és legjelentékenyebb német Shaftesbury-követőről azt írja a *Magyarságban*, hogy ha őt magyarul lehetne olvasni, „egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országban”,⁴⁵ kritikus mértékben felhangozni látszik egyfajta csiszoltság-nyelvezet, az elsők között Magyarországon. A nők és dajkák szerepének hangsúlyozásában, az új, penna-típusú nemesség (*vera nobilitas*) konceptusának átsajátításában, mobilizált, *ambitio*-alapú társadalom- és társaságélményében, illetve az általános, művelődésen alapuló haladás általa oly sokat hangoztatott elvében valami nagyon hasonló artikulálódik, mint a csinosodás világításában. Ugyancsak sem államfelfogása, sem tudományfelfogása, sem nyelvfelfogása, sem tudásfelfogása nem egyeztethető össze az adott angolszász fejleményekkel. Az 1779-es *Holmiban* mindamellettt így ír: „De ellenben cáfolhatsz talán azzal, hogyha *szelídek, tiszták erkölcsök*, ugyan azonban *együgyűek, vadak, manér nélkül valók és szennyesek* is tanulók azoknak a német ruhás magyar professzoroknak. Megvallom, hogy *bárdolatlanság* találta tik köztök, de hát ha nem lehet nálok *világi manért, tiszta erkölcsök*et együtt fenntartani és megegyeztetni? Melyik jobb, az-é hogy a *gálántságot* ki tiltsák közülök, vagy hogy elfogadják erkölcsöknek feláldozásával? Lehetne mégis talán a deákoknak *több tsinosságot* engedni”.⁴⁶ A fentebbi idézetben az erkölcsromlás ellenoldali (luxus)kritikája, a civilizált–barbár opposzió, illetve annak hite, hogy jómodor, kifinomultság és valódi erény igenis korrelálnak és harmonikusan összeegyeztethetők, egyaránt kifejeznilátszik az illető hatástörténetikapcsolatot, ráadásul „manér”, illetve „tsinosság” vezérfogalmaiban. Ugyancsak a „gálántság” még jellemzően a barokk reprezentáció galantériájának szellemében kezeltetik,⁴⁷ amelynek szintén van erényfelfogása, de olyan, melyet épp

44 A kapcsolatot Bessenyei és a politeness-hagyomány között már Prohászka is hangsúlyozta, újabban pedig Vaderna Gábor (*VADERNA, i. m., 73–75.*) és Takáts József (*TAKÁTS, A csinosodás politikai nyelve, i. m., 154, 158–159.*) nyomátékosítja.

45 BESSENYEI György, *Magyarság = BESSENYEI György Válogatott Művei*, kiad. Bíró Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1987, 587–593, 592.

46 BESSENYEI György, *A Holmi = BESSENYEI György Válogatott Művei, i. m., 287–466, 246.*

47 Mint Bíró Ferenc írja, a „nemesség” a gáláns regényekben mindig kiválóságot is jelent, erényt, virtust, bölcsességet szerelemben, államvezetésben, hősiességben, a hősöknek pedig erkölcsösségükön túl jellemzően eleganciájuk is van, mindig ugyanazta társadalomképet mutatván meg. (BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 198–200.) Mindez azonban nem az angolszász viszonyok horizontja, bármennyire mutat hasonlóságokat több ponton is.

meghaladni kíván a shaftesburyánus hagyomány. Mindez pedig végeredményben együttesen színezi a csinoság jócskán ellentmondásossá tehető fogalmát.

A politeness magyar változatát leginkább 'csinosodásként' említi a hazai szakirodalom, jórészt annak egyik alapszövegére, Kármán József *A' Nemzet' Tsinosodására* utalva, részben pedig relatív gyakorisága okán.⁴⁸ A 'pallérozódás' alakváltozata azonban a minta nyeres tanúsága szerint még elterjedtebb. Takáts József szerint ez csupán „hasznó jelentésű”, mint a csinosodás,⁴⁹ de végigtekintve az egész általunk ismert anyagon, semmilyen konzekvens különbség nem mutatkozik közöttük, ha csak az nem, hogy egyes szerzőknél a pallérozottság inkább a kulturáltság külsőségeit jelenti.⁵⁰ Beszédesebb, hogy a művelődési, nemzetépítési távlatok, valamint az erkölcsnevelő traktátusok mellett⁵¹ a legmarkánsabb kontextusai e fogalom korabeli használatainak mezőgazdasági és mesterségbeli szövegösszefüggésekben, illetve egészségügyi-egészségnevelési diskurzusokban lehetők fel. Az első kettőben pozitív előjellel – mint különlegessé csiszolt drágakő, polírozott, lecsiszolt faipari termék, illetve mint tökéletesített agrokulturális rendszer⁵² –, a harmadikban pedig leginkább

48 Ehhez vö. még például a *Bétsi Magyar Musa* Henriás-laudációjának egy részletét: „Ide számlálom méltán a' Magyar Henriást a' melyben olly *sima, tsinos*, igaz és tökéletes Magyarságot találtom mellynél szebbet lehetetlen kívánni”. (Bétsi Magyar Musa, 1788/10, 96.)

49 TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve*, i. m., 151.

50 Anémetpopulárfilozófus Moses Mendelssohnka magyarszakirodalomban nikiindulási ponttá tett megkülönböztetésében a képzés (*Bildung*) elméleti oldala a felvilágosodás (*Aufklärung*), gyakorlati vetülete pedig a kultúra (*Kultur*). A helyes képzést mindig csak e kettő, teória és praxis harmóniája teremtheti meg. (Bővebben: FÓRIZS, „*Álpeseken Álpesek...*”, i. m., 56–57.) A kultúra külsőségei jelentik a *Politúrát* Mendelssohn gondola trendszerében. (Vö. SZILÁGYI, i. m., 410.) Megjegyzendő, hogy olyan magyar variáció is létezik, amelyben egy kis szövegrészleten belül egyszerre használják a csinoság és a pallérozottság kifejezést. Mátyási József egyik 1790-es költeményében Pestet úgy dicséri, mint ahol van „illő *tsinosság*, Nemzeti, a' millyent javall az okosság”, illetve ahol „a' szép társalkodás betses portéka”, az a kevés szerelmes pár pedig, akik szemérmetlenek, olyanok akik „*pallérozódás* által el-romoltak”. A versbeszélő ezt követően hitet tesz a parasztság mellett, mert ők legalább romlatlanok, s tudatja, hogy ő már benézett az ifjakat álnokul megcsaló „Manérnak áll-ortzája alá”, s látja a „bárdolódás” hiteltelenségeit. (MÁTYÁSI József, *Verseinek folytatása*, Vác, Gottlieb, 1798, 140.)

51 Ezen alapkontextusoknak tipikus megfogalmazódása i például: „oskoláinkat mostani nyomorult állapotjából *felemelni*, s ezáltal is *nemzetünk palléroztatását*, s vallásunk virágzását eszközteni”. (Az utolsó szöveg: *A Sárospataki Református Kollégium gazdálkodásának átvilágítása 1815-ből*, szerk. UGRAI János, *Acta Patakina*, Sárospatak, 2009, 13.); „Mátyás királyunk [...] meg-értvén az előbbeni Méltóságoknak iparkodásokból: hogy azokat a' *Pogány Magyarokat ki-pallérozni* hasznos dolog lenne”. (DUGONICS András, *Szittyiai történetek, Második Könyv, A Magyar útban történtek*, Pozsony-Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1808, 256.) Az egyik erkölcsnevelő munka különösen jellegzetes: „[A fiatalok] légyenek hát jó karakterű és szívű, 's az emberi természetet esmérő, *világban tapasztalt, pallérozott, és a' köz jót és igazságot kedvellő, s igazi Ízléssel bíró, 's eleven élő adású* emberek [...] A' *Természettől adott tehetségeinket pallérozni, és magunkat tökéletesíteni kötelességünk*”. (TÓTH Ferencz, *Keresztyén erköltstudomány*, Pest, 1817, 318.)

52 Vö. „A' Gyémántot valamint különböző módon pallérozzák, úgy különböző mind a' neve mind az arra.” (ZAY Sámuel, *Magyar mineralógia avagy Az ásványokról való tudomány*, Komárom, Wéber, 1791, 158); „Az asztalosok, esztergálosok [...] simítják vagy pallérozzák-ki a' magok munkáikat[.]” (*Természethistória a' gyermekeknek, melyet Raff György Kristián göttingai tanító után [...] kiadott és kinyomtatott Fábrián József, Veszprém, Számmer Mihály, 1799, 1468*); Pethe Ferenc munkájának már a címe is informatív: *Pallérozott mezei gazdaság*, Sopron, 1805.

kritikailag, a luxusbírálat, a morális hanyatlás felrovásának jegyében.⁵³ Csinosodás és erkölcs viszonya, a célt tévesztett, túlhajtott kifinomultság morális alapú kritikája, belső és külső csiszoltság éles megkülönböztetése egyébként is minduntalan előtűnő elem a vizsgálati mintában.⁵⁴ Ennek a csiszoltság lényegiségével egyébiránt ellenkező, szembefordított kétosztatúságnak különféle nézőpontjai lehetnek. Barcsay Ábrahám például arra szólít fel, hogy most már ne a nemzet „romlottságát” sirassák a kortársak, hanem a fiatalok „pallérozottságában” bízva.⁵⁵ De jellemzőbb az az alakzat, amikor az addig inkább csak a vitézségben jeleskedő, ám jóra való magyarok más, pallérozottabb nemzetektől való lemaradásának ledolgozására ösztönöz a szöveg,⁵⁶ vagy éppen szánva és dorgálva nyomatékosítja e különbséget.⁵⁷ Az utolsó lehetőség az a jellemzően nemzetlekesítő, öntudatos beszédváltozat, mely szerint lehetett bármilyen bárdolatlan is a magyar nép a múltban, még a legkifinomultabb nemzetek számára is példaértékűvé tudott válni nagy tettei által.⁵⁸

53 Vö. „Meg-vallom, hogy Parisban és Olaszországnak sok fővárosiban-is, a’ Lakosok, az ágyban és asztalban való gyönyörűséget egész erejéből igen ki-pallérozták, és valóban a’ bújjaságban és étkek pompás készüléiben igen sokra mentenek.” (BENKŐ Sámuel, *A fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtett számtalan tündéres betegségek leírása*, Pest, Trattner, 1791, 12); „Minden ember a’ ki csak valamiképen esmérni tanulta a’ nagy világot, az emberi boldogságot leg-inkább keresi, és leg-bizonyosabban el-éri a’ házasságbéli nyájas társaságban. Ezen társaságot ohajtya minden pallérozot ifiú, és leányzó, mint jutalmát erköltsőségének.” (BENE Ferenc, *A himlő veszedelmei ellen való oktatás*, Pest, 1800, 30); „[A’] Románok helyett a’ diateticus írókat olvasnák: úgy bizonyára szerentsébbek lennének mind magunkra, mind a’ társaságra nézve. Még pedig a’ annál szükségesebb volna ez az oktatás, mennél mesterségesebb pallérozottabb életet élünk.” (CSORBA József, *Hygiastika vagy is orvosi oktatás, mit kell tenni az egészség fenn-tartására, és a’ betegség gyógyítására addig is, míg orvos érkezik*, Pest, 1829, 1.)

54 Ezen aspektusok jelentőségéről: TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve, i. m.*, 150, 158.

55 BARCSAY Ábrahám, *Tudományok’ nevelkedéséről, budai ferdőbenn* = BARCSAY Ábrahám, ORCZY Lőrinc, *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, Löwe, 1789, 206–209, 207.

56 „Nem kell a’ Magyaroknak, mind-untalan, tsak hadakozó férjfiaknak lenni, ha nem szükség, hogy véreikkel keresett szabadságokkal, ’s tsendességekkel élvén, a’ magok erköltsi tziperes tulajdonságokon, valami javítást tégyenek, és Európának több nemzettségeivel, a’ tudományokban, a’ pallérozottabb íz érzésben, gustusban [ti. ízlésben], ugyan vetélkedjenek.” (N. N., *Mérő-serpenyő mellyel a fejedelem és a papság hatalmát öszve-mérte*, 1790, 56.); „Ebben a nemes igyekezetben a többpallérozott nemzetek között Európában csak a vitézségéről és nemes gondolkodása módjáról dicséretes magyar nemzet maradott hátra; az a nemzet, melynek talám legnagyobb szüksége ke-rekségén, kiváltképpen pedig Európában a sok hatalmas elágazott és népes nemzetek között.” (*A nemzeti nyelv kiművelésére tett javaslat = Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, kiad. JANCsó Elemér, Bukarest, Akadémiai, 1955 [1791], 124.)

57 „Már régtől fogva vádoltatik, sőt gyaláztatik a’ mi Magyar Nemzetünk, azért, hogy a’ Könyvek’ olvasására nem sok kedve vagyon: leg-alább bizonyos-is az, hogy a’ rra még eddig nintsen olyan közönséges hajlandósága, mint más jól pallérozott Nemzeteknek. Az Anglusok, Frantziák, Németek, Belgák, és egyszóval, egész Európának majd minden egyéb Nemzetei.” (TORDAI Sámuel, *Svétziai grófné G**né aszszony élete. Elöl-járó Beszéd*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1772, I.); Dugonics Andrásnál még a honfoglaló idők Morvaországa is „pallérozottabb nemzettség”, mint Árpád népe. (DUGONICS András, *Szittyiai történetek, Második Könyv, A Magyar útban történtek*, Pozsony-Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1808, 78.)

58 „[M]ég a’ régi időkben-is nem volt a’ Magyar Nemzet oly durva, hogy jeles tselekedetei, a’ leg pompásabb és pallérozottabb kényes Nemzeteknek-is, például ne lehetett volna.” (BÁRÓCZI Sándor, *Kassánda. Elöl-járó beszéd*, Pest, Trattner, 1793, XIV.)

Más „pallérozott Nemzetek” példájára, a kifinomult, szelíd csinosodottságra hivatkozik politikai szónoklat, egyházi prédikáció és raboknak szóló keresztény erkölcsnevelő irat egyaránt,⁵⁹ de a nők jelentőségteljes szerepe is szépen kirajzolódik a korpuszban, mely téma kapcsán az egyik találat – a stadiális fejlődést tükröző polc-metaforával, illetve a méltóság, csinosodás, szelídülés, illendőség, társiasság frázisaival – rendkívül kifejező: „Az újabb kor-szellem, még magasabb polczra emelé a nőnemi méltóságot. Általános csinosodása ’s szelídülése az erkölcsnek, valami magasabb, illendőbb szellemet ada, kivált a két Nem, egymással társalkodási körének”.⁶⁰ A jakobinus kultúrreformer Laczkovics János egyik jegyzettörédéke még ennél is koncentráltabban mutatja fel a diszkurzív logikát és a fő motívumokat: „a manufaktúrák’ felállítására, fabrikáknak számítására, kereskedésnek elterjesztésére, más hasznos mesterségeknek gyakorlására, és a szép tudományoknak ki-pallérozására több idomos ’s alkalmas emberek vályanak”.⁶¹ A kérdés megint csak az, hogy az „idomos ember” – miként pár évtizeddel később Kis János fordításában a „kisikárlott világ’ embere” – rokona-e itt a műkedvelő, széles látókörű, árukkal avagy eszmékkel kereskedő brit gentlemannek.

A csinosodás jóval egyértelműbben azonosítható nyelvezete a nagy politikusok közül elsősorban Széchenyi István nevét jelenti.⁶² Kissé váratlanul megjelenik azonban a nagy politika i rivális, Kossuth Lajos is az adatbázis vizsgálati mintájában, egy meglepően adekvát ifjúkori szövegrészletében: „Közép s nyugoti Asia és Aegyptus volt a pallérozottság s csinosodott erkölcsök jókori bölcsője. De amidőn ezen nemzeteket esmérni tanuljuk, már az erkölcsök puhasággá változtak. Görögországot, Siciliát és Italiát úgy írja le a historia, mint barbarus és pallérozott jövevények elegendes lakóhelyét.

59 LACZKOVICS János, *A Magyar-ország gyűlésiben egyben-gyűlt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik Esztendőben tartott Beszéd*, 1790, 180; FEJÉR György, *Mostani idők’ szükségéhez alkalmaztatott vasárnapi, ünnepi, és alkalmazosságbeli beszédek*, I., Pest, 1818; BÍRÓ Márton, *Erkölti keresztény oktatások különösen a fenytő házakban raboskodóknak remélhető meg-jobbításokra*, Kolozsvár, 1819, 452.

60 Kovács Pál, *A’ nevendék nőnem*, Pest, 1833, 8. Egyéb példák: „Minden pallérozott nemzet az aszszonyi nemet örökké nagy betségben tartotta[.]” (N. N., *Mindenes Gyűjtemény*, Komárom, Wéber, 1789, 78.); „Mihellyt az Útas Austriát elhaladja, a’ népet szemlátomást pallérozottabbnak, és barátságossabbnak lenni tapasztalja: kivált az Aszszony-nem igen emberséges, társalkodó, tsinos, és a’ szolgálatra serény[.]” (MÁTYÁSI József, *Ötvenkét jó nappól mulatságos egy óra, vagyis: Frankfurti utazásom*, Szeged, Széphalom Kör, 1927 [1792], 82.)

61 LACZKOVICS János, *Jegyzetek = A magyar jakobinus mozgalom iratai I.*, kiad. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1957 [1791], 155. Az ezekben az időkben a jakobinusokhoz közelítő radikalitással gondolkodó, az államelmélet kérdéseit illetően is felettebb lelkes ifjú Kazinczy egyik *Orpheusbéli* fordítása szintén sokatmondó: „Végezetre úgy vélném hogy a’ még vad Népek kemény Törvényekre vagyön szüksége: a’ szelíd, tudományos, pallérozott Nemzetnek pedig lágyra.” (KAZINCZY Ferenc, *Folytatása a prussz kiraly elmelkedéseinek a törvény-szabásról*, Orpheus, Kassa, Landerer, 1790, 353.)

62 *A Hítel* (Vö. TAKÁTS József, *Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hítelben* = T. J., *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 111–134.), újabban a *Hunnia* (Vö. VELKEY Ferenc, *A nemzet szabadsága és/vagy csinosodása: Széchenyi Hunniájának érvszerkezete* = „*Politica philosophiai okoskodás*”, i. m., 259–266.), de saját kutatások szerint egyéb művei, főként a *Pesti por és sár*, és egyáltalán egész életvitele kivételesen szépen mutatja az összefüggéseket. (Bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*, It, 2011/2, 150–176.)

Azonban ezen tartományok, kiváltképpen Görögország, nemsokára az Asiát elkényeztetett puhaság s az éjszaki vadság közt fekvő *gyönyörű középhegységbe* látjuk, hol az atticus pompa *bájolóvá teszi a valódi férfiúságot*. Imitt amott a Földközi tenger partjain Európában és Ásiában *mivelt nemzetek* laktak, a többi világ egészben barbarus volt.⁶³ Egyben van itt szinte minden: a művelt–barbár ellentét vezérfogalmi (csinosodott, pallérozott, művelt vs. vad, barbarus), az elpuhultság–narratív luxuskritikája, illetve a mértékteljes középhegység esztétikája, mely a férfiasságot finoman és szelíden kellemelivé, elragadóvá, vonzóvá, vagyis „bájolóvá” teszi. Az ifjú Kossuth e megfogalmazása egyben rámutat a *graciozítás* csiszoltságbeli alaptényezőjére is.

Akorabeli folyóiratcikkekkel illetően Kármán József *Urániája* és a *Mindenes Gyűjtemény* mindenképpen megemlítendő. Az előbbivel – különösen és természetesen benne is *A' Nemzet' Tsinosodásával* – már bőven foglalkozott ilyen szempontból is a kutatás,⁶⁴ utóbbi szövegbázis felfedezése pedig, noha újabb fejleménynek számít, szintén jól tükröződik a friss szakirodalomban.⁶⁵

A *Tudományos Gyűjtemény* már 1817-es első lapszámának előszavában a Magyar Nemzet „csinosulásáról” értekezik (IV–V.),⁶⁶ a rögtön erre következő első, *A' Nemzeti Culturáról közönségesen 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen* című tanulmány szerint pedig a nevelés, a vallásosság mellett a kereskedelem a legfontosabb eszköze a nemzetszintű csinosodásnak,⁶⁷ mely által más nemzetek a „kimíveltetés” magasabb

63 KOSSUTH Lajos, *Összes Munkái VI., Ifjúkori iratok 1819. július 5 – 1837. május 3., 14. [1825–27?]* Kelet nélkül: Kossuth egyetemes történeti munkájának töredékei, kiad. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1951, online: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-osszes-munkai-vi-AC0D/ifjukori-iratok-1819-julius-5-1837-majus-3-AC2E/14-182527-kelet-nelkul-kossuth-egyetemes-torteneti-munkajanak-toredekei-B2E3/az-ovilagi-tortenetek-a-teremtestol-a-nepvandozlasig-B2EA/masodik-idoszakasz-a-nemzetek-felallastol-nagy-sandor-halalraig-vilag-teremtese-1809-ik-esz-tendejeto-3360-ikig-B2F2/pallerozodas-cultura-B2FF/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

64 A legátfogóbban, a többi alapvető szakirodalmat illetően is iránymutatólag: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, i. m., 429–487. *A' Nemzet' Tsinosodásában* Fórizs Gergely a populárfilozófia (organikus) kultúrevolúciós távlatát pillantja meg, a szerves kifejlődés programját, melyben az öngondolkodás a szerves felvilágosodás formája, s melyben az eredetiség-egondolás sem nem valamiféle romantikus, sem nem tartalmi eredetiséget, hanem populárfilozófiát jelent. (Bővebben: FÓRIZS, *Kontextusok...*, i. m., 135, 142, 145.)

65 Kovács Ákos András regisztrálja, hogy a lap tárgya a luxusról, a kereskedelemről is, az egyik cikk címe pedig *A' Magyar Nemzet' pallérozásának felsőbb léptője* címet viseli (Kovács Ákos András, *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m., 175–192, 188.*) Takáts József szintén közelíti a periodikát a csiszoltsághoz, kiemelve Kovács Ferencnek a magyar nemzet pallérozási programjáról írt cikksorozatát. (TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve, i. m., 156–157.*)

66 A hivatkozott oldalszámok a továbbiakban minden korabeli idézet után zárójelben, a kurzívált kiemelések minden esetben tölem – B. F. M.

67 „A' különbözőféle Szerzés nem különben fő eszköz a' nemzeti Kimíveltetésre. Ez által gyűjtik össze leg többnyire a' polgár társok az ő élelmekre, öltözetekre, 's lakásokra szükségeseket [...] A' kereskedelem tulajdon képp' nem szerzés, hanem a' szerzeteknek csere által, vagy pénzért való *közösítése*. A' kereskedelem *nemzeti kimíveltetés'* fő eszközének esmértetett minden időben. [...] a nemzeti kimíveltetés főképp' elősegítetik a más nagyra mentt nemzetekkel *közösülés* által. [...] A' *más csinosult nemzetekkel közösöködés* a' karakternek némünémü hajlékonyságai, az erkölcsöknek és szokásoknak némelly módosulást is szerez, 's így a' nemzeti kimíveltetésre igen alkalmas.” (23–26.)

„poltzára” juttathatják a magyart. Horvát József Elek két évvel később megjelent cikkében⁶⁸ szintén alkalmazza a polc-metaforát, alaptézise pedig, hogy minél inkább „palléroztatik valamely Nemzet, mennél magasabbra lép a cultura állapotjában, annál csinosabbnak kell lenni nyelvének.” (54.)

Alsó Szopori Nagy Pál Mendelssohn Bildung-felfogásának kétosztatúságára emlékeztető, ám azt jócskán felforgató módon különválasztja a *politúrát* (*Politura Moralis*) mint „erkölcsi hajlékonyságot”, „dísz”, „fényt” a kultúrától (*Culturam Intellectus*), mely a „tudományos csinosodást” jelenti nála.⁶⁹ A német kompenzatorikus logikát idéző okfejtés szerint a magyar „bátran megmérkezhetik akár mellyik Európai *cultus*, *csinosodott gebildet* Nemzettel”. (43.)

Faddy Kristóf *A' Vitéztség csak a' Nemzeti Csinosodás által dicsőíti meg a' Nemzetet tökéletesen* című írásában abból indul ki, hogy a „vitéztség” csak a kultúra (*Cultura*) által léphet olyan fokra („magosra”), hogy egy nemzetet „nevezetessé” tegyen. (46.) A felvilágosodással szövetkezett csinosodás nála „vadságszéllesztő” hatású, mely kizárólag a testi és lelki erők „czélarányos” kiműveltetésével létesülhet, „egyarányos és szelíd folyású, tsendes” boldogságot ajándékozva. (47, 49.)⁷⁰ Az anya nyelv kultúráját és csinosodást hordozó szerepe nála is lényegi, jelentőségének megfogalmazása pedig gráciás retorikával történik.⁷¹

Kis János az *ízlésről* értekezve fogalmazza meg a csinosodás gondolkodásmódjának koncentrált kivonatát,⁷² Grynaeus Aloyz pedig a társias emberre apellálva figyelmeztet az „udvariság” és „manérosság” elengedhetetlen, nemzet-szintű szerepére, mely a „vadat” megkülönbözteti a „mívelttől”.⁷³ A *Tudományos Gyűjtemény* utolsó kiemelő tanulmányában Bene Ferencz egy már emlegetett sajátos kontextusban,

68 HORVÁT József Elek, *A' Nemzeti Csinosodásról*, TGY, 1819/XII.

69 ALSÓ SZOPORI NAGY Pál, *Érdeket a' Magyar Nemzeti Csinosodásról*, TGY, 1823/XII.

70 Érvvezetésében „[a] tökéletesedés az a' nemes tulajdona az embernek, melly ötlet megkülönbözteti minden más állati valóktól, és egy hatalmas rugó által kényszeríti szüntelen minden ereinek *kiformáltatására*. Már pedig a' józan észnek oktatásából tudjuk, hogy a' valódi *csinosodás* avagy kiformáltatás legfőbb disze 's becse legyen az emberi nemzetnek, ez pedig nem a' hiú ragyogást, nem a' pazarló luxust, nem a' minden egyebet láb alá tapodó nagyra vágyást, nem az országokat 's nemzeteket lerontó, és igába döntő hatalmat, hanem egyedül az ésszt és szívet ügyeli.” (46.)

71 „[V]ajha a' Magyar jelesebb Szüléktől származó Kisdedek már életek zsenyéjében Anyanyelveket megismérni, és gyengye ajakikról tisztán 's tökéletesen ömledeztetni tanulnák! nem sokára annak *kellemeitől egészen megbájtoltván* sokkal nagyobb ragaszkodással simulnának Honnyokhoz 's Nemzetekhez.” (52.)

72 „[S]zükségtelennek tartom említeni, hogy itt csak olyan emberekről lehet szó, kiknek ízlése ki van mívelve, kik tsinos és virágzó polgári társaságokban 's olyan időben élnek, midőn az erkölcsök kipalléroztattak, 's az ízlés a' tudományok által megtisztított.” (Kis János, *Az ízlésről*, TGY, 1825/VIII., 86.) Kis Jánosról szóló, témánk szempontjából releváns, friss és nagyívű tanulmány: HÖRCHER Ferenc, TÓTH Kálmán, *The Scottish Discourse on Taste in Early 19th-Century Hungary = Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850*, Hg. BALOGH Piroska, FÓRIZS Gergely, Göttingen, Wehrhahn Verlag, 2018, 253–290.

73 GRYNÆUS Aloyz, *Az Udvariságnak, és józan Manérosságnak szükséges voltáról*, TGY, 1827/IV., 58–61.

az egészségnevelés távlatából beszélve fejti ki a higiénia és a csinosodás kapcsolatát⁷⁴ egy különösen plasztikus metaforasor segítségével.⁷⁵

A *Felső Magyar-Országi Minerva* 1825-ös előszava a „helyes ízlés’ csinos köntöséről” értekezik, az ezt követő, *Az Ízlésről* című közleménynek pedig alaptézise, hogy „kimívelődésről”, „csinosodásról” az ízlés fogalma nélkül aligha beszélhetünk. (14.) A csinosodás „lépcsőiről” van szó itt is a stadiális szemlélet jegyében, melyen a „*kisikárlott* ízlésű nemzetek” más-más fokon állnak. (21.) Egyik végkövetkeztetése, hogy az ember az ízlését a természettől kapja ajándékba (vö. inward form), ezt pedig „azon mérték szerint, mellyel nekünk adatott, kicsinosíthatjuk”. (23.)

Balajthy József a kereskedés általa is kulcsfontosságúnak tartott gyakorlatairól,⁷⁶ Varga István pedig a tökéletesedésről gondolkodva beszél immár ismerős módon;⁷⁷ a fontosabb, mások által is kiemelt⁷⁸ traktátust azonban Magda Pál jegyzi.⁷⁹ *A’ Culturáról* című hosszas írását Magda azzal kezdi, hogy nincsen tiszteletre és szeretetre méltóbb a „humanitás méltóságát” viselő embernél, akinek ellentéte az az ember, aki minden nevelés és műveltség nélkül „elvadul”, mert „eltávozik a’ természettől”. (562.) Az organikus természet tehát itt is eredendő benső lényegként áll elő, amelyet ki kell teljesíteni magunkban, akinek pedig ez sikerül, az „az egész emberi-nemzetnek díszére szolgál”, vagyis kvázi-műalkotásként ő maga lesz közössége dekoruma. Testi és szellemierők „harmonice” kifejtésében itta praktikus életbölcesség értelmében vett,

74 „[A]’ mivel életnek szoros egybekapcsoltatása a’ Hygieia’ előmenetelével, melly a’ társaság’ alsóbb poltzán alig ösmeretes, a’ mivelődés által pedig a’ tudományok’ és mesterségek’ előmenetelével együtt fejlődik ki.” (Ifj. BENE Ferentz, *A’ Miveltség (Civilisatio) befolyása a’ Közönség’ élete és egészsége fentartására*, TGY, 1833/II., 45.)

75 „[L]átjuk, miként gyarapodnak az állatok, sőt plánták is nevelés, *megszelidítés* által, úgy annyira, hogy idővel tsak a’ természet’ tanult búvára ösmerheti meg azoknak eredeti fajait. [...] az állat’ nagysága és színe megváltozott, husa megpuhult és emészthetőbbé lett a’ házi nevelés, a’ fajak vegyítése, a’ nyöstények’ elválasztása, a’ kanok’ kiheréltetése, külön eledel és ital által. Hasonlóul jól tudja minden kertész, mi módon változik a’ kőkény mézes szilvává, a’ fanyar vad alma finom gyümölcsttsé, és a’ mérges plánta, mint a’ földi alma, nemzeti eledellé.” (46.)

76 Balajthy az ókorból hoz modellértékű párhuzamot: „Még akkor a’ pallérozatlanóság’ durva állapotjába volt Afrikának nyugoti része [...] a’ kereskedő Fenícia pedig közli az írás- és néphez alkalmazta tott számolás’ mesterségét a’ nemzetekkel, és ez által a’ pallérozódásra leghatalmasabb eszközöket nyújt. [...] mesterségek, tapasztalások, bölcsességek, a’ föníciaiak miatt a’ görögöknél sebes lépésekkel ment-elő a’ pallérozódás”. (BALAJTHY József, *A’ Kereskedésnek a’ régi Nemzetek’ kippallérozódásokra való befolyásáról*, FMM, 1827/3, 1107–1108.) A cikk arra jut, hogy egy nemzet csak háború és kereskedés által „közölheti a’ maga interesszjét” más nemzetekkel, ezek közül pedig nem vitás, melyik a’ követendő út. (1113.) Ugyanebben a’ számban Terhes Sámuel is azzal dicséri Németországot – amely „maga elégvolna egypallérozott világnak” – hogy ota „kereskedésnek minden ága virágozik”. (TERHES Sámuel, *Hazaifüi szó, idegen nyelvű Lakos Társaimhoz*, 1366.)

77 „Nem lennének vad és durva, csinos és pallérozott Nemzetek, ha az Emberi-nemzet a’ tökéletesedés útján nem állana.” (VARGA István, *A’ Tökéletesedésről*, FMM, 1827/3, 1243–1245.)

78 MILBACHER Róbert, *A’ „nemzeti v. egyetemes” kérdés fölvetése mint csapdahelyzet*, Litera, 2017. július 29., <http://www.litera.hu/hirek/milbacher-robort-a-nemzeti-v-egyetemes-kerdes-folvetese-mint-csapdahelyzet> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

79 MAGDA Pál, *A’ Culturáról*, FMM, 1826/2.

tehát *fronétikus* „okosság” (olykor „ügyesség”, „hasznos ismeret”) a legfőbb támasz,⁸⁰ mely az ízléssel, vagyis az emberi lélek „esztétikai kultúrájával” is kölcsönhatásban áll, „nyájas urbanitást”, erkölcsöt, mértékletes önkontrollt (*modestia*) eredményezve. (565.) A cikk a pásztorról, szántóvetőtől, mesterembertől, katonától, paptól és kereskedőtől ugyan azt kívánja: művelődjön, és így váljon érdemes tagjává („Bildungsbürgerévé”) a közösségnek: váljon *cultus* [kulturált] pásztorrá, *cultus* katonává, *cultus* kereskedővé.⁸¹ Magda a „míveltség” három „léptsőjét” különbözteti meg: az alsón állnak a „vad-emberek”, a másodikon haladnak a „civilizátus-emberek”, a harmadikra pedig az „erkölcsi-emberek” jutnak fel. (573.)⁸²

Periodikák szintjén aligha nem az az *Erdélyi Muzéum* a legjelentősebb a magyarországi politeness-recepció és -adaptáció tekintetében,⁸³ amely valóságos pedagógiai szakfolyóiratként mindenszámba több, szorosana a csinosodás diskurzusához tartozó cikket, sőt fordítást is tartalmaz. A legmarkánsabb téma elapban a nevelélmélet.⁸⁴ Az 1815/3-as számban Kis János egész blokkot készít a csinosodás szellemében, amelyben érdekes módon jócskán hangsúlyt kap a német típusú kompenzatorikus „ellenbeszéd” újabb magyar applikációjaként a nyers és darabos, ám erkölcsös és őszinte magyarság apológiája, de a kereskedelem fontossága is jellemzően előkerül itt is.⁸⁵

80 Magda – a puszt elméleti tudás (*szófia*) ellenében – a *fronézis* egész kis definícióját adja a „hasznos okosság” általa használt kifejezését taglalva, a mennyiben az „a tapasztalás, oktatás, olvasás, és elmélkedés által gyűjtött esméretekben áll. Hogy okos légyen az ember, nem éppen szükség, hogy sokat tudjon, hogy tudós legyén. — Sok tudós ember van, a' kinek okossága nincs – a' ki sokat tud, de haszontalan dolgokat.” (567.)

81 Utóbbihoz lásd még: „A' Cultus kereskedők nem csak azt tudják, a' mit a' közönséges kereskedő is tud, mit, hol kell jutalmasan venni, millyen árron 's mi módon haszonnal eladni; hanem az alkalmatosságot is tudják használni a' Culturának és a' megvilágosodásnak elterjesztésére”. (572.)

82 Megjegyzendő, hogy Mendelssohnra emlékeztetően elkülöníti egymástól kultúra és pallérozottság fogalmait, a mennyiben utóbbi egyfajta „külső kultúrát” jelent csupán, egyfajta „csillámló fényt”. (563.) Magda munkája végén egy Kant-fordítást közöl, mely jellemzően arról szól, hogy az ember csak nevelés által az, a mi. (576.)

83 Kis János összeállításában például a *Spectator* („Az anglus Szemlélő”) című angol folyóiratból közölt fordításos kivonatokat (1817/7; 1817/8.), bemutatva szerkesztőiket is, Steele-t és Addison-t. A szintén fontos Hume írásainak egyes részleteit is parafrázeálja.

84 Szász Mózes cikksorozatban értekezik az ókori nevelési módozatokról (Szász Mózes, *Egyiptomiak', perzák', görögök', és rómaiak' nevelése módja*, EM, 1816/5, 1817/6.); Szilágyi Ferenc az intézményi és a házi magánnevelés összehasonlításakor írja, hogy az iskolák az „emberiség műhelyei”, melyek nélkül „vadi állapotban, vagy a' hoz igen közel, maradott volna az emberi nemzet.” (SZILÁGYI Ferencz, *A' közönséges iskolai nevelésnek, a' házival összehasonlítása*, EM, 1817/6, 110. Vö. még: „Az embernek ez életbeli rendeltetése az, hogy ügyes, hasznos, és önnön helyére illő társasági tag legyén. Az iskola maga is egy kisdud köztársaság, mellyben a' nagy társaságnak tartozási kicsinyben gyakoroltatnak.” (115.)) Fontos adalék, hogy külön szerkesztői jegyzet emeli ki a téma fontosságát: „A' kiadó nagyon örvend, hogy ezen Czikkelynek érdemes Írója, közöttünk a' Nevelés iránt felszóllalt.” (137.) A szerkesztői megjegyzés jegyében külön cikk szól például a fiúgyermek neveléséről: Gróf Mikó György, *Rövid megjegyzések, egy férfi-gyermek' neveléséről*, EM, 1817/7.

85 *A Mit nyerne 's kicsoda veszedelemben forognak a' nagy városi lakosok?* című cikke (EM, 1815/3, 11–13.) markáns erkölcskritikát fogalmaz meg, de ehhez hasonlóatosluxuskritika szervezi a következő írást is (*Hová lett a' magyar nyájasság*, EM 1815/3, 15–16.). *A' hazaszeretetről* címűben Kis János a helyes kereskedelem alapvető jelentősége mellett érvel, a mennyiben a „szorgalmatos” és kereskedő nemzetek a maguk urai. (22.) A munka a gyarapodás és a „csinosodás” záloga egyéni és

Buczy Emil a *tónusnak*, vagyis egyfajta identifikáló erejű stílusnak a fogalmát elemezve mondja, hogy „a mívelt tónus a kisebb elméket is fényre segíti” (104.), s kifejti, hogy a nemzeteknek is van, szerencsés esetben, „csinos” tónusa. (105.)⁸⁶ Horváth János a becsületes emberről bölcsekedve a grácia konceptusát és retorikáját alkalmazza,⁸⁷ Szász Mózes pedig újabban cikkében az okos élet szabálya iról értekezik, ahol az „okosság” az egész lapra is egyöntetűen jellemző frónétikus tudásként, széles látókörű talpraesettségeként, gyakorlatias, ám igényes tájékozottságként értelmeződik.⁸⁸

A csinosodás diskurzusának korabeli átfogó érvényét jól mutatja, hogy még Molnos Dávid látszólag teljesen más, földrajzi érdekeltségű publikációjában is beszédtényező,⁸⁹ a Múzeum utolsó publikált írása pedig jellemző módon egy neveléselméleti bölcsekedés.⁹⁰ A szerkesztő Döbrentei Gábor három legfontosabb cikke egyformán árasztja az illető világlátást, sőt, a politeness-társiasság és -kritika körüljárásával messzebbre is jut kortársainál. *A' társalkodásról* című írás olyan „megvilágosodott elméjű”, „hajlékony karakterű”, „díszes és kellemes pallérozottsággal bíró” személyekről szól,⁹¹ akiknél a társalkodás valóban hitelesen tud működni, s akik másoknak „tetszenek, gyönyörűséget hoznak”. (167.) *A' míveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta* című közlemény egyetértő nyílt válaszevél a *Felső Magyar-Országgi Minervát* szerkesztő Desseffy József magánlevelére: „Az a' társalkodási felsőbb csínosság, az életet kedvesebbé tevő kimívelt érzése a' Szépnek, mellynek illő kifejtésével a' szép Művészségek a' Jó iránt is bennünket érzőbbekké tesznek; mind ezek mennyivel kívánatosabbak, a' vad hajlékonytalan miveletlenségénél.”⁹² A kritikáról

nemzeti szinten is, ebből jön a „haza fiúi indulat is”. (23.) *A' magyar nyersesség és darabosság* című közlemény szerint bár „durva” és „bárdolatlan” a magyar a külföldiek szemében, de „lélek erejének” és a „haza fiúi indulatnak” ezek a gyámolai, tehát a kritika voltaképpen dicséret, a köznép szilajsága pedig „egyenes szívűségének” és „jó lelkűségének” a jele. (28–29.) *A Miért szükséges a' tudományokat és szép mesterségeket virágoztatni?* című cikk az ép testben ép lélek igazságát idézi fel, s leszögezi, hogy az „elpuhulás” ellen az újabb idők „kimívelődése” tett sokat Európában. (38.) A helyes kereskedés fundamentális jellege ebben a szövegben is kiemelt nyomatékokat kap: „Csak okos és értelmes szorgalmatosság által lehet a' fábrikákbeli és egyéb kézműveket megneemesíteni 's a' kereskedést messzebb terjeszteni. Az Európai pallérozott Nemzeteken a' tudományok lelke nyugszik.” (39.)

86 BUCZY Emil, *Értekezés az elmének magas kifejtődése körül, az ízlés' munkájában*, EM, 1817/7. A tónus e fogalmáról bővebben: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 373–381.

87 Vö. „Vajha bájos vonásiannyiszíveket hassanak-meg, mint a' mennyiszemeket vonszhatnak magokra!” (HORVÁTH János, *Becsületes Ember' Képe*, EM, 1817/8, 131.)

88 SZÁSZ Mózes, *Okos élet' Reguláji*, EM, 1817/9.

89 Vö. „A' földszíne ismeretének kelleme, szüksége, és vonzó ereje a' mívelődéssel együtt kezdődik. A' miveletlen ember' ismerete csak a zon helyre terjed-ki, mellyben lakik, 's legfennebb még a' szomszédságra, mellyel vagy vadászó, vagy legelő kerülete' nagyságáért verengett, 's minthogy a' mívelődés későre kezdődik, innen a' földszíne' ismeretének első okai a' hadakozás és kereskedés. A' pallérozódás mellett is ezek a' legfőbb okok.” (MOLNOS Dávid, *Rövid előadása, micsoda lépések tettek eleitől fogva a' földszíne' megismerésére, mennyit ismerünk abból, és mi vagyon még hátra?*, EM, 1817/9, 117.)

90 TELEKI József, *Gyermekeim neveléséről való gondolataim*, EM, 1818/10.

91 DÖBRENTEI Gábor, *A' Társalkodásról*, EM, 1817/6, 166.

92 DÖBRENTEI Gábor, *A' míveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta*, EM, 1817/8, 47. Döbrentei a civilizációs, mintakövető politeness távlatából némileg meglepő, ám az organikus politeness tekintetében érthető módon kiemeli, hogy a pillanatnyi magyar „cultura” jórészt „hamis”, mert a külföldit utánozza megfélekedve saját gyökereiről. (50, 75.)

értekezve azt írja, hogy a „vad zsenialitást” a kritika és ízlés „simítja ki”,⁹³ illetve, hogy a jó kritikának „csinos érzés, megtisztult értelem ismertető jele”. (168.)

Aurora-politeness

A csinosodás további, közvetettebb szövegnyomainak lajstromozását, ezek további szétszálazását célszerű e ponton lezárni.⁹⁴ A fentebb elővezetett szemelvények a vizsgálati kérdésfeltevést tekintve önmagukban is megállják a helyüket, ám itt és most azért kellett, hogy együttesen megrajzolják az *Aurora. Hazai Almanach* című nagyhatású szépirodalmi évkönyv transztextuális világát. Az *Aurora* közvetlenebb peritextusainak csinosodás-jellegéről máshol már szóltunk,⁹⁵ e tanulmányon belül pedig a benne megjelenő szépirodalmi szövegek nyelvi csinosodás-kódjait, tematizációit vesszük sorra. A szóban forgó, 1822-től 1837-ig évenként megjelenő szövegtörzset leendő papír alapú és elektronikus forráskiadásának (*editio minor*) sajtó alá rendezőjeként a szövegkritika szintjéig meg kellett ismerkedni a zanyaggal. E munka közben gondunk volt arra, hogy az egyértelmű és látványos csinosodás-szöveghelyeket egybemásolva a narratív tartalomelemzés alá vessük a gyűjtést. Az analízis során a következő kulcsszavak kerültek elő leginkább: *finomság, báj, kecs, méltóság, kellem, polgár, ízlés, úriember, pallérozottság, csinosodás, művelt, grácia, nyájas, szelíd*. Ezeket az itemeket végigfuttatva aztán az egész feldolgozott szövegbázison, s kigyűjtve a benne foglaltó locusokat, láthatóvá vált a – legalábbis megközelítően – teljes nyelvi politeness-dimenziója az *Aurora* textusok összességének. Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport elektronikus szövegkiadási elveinek egyik alapfogalma a *szövegmező*, mely az egymással tartalmi kapcsolatban álló szövegforrás-részletek, önálló szövegforrások összességét jelenti.⁹⁶ E kapcsolaton túl a narratológiai analízis általunk alkalmazott kulcsszavazós technikájával megképződött tehát egy annak itemjeit kiegészítő sokszerzős *szómező* is, diszkurzíva jellegű

93 DÖBRENTÉI GÁBOR, *A Kritikáról*, EM, 1817/9, 161.

94 A továbblépés előtt még annyit érdemes kiemelni, hogy a korszakban éppen megszülető magyarországi esztétika tudományának szintén kiemelten fontos összetevője a politeness-hagyomány. Az úttörő Szerdahely György Alajos esztétikájában a humán művészetek beszédes jelzővel *nyájas és csiszolt művészetek*, amelyeknek egyértelműen a humanizáló, civilizáló hatásuk a lényeges. A csiszoltabb emberré, erényes polgárrá válás itt a társadalom ügyeiben való tájékozottságot feltételezi, vagyis politikus módon értelmeződik. (Vö. FÓRIZS Gergely, *Szerdahely György Alajos Aestheticájának alapelvei*, It, 2013/2, 191–196.) Mint Fórizs meggyőzően bizonyítja, mindenekelőtt forrása a 18. századi angol–skót kritikai hagyomány mellett a filozófia eklekticizmusának antikvitásig visszanyúló öröksége, illetve ennek korabeli újrafogalmazása, a mártöbbször emlegetett német populárfilozófia. Amivel módosíthatónak véljük Fórizs álláspontját, csupán annyi, hogy talán felesleges annyira kettéválasztani a z angol–skót távlatot a populárfilozófiáitól, mint ő teszi, hiszen igen komoly hatástörténeti kapcsolatok tapinthatók ki közöttük.

95 BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora: Hazai almanach mint (zseb)könyvtárgy*, Alföld, 2017/2, 67–84, 75–78.

96 Vö. http://deba.unideb.hu/deba/ka/zinczy_muvei/fogalmak.php (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

globális koherenciát körvonalazva. Mindez pedig nemcsak a minta egészére, hanem az egyes évfolyamok kisebb szövegegységeire külön-külön rávetítve is igaz. A végeredmény egy meglepően nagy szemelvénygyűjtemény lett, amelynek teljes publikációja papíralapon szokatlan és nehézkes lenne. Így a lapokon „csupán” egy válogatást adunk közre, minimális kontextualizálással, mivel éppen az a lényeg, hogy ezek a citátumok pusztán a létük által sorolható bizonyos eszmetörténeti tradícióba.⁹⁷ Tesszük ezt azon legjellemzőbb aspektusok szerint, melyek egyúttal csoportosítják, rendezik is a kapott konglomerátumot – annak bizonyosságaként, hogy miként például az *Erdélyi Múzeum*nak vagy az *Urániának*, akképp az *Aurorának* is az egyik legfontosabb értelmezhetőségihorizontja valamiféle transzformált/adaptált politeness-hagyomány.

Bár Zentai Mária reformkori város-motívumot elemző tanulmánya arra jut, hogy a város szépirodalmilag megjelenített helye még inkább a luxus- és erkölcskritika tárgya, s nem válik a főhősök autentikus életterévé az *Aurorában* sem,⁹⁸ a mintánk felmutatja az urbanizációs civilizálódás ünneplésének – iróniát nélkülöző – reprezentációit is, jellemzően a ’kellem’, ’ízlés’, ’csinosság’ jelzői által.⁹⁹ Az ízlés fogalma, mely a zíméntiaspektushoz is kötődik, az egyik leggyakoribb lauditív szövegszervező elemet jelenti a korpuszban. A három, talán legkifejezőbb példából az első a fenséges, ám nem hivalkodó ízléses kellem polgári megvalósulását dicséri: „Gyönyörű út vezet az erdőbe, két felől terepélyes fasorok a’ gyalog menőknek hives lugosúl szolgálnak, középen a’ kocsi-út széles, ’s egyenes, jobb ’s balról a’ polgárok kertei finom ízléssel *mivelve*; ünnep-napokon itt körül belül pezseg a’ sok nép, de most minden körülmény olly csendes vala. Hallgatók arról, milly *felsőleges* sétálás esik itten.” (A33, 151.). A második az ízlés érzékenységgel való szerves kapcsolata t mutatja fel: „[vannak akik] a’ vígnemben találják gyönyörűséget, ám bár sokat lehetne felhordani annak megmutatására, hogy a’ *magasabb ízlésnek, képzett szívnek és tisztult érzéseknek* bizonyosabb jelét adja az, ki a’ csendesen borongó Musa’ keserveinél ellágyul és könnyez, ’s által engedi

97 A kontextualizálást ugyanakkor annyiban mindig elvégezzük, hogy az adott citátumok tényleg azt mondják-e nekünk, amivel szembesülünk, vagy netán például ironikusak, mint Kisfaludy Károly, amikor Kazinczy *Bácsmegey* c. levélregényét parodizálja: „Tegnap ismét a’ várhegyen valék; már nem tudom, a’ *szelid alkony* e, kísérve madarak’ zengzetitől, vagy más valami titkos előérzés *lányított* e meg: de minden tárgy életet nyere hevült képzetimtől.” (Aurora, 1825, 27.) A továbbiakban az Aurora-hivatkozások rövidítése: A25, 27.

98 ZENTAI Mária, *A város szerepe a kora reformkori magyar irodalomban*, ItK, 1999/3–4, 335–344.

99 Példái: „A’ két barát utazásra volt menendő, *műveltségi körét gyarapítani*; azért jövének a’ városba” (A30, 160.); „A’ rakpiacztól az elég tágas, egyenes, hason magosságu ’s *kellemes stílusban* épült házakból álló, Dorottya utca a’ téres játékszínpiaczra vezet.” (A34, 248.); „Ugyan Pollak ur’ műve a’ Ludovicea’ nagy palotája is, egyszerű *nemes ízlésben*.” (A34, 249.); „[A Ludovika katonai akadémia a ngolkertje] folyóival, gyönyörű helyzetü tavával, szigeteivel, függő hidjával, mulató házaival, népjátékaival, ’s a’ belé vivő hosszu ’s téres, ’s két felől magányos lakók’ szebbnél szebb kerteivel díszlő fasorjával a’ *legkellemesb* mulatóhelyek’ egyike” (A34, 251.); „’S melly hatásu lehet e’ tündérhajlék, midőn a’ világok’ ezrei mellett a’ két város’ színe fiatalság, *kellem ’s a’ fényűzés’ pompájában* tolong benne fel’ s alá!” (A34, 261.); „Pestnek legfényesebb nyilvános helyét csak tegnap láthatám, értem a’ városi hármas táncztermet. Nagyság, forma, márvány és aranyzás egész a’ feccsérlesig, ’s *még is ízléssel* ’s nem halmazva: egy olly *gyönyörű egész*et adnak, millyenhez hasonlót aligha láttam.” (A34, 261.); „Maga a’ színház kisebb ugyan a’ városi nagy játékszinnél [...] de a’ *legnemesebb ízléssel* épült.”

magát azon édes kínos érzelmeknek, mellyeket egy bús elegia festeget, mint a' tréfák' 's nevetés' barátja". (A33, 339.) A harmadik pedig az ízléses nyelvhasználat érvényét nyomatékosítja, jellemzően elitista felhangokkal: „itt nem nógrádi vagy dunántuli, szegedi vagy erdélyi szőejtést hallani, ha nem azt a' tiszta, válogatott nyelvet, mellyet írónk irnak 's a' *szebb izletű társaságok* beszélnek. A' hős itt nem betyár, az erő nem durvaság, a' méltóság nem affectatio.” (A34, 267.)¹⁰⁰

A kellemnek és méltóságnak a grácia fogalmában egyaránt benne lévő ereje szintén kiterjedt hálózatot alkotva jelenik meg az *Auróra*-ban, melynek politeness-dimenziója abban is megmutatkozik (hiszen nem feltétlenül kellene ezeknek a régebbi esztétikai jellegű kategóriáknak a csinosodás nyelvét beszélni), hogy a méltóság jelzője nagyon sok esetben össze van vonva a szelídség, mértékletesség dekórumával.¹⁰¹

(A34); „a' viziváros' házait jobb állapotban, utczáit tisztábbaknak, 's a' császárfürdőt, melly ismét régi magyar „alhévíz” nevét viseli homlokán, egy részt újra 's igen *csinosan* felépülve” (A34, 241.); „Felmenénk a' két casinót nézni. A' kereskedőké *csinos*” (A34, 256.). Példa a haladás-szemponitú kritikára: „Maga Buda' városa, mióta utolszor láttam, *csinosodott* ugyan, 's alvárosai valamivel kiterjedtebbek is, de a' *haladás* nem feltűnő.” (A34, 260.); „váltott lovakon felértem Pestre, az óriás léptekkel haladó városba, mellynek szokott porfellegeit, most egypár napos esőzés kellemesen enyhíti vala.” (A35, 189.); „Más nap több katonatiszt estelized egy debreczeni kávéházban, – így neveztetett legalább az a' füstverem, mellyben ültek.” (A36, 132.)

100 További példák: „Pedig kétséget szenved: ha ezen tulajdonságok az *ízlésre*, 's ennél fogva a' szép művészségre alkalmasok e?” (A22, 282.); „Lehet valakinek jó szíve és nagy tudománya, még is rossz *ízlése*.” (A24, 276.); „*Szép ízlésű* ruhája, bár kaczer inkább, mint szerény, mind e' mellett kellemes magaviselet” (A25, 158.); „Én pedig elviszlek tenger' szigetébe keletre. / Szózatossabb ott a' csalogány, és berke virítóbb, / Lengedezőbb a' szél, szebben tündöklük az ég is, / 'S kis csemetén *nemesebb ízlés'* almái pirulnak.” (A26, 152.); „Vilmos hölgyénél jobbat nem nyerhetett; a' mi pedig szépségét illeti: Nagyságod' jó *ízlését* ismervén, bizonyosan tudom hogy tetszeni fog.” (A28, 135.); „mennyire tetszik Vilmosomnak a' fejez szín, hímezete *szép, izletes*.” (A28, 20.); „Louiset jó *ízlésű* de egyszerű ruhában az ablaknál leltem, a' tiszta őszi napot üdvözleni, és a' városi zavar on [forgatagon] semeit legettetni.” (A29, 331.); „Ebéd után Szegfy – Ottília' gyámatyja – látogata-meg bennünket 's kikocsiztunk a' hegyek közé, hol Várkonyi' szőlőkerté van, 's egy *ízléssel* készült borháza, vagy inkább őszi mulatója.” (A33, 329.); „Vagyon', tekintet', *ízlés', társalkodás' és barátság' kellemein* kívül egy szívet mondhaték enyémnek” (A34, 199.); „A' casinói báloknak nincs párja! ott az ember egészen honneli magát, még is fény és *finom ízlés* áradoz mindenén.” (A36, 41.); „De csak a' magam csekélyebb személyével. Illy bohó magyar lánka hogy' bírna tetszeni a' komoly *angol ízlésűnek!*” (A37, 187.)

101 „A' Hős, *csendes méltósággal*” (A22, 97.); „Kinizsi szeme, diadalban gyönyörködő tekintet villámlék 's meg elcsendesedett, mint a' *hallgató méltóságu* Duna Visegrád alatt.” (A22, 133.); „Csattog az ég háborúja, de a' tetőnek cédrusa fenn áll 's *méltósággal* néz-le szá a' törzsök-re” (A22, 138.); „Maga Árpád, ki egyébbkor fénygőz nélkül, de még is *méltósága* feltartásával, szokott a' köz gyűlésekben részt venni” (A22, 332.); „a' Király' tekintete, ki *tiszteletparancsló felséggel* lovaglott” (A24, 51.); „*szelid méltósága* 's nyájas de komoly tekintete által mindenek szívét megnyeri.” (A23, 51.); „*Szelid méltósággal* fogadé el Tihamér a' díjt” (A25, 114.); „a' Király állott *szertesugárzó méltósággal*” (A26, 246.); „S a' hadat intéző *szép méltósággal* imígy szól” (A28, 1.); „A' legnemesb, tüzesb 's kevélyebb Rómái lélek lakott e' testben, melly *szépségre, méltóságra* és *fennségre* azon istennék közé látszott tartozni, kiknek képszoبراikat Rómában csodálja a' világ.” (A28, 215.); „a' nagy Balaton' sima tükrébe szemlélhesse, melly ezüst színnel voná-be a' *méltóságos* tó nagy felületét” (A33, 23.); „Azon hatás, mellyet *méltóságos*, deli alakja, fekete szemek tüzes, keresztülható pillantata, 's a' domború, nemesen büszke homlokán ülő komor

Aszelídség, nyájasság, báj, kecs, kellemvadságot és bárdolatlanúságot ellenpontosító tulajdonságjegyei a legnagyobb elemszámú almintát jelentik a vizsgálati mezőben, lépten-nyomon előforduló jelzőkként szervezik a karakter-, vagy éppen a táj-megjelenítéseket.¹⁰² Leginkább a nők ábrázolásakor használhatóak,¹⁰³ de jellemző például – az érzékenység rokonnyelviségével jócskán keveredve – a Holdról való beszédben

felhők, *kellemes* járása, idegenszabású szűk öltözete, mindenkire, de leginkább a két leányra tevé, nem lehet semmi más, mint felette kedvező” (A33, 86.); „Komoly ’s nyugott méltóságban ül egy koronás fejű asszony’ képében a’ haza Virág’ mellszobra előtt, ’s azt az érdem’ füzérével koszorúzza-meg.” (A34, 269.); „E’ beszéd, *nemes méltósággal*, a’ mi Coriolánnak olly nagy mértékben tulajdona vala” (A35, 141.); „Az utasok’ vezére egy *komoly, de eleven méltóságú* ifjú vala” (A36, 284.); „azon magas *nyugalom*, melly *méltóságos* arczán elterült, ’s szemének *szelíd* aggódatlan tekintete, nem inkább Hellas’ valamelyik régi bölcsét gyanította volna velem” (A37, 26.)

102 „Mit is kívánhatja a’ szem *bájoló*bbat, mit kívánhatja a’ szív *kellemetes*bet, mint Fürednek környéke?” (A22, képleírás); „Még bámúlt Rózika szerzte szét a’ *bájos vidék’* gyönyörűségétől eltelve” (A29, 86.); „Int szelíden *bájvidékem*” (A29, 166.); „sötét fákból körülborongva az *alkony’ bájos fényében*” (A32, képleírás); „*csinos fekvésű domb*” (A35, 17.)

103 „szíveket *bájoló* szép Nem” (A22, 322.); „a’ *bájoló* Asszony kellemetes tekintete” (A23, 54.); „Auróra *nyájas* tekintettel ’s *csendes méltósággal* szövétneket és Rózsa füzért tartván kezében, fellebeg a’ föld’ színeré.” (A23, VII.); „az *angyali-kellemű* Olivíának szelíd lelke mindig a’ jelenlét’ örömeihez *bájoló* a’ sötétlő visszaemlékezést” (A23, 187.); „a’ szertelen hév, melly a’ természetől *szelídre* alkotott asszonyisággal olly a’ nnyira ellenkezik” (A23, 175.); „Magyarország’ Geniusza és *szelíden bájleplét* lebbinti-el a’ szép művészetek’: tudniillik költés, muzsika’ és rajolás’ geniuszairól.” (A24, V.); „Rátholt’ egyetlen leánya, hölgyek’ virága, *kellemeinek* ezer *bájaival* kívánt a’ szíven diadalmaskodni” (A24, 143.); „Halomfy Íza’ *csendes kellemeitől megbájoltatván*” (A24, 171.); „s *elbájolva* a’ leány’ csuda szépségétől, szivhódító *kellemeitől* magas lángba csapongott indulatja” (A24, 261.); „Napról napra szokottabbá lön környülményeihez, napról napra bámulhatandóbb tulajdonok feledeztek rajta, ’s főkép a’ magas asszonyisággal párosult *lágvérzés, ’s nyájasság, szelíd* ábrandozó tú fellengéssel szövetkezve *kellemesíték* őt.” (A24, 170.); „Mert hol keményhez *szelíd* járúl, / Hol *finom* az erőssel párúl, / A’ hang ott *bájoló kellem*” (A25, 216.); „szemérmes pirulással ’s *bájoló édességgel*” (A26, 247.); „a’ mennyet *lebájoló* sötétkék szemek” (A26, 29–30.); „ki a’ *jól nevelt* leány’ *nyájas*, lelkes társaságában csak hamar sejdíté az útát, mellyen a’ katona is *érzékeny* ember, ’s erkölcstisztelő maradhat” (A26, 22.); „az emberi kép centruma minden szépnek, onnan sugárzának ki minden *kellemek*, az a’ mágnés, melly után fordul a’ szem, onnan kap élelmet a’ képzetet” (A27, 238.); „A’ legfrisebb ifjuság’ *legbájásb* szépség’ ellenállhatatlan *kecse* ömlött-el ezen arcvonásokon, ezen alakon” (A28, 204.); „*Kellemelt* tánczola ’sa’ legkitetszőbb kedvteléssel.” (A28, 34.); „Megakará csókolni, de az asszony magát *bájoló kegyel* elvonta” (A28, 164.); „Julia’ *kecsei*, tündöklő, lelánczó megjelenése már hatott reája” (A29, 308.); „Férfiak, vagy asszonyokban lehet e inkább remélni, hogy találhassuk ezen erős ’s mégis *gyengéd* érzést, ezen tündér *kecsét* az életnek, mely szenvedéseket enyhít, ’s kettőzti a’ boldogságot?” (A31, 74.); „Az asszony, kinek vonásaiból *szelíd* lélek és jóság sugárzott, *nyájasan* köszöntvén az idegent” (A32, 343.); „Nincsi, – így hívták a’ leányt – elmentemkor *nyájas udvarisággal* köszönt” (A33, 153.); „azon *szelídség*, melly egész képén, azon *báj*, melly egész alakján előmlött” (A34, 82.); „Elméd *szelíd* volt mint a’ reggeli napfény, tested *gyöngéd* mint a’ nyári harmat a’ virágok’ levelein” (A35, 234.); „Klára mindeneket *elbájolt* szépségével, kik őt látták, ’s örvendett létének a’ férfiszem, melly *kellemein* andaloghatótt” (A36, képleírás); „asszonyi *kecsek* által lebilincseltetve” (A36, 105.); „Ebből képzelheted a’ *báj-özönt*, melly e’ leányt égi fénnel környezi” (A36, képleírás); „*kellemes* társnéja’ *kellemeibe* mélyebben volt merülve” (A37, 69.); „Testi *kellemeit* pedig lelkei látszának emelni.” (A37, 320.)

is.¹⁰⁴ Számos esetben nem is e helyettesítő alakváltozatokkal, hanem magával a 'grácia' szóval élnek a szövegek, amely maga mögött hagyva a kegy, kegyelem korábban bevett jelentését a vallási kontextusokban, illetve köszönőformákban; átpoetizálódva/átesztétizálódva és valóbanközéleti, pedagógiai, civilizációs kategóriává válik. A gráciák mitológiai alakjai az igényes, kifinomult, diszkrét, mégis vonzó női szépségisményen túl mindezt az úriemberekre, az államra, a művészetekre kiterjesztve is kezdik tehát jelölni.¹⁰⁵ Az *Aurora* szövegvilágában ezzel összhangban az eszményi férfiak is gráciások,¹⁰⁶ a „nyomos és tiszta gondolkodásnak” „szelíd órái” vannak (A34, 190.), az ifjúságnak „legbájasb szépsége” és „ellenállhatatlan kecske” (A28, 204.), az uralkodóknak szelídsége, a társaságnak kelleme – a csinoság pedig szintén hangsúlyos minősítő jelző.¹⁰⁷

E „csinosodottság” ugyanakkor nem csupán esztétikai értelemben szerepel oly sokszor a publikációkban, hanem a politeness alapjelentéseként (graciozitás, kifino-

104 Vö. „A' holdnak szomorgó lesietésén függének a' nagyszívű Hős szemei, *szelíd komolysággal*” (A22, 97.); „a' hold *szelíd* fényvel tündérkedett” (A28, 217.); „a' hold' fénye eléggé tiszta volt Gusztávval e' *bájalak' kellemeit* láttatni” (A30, 163.); „Csendesedik minden fényednél *kellemetes hold*” (A31, 250.); „fél éjéig ábrándozik a' hold' fényében, 's egy *kellemetes* tájnak látására olvadoz érzeményekben” (A31, 312.); „maga azonban *nandalogjon* bízvást a' *szelíd hold'* fényében” (A31, 340.); „Kél Lúna 's felszáll *nyájas* orczájával” (A32, 238.); „A' *nyájas* holdat látván közelítni nyugothoz” (A33, 71.); „*Nyájaskák* mint a' hold” (A35, 420.)

105 Vö. „A' te kebleden lehet pihenni. Te képes vagy a' mennyei érzések elfogadására. Oh, azok a' föld fíjjai. Ők többnyire érczből vannak alkotva! Csak azon szív doboghat vissza melegen, melyet a' *Gráziák* varázsló vesszejeikkel megillettek!” (A22, 267.); „Te képzetnek *nyájas gráziája!* / 'S a' szív felolvad rajzod' bája in” (A23, 314.); „A' *Gráziák* *nyájas* tánczal Varázsolnak bennünket” (A27, 131.); „Ó azon angyali vonások, azon *grácia* kép mindennek kellemet kölcsönöz.” (A29, 303.); „figyelmük inkább a' csillogó táncz-terem *Gratiáit*' s Adonisait lesvén tomboló vigalmak között” (A35, 65.)

106 „Te *bájlád* Hunniánk' hajdanti nyers fiát” (A24, 198.); „Bajnoki tűzzel szikrázó szeméből, mintszinte arczának erő 's *kellemmel* tölt vonásiból *nemes szelídség*' s jószívűség csillámla, mely a' hőst leginkább *díszesíti*.” (A24, 230.); „Én Királyi vadász vagyok, Miklós nevem; hát neked mi neved gyönyörűm?” kérdé *nyájasan* a' vadász” (A28, 163.); „A' vadász, kifejtőzvéen önnönei közül, az idegenhez fordult 's *nyájasan*, 's olly arcczal, mely őszinte lelkét mutatá, kezét nyujtva üdvözle őt” (A32, 351.); „Kissé több mint közép magasságú, *deli* termetű férfi volt; ábrázata *kellemes* [...] Az a' *mérséklet*, mely tekintetében, szavain 's minden mozdulatán előmlött, szeretet' és tisztelet' érzelmeit egyiránt gerjeszte a' nézőben.” (A32, 332.); „Uj conductorunk piemonti volt, de tisztai álláspontja *simulékonná, nyájassá* tette. Nekem az ember első pillanatra megtetszék” (A32, 213.); „kedveltető *nyájassággal* üdvözli a' szép lovag” (A23, 177.); „Dezsőnek természeti szép tulajdonságai a' *jobb társalkodás – finomabb életmód*, és a' gáncstalan példalátások által *kiműveltetvén* olly irányt nyertenek, melyre eljutván, önitélete szerént megkülönböztetésre is számot tarthata.” (A27, 99.); „Arczán, mely férfiúi szépséggel teljes vala, tiszteletet gerjesztő *méltóság* ült [...] Elméje, azon időhöz képest, tudományok által kitünőleg *művelt*, melyeket a' mint fáradhatlan szorgalommal üzőtt, fáradhatlan buzgósággal is ápol. *Nyájas* szív, vidám kedv, valódi magyar barátság[.]” (A32, 36–37.)

107 Vö. még: „A' Fogadós *csinos* szobába vezette” (A26, 206.); „Legelől néhány csoport katonaság lovagolt *csinos* rendben.” (A26, 260.); „Már másod ízben szólaltak a' trombiták, midőn két *csinos* küzdő állott meg a' kapuknál” (A26, 275.); „alkotott ő is férjével együtt egy házat, melyben szokás vala: szorgalom és munkásság, szelídség és jámborság, rend és *csinosság*” (A35, 83.); „Előbb a' galériában egy *csinos* vízfestékű tájkép függött” (A32, 131.)

multság, simultság, polírozottság, pallérozottság alakváltozatokban) a műveltség, a civilizációs haladás és a kultúrevolúciós Bildung értelmében is (vö. *Bildungsbürgertum*), több esetben kontrasztív ellenfogalomként. Ezek között a következő a legbeszédesebb: „Mit nem tehet meg itt idővel a szorgalom, gondolám, az alacsony gerendás szobákban sétálva jószágon ’s kitekintve az étellel dús, messze terülő boldog lapályra, ’s mit nem tehet egy mivel, egy lelkes magyar nő, édes hangzatu honi ajakkal édesgetve hontársait a nemzeti csinosodásra, a nemzeti szorgalomra!”¹⁰⁸ A műveltség, csinosodás tematizálásakor, elenyésző mértékben bár, de magának a polgári habitusnak a megkülönböztető jegye is megjelenik, olykor a neohumanista világpolgárság (vö. *Weltbürgertum*), olykor a saját nemzeti örökség kontextusaiban.¹⁰⁹

108 A33, 36. További példák: „A magyar Ős csinosult szülöttje” (A23, 27.); „Két hetekig kellett Rácz ’s Bolgár földön utaznom. Vad népek. Szilaj állatokat gondolna mozogni A csinosult ember, két lábra felállva. Tetétül Talpiglan műveltelenül csupa szőr födi testek.” (A24, 164.); „Nem vad azért még is; látszik csak lenni szilajnak: Mert eleven. *Csinosultt* lelkű Fejedelmei raktak / Fölséges palotát” (A29, 93–94.); „Rögecsiné házánál minden feltaláltatott, mi egy *finomabb* világi ifjú vágyainak édes élelményül szolgálhatna. Fény és nyájasság, vendégszeretet, magasabb társalkodási kör még is egyszerű barátság” (A33, 6.); „Linkának viseletem napról napra inkább tetszék, dicséré *finomságomat, műveltségemet*, mellyel jelenkorunk ifjait annyira felülmulom” (A33, 32.); „a bécsi *nevelés* különös vonzó erővel munkálódik a gyöngye lány szívében” (A33, 135.); „a külföldet járta, isméri, *nevelése igen finom*” (A33, 145.); „Természettől szépen *idomítva*, ’s *kimívelve* a grófi udvar *finomabb nevelésében*” (A33, 281.); „A gavallérok nálunk több félek: némelyek ész, mások pénz, ’s legtöbben ész, ’s pénz hiával vagynak, ’s ezek leghatalmasabbak; ők vonják magokra a közönség figyelmét, az érdemet, ’s kinevettetést ők osztogatják, ’s a kik nem cselekesznek kivánságok szerént, azok a *pallérozódás*’ alsó lépcsőin állnak.” (A33); „Az ember, édes barátom, mi az ember? – Lelke *műveltségében* melly közel áll az istenséghez ’s a nélkül hasonló, sőt alantabb van a mezőnevelte baromnál.” (A33, 313.); „Ez okból Krisztinka is, hogy lelkét *művelje* leginkább leányának, kinek külsején a természet úgy is megette a magáét, oktató, és *finomító* olvasásra szoktató azt” (A34, 145.); „Jusztin árva leány, amazok fényes polczon ragyogó kisasszonyok, ’s így külön, *finomabb nevelés* illeté őket.” (A35, 48.); „Az ifjú tüzes lelke pedig hamar fölfogott mindent, ’s az együgyű pariából lassanként *kimívelt* bramín lőn” (A35, 224.); „Mivel vagyunk mi különbek a pariaknál? Azzal, ha *okosabbak, miveltebbek, erkölcsösebbek* vagyunk.” (A35, 234.); „A most leírt pesti, egy *finom művelt* úr, kinek magas karakterét felfoghatni hosszú idő, szelíd lelkével rokonulni csak pillantat kívántatik” (A36, 230.); „Megvetvén divatban lévő *műveltetésünk* félszeg, elkorcsosító irányát, nemzetileg az egész embert – teste és lelkét súlygyenben – a nagy régiek példájára akará bennem kifejteni” (A37, 7.); „*Műveletlenül* hagyád magadban a belső embert, ’s midőn tisztséged leple rólad lehullott, árván, elhagyatva állál, mint pusztá semmi, e széles világon, szellemileg elhalva még élő testtel.” (A37, 18.); „a *kimívelt* ’s ügyesen használt ész legnagyobb hatalom e világon.” (A37, 20.); „A valódi *művelt* ember örömei ellenben nem olly könnyen kimeríthetők; midőn az érzési világban enyésznek, emelkednek a szellemiben.” (A37, 41.); „Emberek teszik a hazát, ’s a műveltségnek azon óriási haladása, a szorgalomnak sokszoros kényelmei, a *társalkodás gyengédsége*” (A37, 204.); Magyarok? igen is! elevenek, szívesek, pajzánok, villogók – a mint akarod, barátom; de vesd hozzá Amelia bája it, mellyekhez hasonlókat magában Angliában sem láték! Oh az angolné egészen más teremtmény! Az a nyájassággal vegyült komolyság; az az erős határozottság minden szavában, mozdulatjában.[.]” (A37, 207.)

109 Példák az *Aurorából*: „minden *polgárban* egy testvért ölelni” (A22, 343.); „ismét világba kell lépned, Hazádat megismerned, hogy annak *hasznos polgára* lehess. Szép mondani: én is követém a század irányait, ’s nem utolsó tagja valék a szabad nemzettestnek.” (A23, 108.);

A gráciás szépség megjelenítésének egyik típusa, amikor egy-egy leírás annak leírhatatlan és megmagyarázhatatlan, „tudom-is-én-micsoda-szerű” (vö. *je ne sais quoi*) aspektusára hívja fel a figyelmet: „Az asszony mintegy harmincz évű vala, de a’ kor épen nem szedett-le róla minden hajdani kecsket, ’s azon művelt udvariság, mellyel fogadott, ’s nyelvünk’ különös bájú gördülete ajkairól, *nem tudom mi varázssal haták-meg szívemet.*” (A37, 42.)¹¹⁰

A másik lényeges típus, amikor egy-egy szöveg a grácia éppen tökéletlen szépségben rejülő hatalmáról, a „makula” delejező esztétika ihatásáról beszél: „azonutána zhatlan nyájas szelidség, melly mosolyodtába, pillantatiba vegyűlten ömlik-el arczán, teszi őt bájolóvá. Szava olly nyájas, mint tekintete, lelke olly átható, mint külseje. Beszédén a’ németes kiejtés észrevehető, de ez magyarságát, melly azért tisztább sok született magyar nőknél, *épen úgy kellemesíti, miként egy kis szeplő néha a’ síma arczot.*” (A36, 207.)¹¹¹

A legtöbbször gráciásszépség-leírásugyanakkor az elragadóan harmonikus összhangot emeli ki, ami mintegy légiessé teszi az alakot, szinte mindig belső, lelki csiszoltságot is feltételezve: „Arcza’ tökéletes oválján olly vállak felett, mellyeket csak egyszer kelle látnom, hogy örökre va mpyrjok óhajtsak lenni, valami kimondhatatlan bájlebegett. [...] mind ezen kecsk különvéve nem, ha nem megfoghatatlan egybeolvadások az egészbe, az a’ lelki élet, melly mind ezekben mutatkozik, az a’ leányiság, melly ártatlanság, vágy, és rejtőző hévből alkotva a’ leány’ minden ereit és egész valóját átfutá: ez tetszett, ez ígézett a’ bájos alakon”. (A32, 162.)¹¹²

„Minervának szent hajléka Általad milly fényben áll! Hol a’ Nemzet’ ivadéka Bölcs *világpolgárrá* vál” (A26, 43.); „Gyermekét hazaszerető *jámbor polgárrá* nevelé” (A26, 140.); „Így juta a’ hivatalok után soha nem kapkodó Kohári a’ *polgári* fénynek csaknem legmagasabb fokáig ’s nemgazdagságés nemzetségbeliszövődések, nemhizelkedés’sudvaricselszövények’ segédével, hanem a’ hadi és *polgári* körben szerzett érdem, hűség, állhatatosság által; szóval, a’ rény’ örök díszű pályáján.” (A32, 32–33.); „*szelid polgári* életbe épen úgy nem valók, miként békés nyáj közé vad farkas nem illenek.” (A36, 221.)

110 További példák: „Annyi kellem volt előntve rajta, olly bájoló szellemi kedvesség pihent arczain, hogy a’ legmiveltebb művész’ ecsete elsikeretlenülne festhetésén, ’s minden, kit szerencsés vagy szerencsétlen csillaga e’ tünemény’ élébe vitt, kénytelen vala megvallani: hogy egész lényének bájkecskei *nem ismételthetők, hanem egyedül a’ szív’ mélyén érezhetők.*” (A24, 51–52); „S aztán annyit mondhatok neked felőle, hogy nem szép: de nincs olly szépség, melylyet felül ne haladna az a’ valami, *az a’ szóval ki nem fejezhető*, a’ mi az ő minden tettein, szaván, mozdulatán elümlik.” (A33, 344.); „Az infansné’ szépsége elegendő is vala egy lovag’ figyelmét felgerjeszteni; középszerű nyulánk termete, fekete haja ’s az éj’ pompájával lángoló szemei, vonásainak felséges karaktere, *leírhatatlan méltóságot* adának neki, míg viruló ajkai, bájoló mosolygása, ígéző tekintete, ’s egész valójának nyájas élénksége, őt a’ legszelídebb és gyengédebb hölgyé tevék.” (A36, 306.)

111 További példák: „*Ő nem volt szép, az én Emiliám: de több vala mint a’ mit ennek nevezünk.* Mindnyájan, kik látták, meg fognák vallani, mennyi vonszó volt a’ kedves leány’ képében; a’ kik pedig valaha vele társalkodtak ’s eléggé miveltek valának őt érteni, elragadtatva fognak szólani azon angyali jószágáról, melly lelkét bélyegezte.” (A36, képleírás); „Nelli egy azon alakok közül, kiben nem tudunk megegyezni, szép e’ vagy nem? *Arczvonásai nem szépek, de bájosan öszve-hangzó*k, termete kicsiny, de mozdulati könnyűk; nem akarva tartják fogva a’ szemet.” (A25, 37.)

112 További példák: „De majd kevés vártatva Beatrix, a’ legragyogóbb asszonyi-gyülekezeti sorai előtt jelenék meg [...] ’s minden mozdulatján ’s egész alakján kecsgetető bájés kellem

Fontos még kiemelni egyrészt a konverzációs, fronétikus tudástípus laudáló tematizációit, amely nem elvont és haszontalan teória (miként a *Bildung* sem *Wissenschaft*), ám nem is üres fecsegés, hanem optimális gyakorlatias közép, amely sokszor egyben a több tekintetben rokon populárfilozófiai gondolkodásmód reprezentációja is.¹¹³ Másrészt figyelemre méltók az önuralom, a mértékvezérelt kontroll jórészt neosztoikus relevanciái is: „vissza ijeszteni a vétkeket 's óltalmazni a rényt – a mérsékletet, nyugalmasan ellenállni a vágyások zabolátlan rohanásának, a szenvedelmek zivatarnak, és a szelíd szerénységet, egy szegeletben a rény, 's a dicsőség ékesítésével foglalatoskodva”. (A31, 197)

Noha olvashatók a zsebkönyvben a magyarországi lemaradást regisztráló, mintakövetést sürgető kritikák,¹¹⁴ ezzel ellentétesen a külföld túlzó követésének elmarasztalása is számos alkalommal artikulálódik a magyar nyelvűség szellemében; jellemzően konzervatív színezetben, ugyanakkor még mindig a csinosodás diskurzusán belül maradva: „még inkább elbusíta a gondolat, hogy szépeink – a magasabb rangukat értem – illy gondolkodás mellett melly győzhetetlen gátokat vetnek a nemzetiség' haladásának! Ők dicső helyzetökön, kiknek hódol a férfiúi büszkeség 's szelidülve simul-le lábaikhoz a törhetetlen vadság, kik bájpillanatokkal gazdag virágzásra vihetik a gyenge törekedést, és kiknek kegyülte ajkikon a t-zengéssé válik a durvább hang is, ők miket nem tehetnének, ha a nemzeti eredetiség' örökös becsét érezve külföld' utánazóivá nem alacsonyulnának, s büszkék volnának honi nyelven

és kedvesség a legszerencsésb öszvehangzásban ömlöttek el.” (A26, 252.); „Alkalmat talál, midőn finomabb körben Juliával megismerkedett, ki részszerént szépsége, kedves magaviselete, és tetszetős idomjai miatt, részszerént vagyonos szülei miatt is díszes vala a jobb társaságoknak. [...] magos kellemes alakján, és minden mozdulatin gracia és könnyűség látszott [...] Társalkodása sok oldalu míveltséget 's ismereteket mutatott; mindenjártossága mellett a literatúrában, a honi 's idegen mesterművekben, minden festési ügyessége 's a klaviron szerzett művészége mellett is, beszédben olly finom fogással élt, melly által, a nagyobb társaságokban megjelenő asszonyok olly kellemessé, olly tetszetősökké lesznek”. (A29, 308.)

113 Vö. „Első, kivel az idegenek közül itt öszve ismerkedém Várkonyi vala. Egy szeretetre méltó ember, kinek művelt lelkét szerencsés külsők is ajánlatossá teszik. Nekem vele annál könnyebb vala egygélennem, minél kevésbbé lehet rajta csak nyomáti észrevenni a zsebkönyvgőznek, melly sokakat ez osztály' jelesbjei közül is kúrnyúl vészén. Vele napokig lehetsz, a nélkül, hogy lelke' felsőbbbségét kedvetlenül éreztetné. Ő, hacsak kényszerítve nincs, nem szokott mélyebb fejtegetésekbe ereszkedni. A dolgokat úgy adja elő, mintha most támadtak volna fel fejében, mintha a jelenlévők' beszédeiből tanulná a mit mond, 's érdeme egyedül abban állna, a mi egy jó compiloré, hogy az idegen találmányokat illő rendbe szedte.” (A33, 319.) Ugyanabban a szövegben máshogy: „Ismeretségeim nevednek 's a zitteni emberekkel mind inkább meg vagyok elégedve. Vannak közöttük is, mint mindenütt, önhitt szélfejúek, kik azt akarnák, hogy a világ előtt a zok tartassanak vezér-maximáknak, miket ők kávé melletti üres fecsegéseik alatt kicsináltak [...] Vannak sok fél tudóskák, kik egy óra alatt előzavallják, minden valaha olvasott és hallott ismereteiket; mellyek rendszerint a magok helyén tökéletesek lehetnek, de keresztül menyén fejük' főző katlánán, most mind lábbal ég felé forogva jönnek szemeid elébe[.]” (A33, 323.)

114 Például: „szépeink nem igen állják ki a franczia és angol szépekkel. Nem értenek a 'sentiment des convenances'-hoz, nem ismerik a fashionable illedelmeket” (A37, 201.)

szólni, melly utósó kicsinosítását egyedül, és csak az ő rózsákkal nyiló ajkaiktól várja!” (A33, 34)¹¹⁵

A csinosodás buktaóira, tévútjaira, elitizmusára való figyelmeztetés megfogalmazódásaira szintén van példa: „Csak most tudok azon örvendeni, hogy legalább tizenhét esztendő koromig úri nevelést vevék; mert ez által nem csak könnyű birtokába juthat az ész és szív legnemesb legdrágább kincseinek, ha nem egyszersmind az a’ simultság, az a’ biztos és könnyű fellépés is járul a’ szépre és mindennemű társaságba jó korán szoktatott ifjúhoz, melly mai világunkban fájdalom! az üres kobakot is előbbre tolja, holott a’ szögös, idomtalan viselet a’ való érdeiteinek, ’s legszebb tehetségnek is ártalmára van.” (A32, 147.) A csinosodás ellenbeszéde, egyfajta republikánus konzervativizmus nyomokban még a vizsgálati mintán belül is megmutatkozik, pedig a kulcsszavazás módszere nem ennek a találati mezőnek kedvezett.¹¹⁶ Nyilvánvalóan nagyobb ennek a kontrasztív közéleti nyelvezetnek a súlya az *Aurora* szövegkorpuszának egészében, mint a mita keletkezett szövegmatrix mutat – a saját textológiai olvasástapasztalata is ez –, ama csinosodás-beszéd alternatívája egyértelműen uralja az illető almanachot.

Hosszan lehetne sorolni ennek bizonyítékait más nézőpontokból, magasabb szövegegységek szintjén is. Például már az első, 1822-es szám két fontos politeness jellegű programírást tartalmaz (*A magyar asszony törvényes tekintetben*, illetve a *Szépség tudománya* címűeket).¹¹⁷ De a harmincas évek utolsó számaiban is egyértelműen ez a civilizációs kontextus uralja a metszetanyagot a nőportrékat és a városi látképeket illetően. Arról nem beszélve, hogy kulcsszavazós módszerünk gyarló, hiszen számos potenciális találatot kihagy. Csinosodás van ugyanis akkor is a szövegekben,

115 Vö. még: „Csak még a’ nyelv lehetne valaha egyforma fővárosunkban, úgy tán nem irigyelném a’ büszke ángol’ roppant Londonát, mert egyesült akarat és erő minket is fölemelhetne legalább olly kis polczra, honnét szomszédink létünket észre vehetnék. De még most a’ nyelv valóban sokféle nálunk; itt diák, ott franczia, általában német, szokatlanul magyar – ’s ez fölötte nagy gát! – Álarczos bájainkban leginkább mula tom magamat. Az e’ nemű tréfás incognitók ideálja a zén társalkodási kiváratimnak. Karczolhatja vidor elménczéség, a’ nélkül hogy sértene; szúrhat a’ komolyabb gúny, a’ nélkül hogy fájna.” (A36, 23.) Nem jelentéktelen adalék, hogy az idézet második fele a politeness egyik alapelveinek, a derűs élcelődés társalkodó filozófiájának egyik magyarországi megfogalmazása is egyben.

116 „De ezt nyeri az ember avval a’ menykő galanteriával! még a’ neve sem jó, mert nem magyar. (A31, 31.); „Mit tesz, ha mingyárt, mezei élete’ következésében, némelly tudományokban szükölködik [...] Szív itt a’ fő dolog, ő legmélyebb, legtisztább, legnemesebb érzettel birhat a’ nélkül hogy a’ Conversatiói-lexicont kívül tudná.” (A29, 295.)

117 Az első címet illetően ismét nyomatékosítandó, hogy a nők szerepe a csinosodás világlátásában középponti helyzetbe kerül, még akkor is, ha sokszor úgy tűnik, egy gentleman tulajdonságait ünneplik őket eszményítve. Az *Uránia* például, mely főrendi hölgyeknek szóló ajánlásában már a felütésnél színre viszi a csiszoltság több lényeges alapelemét, programjában a nőket is bevonó szélesebb „Bildungskonzeptnek” nyit utat, jól feltételezhetően egy kortárs német női szerkesztésű magazin hatására. (BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közéletek Schedius Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007, 172.) A második hivatkozás szerzője, Schedius Lajos a göttingeni egyetem közvetítésével dolgozhatta fel a politeness különféle hatásait; az *Aurora*-ban megjelenő tanulmánya a brit–német csiszoltság-távlaatokkal való jelentékeny hasonlóságokat mutat, csakúgy, mint számos egyéb esztétikai nézete.

amikor valaki „kigyalúlt” vagy „simúlt”, tehát ezek az alakváltozatok is részesei szómezőnknek; az ellenfogalmak számbavételéről (amikor valaki – szintén egy csinosodás-beszédben – bárdolatlan, „szögletes”, pallérozatlan, nyers vagy éppen vad) már nem is szólva. Mindazonáltal úgy tűnik, akkor járunk el legcélravezetőbben, ha az efféle, gyakorlatilag minden lényeges aspektust tartalmazó szöveghelyek globálisan is meghatározó diszkurzív státuszára hívjuk fel a figyelmet az *Aurorát* illetően: „Meg fogunk győződni ennek igazsága felől, ha fontolóra vesszük, miképpen céljaink’ elérésére testi ’s lelki ereink egyedüli eszközök, következésképp, hogy rendeltetésünk’ előmozdítására annál alkalmasbakká kell válnunk, minél tökéletesben fejtjük ’s miveljük ki ezeket. Az ép ’s erős testű, felvilágosult fejű, nemes érzésű és gondolkodású ember minden hasonlításán túl ügyesebb élete’ fenntartására, ’s annak az elemek ’s ellenséges indulatú emberek ellen védelmezésére, sőt a’ külső javak’ ’s polgári részvevő segédek’ megszerzésére is, mint a’ testileg ki nem művelt ’s lelkileg tudatlan és gonosz ember, ki tehetetlenségében ön állás nélküli, másokra szoruló, lelki békében szűkölködő, ’s ki van téve a’ lábbal tapodott természettörvény’ boszújának. Azon nemzet pedig, melly ép, erős, felvilágosodott hazafi polgárokból áll, ’s kifejlett értelmessége mellett ipar által meggazdagult, nem boldogabb ’s bátorságosabb e a’ maga jóllétében ama’ tudatlan, romlott, szegény ’s erőtlen népnél, melly minden értelmesebb ’s erősebb szomszéd népnek zsákmányává válhatik, ’s mellynek ön magában pusztulni kellene, ha azt kiállhatatlan szenvedései végre jobb útra vissza nem térítenék?”¹¹⁸

Vélemények metszéspontján

Az angolszász csiszoltsága a magyarországi csinosodás nyelvezetének kutatása kifejezetten tartalmasnak mondható a magyar nyelvű szakirodalomban, nemzetközi kontextusban pedig hatalmas anyaggal kell számolnunk. Ennek tudatában jelen dolgozat nem is vállalkozhatott valódi újdonságok elővezetésére, csupán a téma hazai feldolgozottságát igyekezett – leginkább intertextuális értelemben – gazdagítani. Néhány ponton ugyanakkor, egészében végigtekintve az anyagon, illetve az adott szakirodalmi álláspontokon, alkalom adódik a saját vélemény pozicionálására, ami talán szintén gazdagítja a további gondolkodás lehetőségeit.

Debreczeni Attila az egyébként angolos orientáltságú *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőinek tudás- és érzéklétfogását, tudomány- és társadalomképzetét eltérőnek tartja a csinosodás kontextusától.¹¹⁹ Ezzelegyütt a korábbiakban már idézett kutatók a *Mindenes Gyűjtemény* számos szövegét hozzákapsolják a politeness kis-episztéméjéhez. Az általuk már bővebben elemzett szövegeket végigolvasva valóban gyanús,

118 A37, 34. Vö. még: „így minden tekintetben visszont meg érdemli a’ Haza, hogy azt szeresse, nyelvét, ügyét, Nemzetének csinosodását, természettől nemére halmozva mért kecséinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze.” (A22, 19.)

119 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak*, i. m., 175–240.

hogyan ezek a publikációk az illető szövegmezőbe–szómezőbe tartoznak. A kérdés ugyanaz, mint Mikes vagy Bessenyei esetében: beszélhet-e egy szerző olyan nyelvet, amelynek előfeltevéseit voltaképpen nem osztja, mert még nem is érti igazán (neohumanista erénygondolását, fronétikustudáseszmenyét, stadiálisfejlődésméletét, organikus nemzetfelfogását, ökonomista társadalommodelljét, holisztikus kultúra-képzését)? A válasz lehet igen, hiszen lényegét tekintve nem mond mást, mint a későbbi csinosodás-szövegek; eltérő evidenciáik pedig nem összeegyeztethetetlenek egymással. Miként a tudós hazafiság gyakorlata a csiszoltság egyik legfontosabb előzményét jelenti Debreczeni modelljében, akképp a *Mindenes Gyűjtemény* cikkei is olyan ideológemák bá zisaként tarthatók számon, amelyek inkább belül, mintsem kívül vannak azon a tradíción, amely a prekoncepciók alapja iigmajd csak hozzátétőleg Kármán József írásaitól kezdve lesz igazán hiteles itthon. Mindettől azonban ezek a korpuszok még nem említhetők egy lapon *A' Nemzet' Tsinosodásával* – amely ráadásul maga sem vegyítizta csiszoltság-szöveg –, még akkor sem, ha a tematizációk, a fogalom-ésjelzőhasználatok, a fő hangsúlyok, az alapmotívumok és a nyelvi megoldások már itt is rendkívül ismerősnek hatnak.

Ha ugyanakkor még sem tudnánk lemondani a zeredet (a műgylehetetlen) fürkészésének vágyáról, fogalmazhatnánk úgy, hogy Mikes, Faludi, Bessenyei, a *Mindenes Gyűjtemény* vagy az általunk szerepeltetett 18. század végi iratok előzmény-szövegekként értelmezhetők a magyarországi politeness történetében. De rögtön felmerülne a kérdés, hogy pontosan minek az előzményeiként? Annyi minden esetretisztán látható, hogy a magyar nyelvű *csinosodást* tárgyzó szövegek elsősorban a ufklérista szövegek, s csak egy pont után válnak *csiszoltság*-szöveggé is, minden hasonlóságuk ellenére. Ennyiben a „magyar csinosodás” nem vala miféle jólformált politeness-diszkurzus, hanem tága nértelmezendő ideologikum, amelyet számos különféle diszkurzív szólam konstituál, társadalmi rétegzettségét tekintve is igen heterogén módon.¹²⁰ De ha már mindenképp origót keresünk, a legszerencsésebb Kármán sokat emlegetett programirátát annak tekinteni, mert a diszkurzív koherencia itt lépi át a kritikuss mértéket, s az elemző szakirodalom is e pont után válik igazán meggyőzővé.

Az is világos, hogy a magyarországi csinosodás minden egyes megvalósulásában nagyon más, mint az angolszász (*Politeness*) vagy mint a hozzánk azért jóval hasonlatosabb német (*Verfeinerung, Geschliffenheit, Politesse, Politur*).¹²¹ Jellemzően más a nyelvfelfogásuk, mert itthon ennek teljesen más tétjei vannak. A magyarországi csinosodás-textusok döntő többségükben ugyanis az ún. *nyelvkérdés* fókuszpozíciójában vannak, a nemzet csinosodása – mint láttuk is – szinte mindig egyet jelent a

120 Vaderna Gábor a magyarországi „refinement” igazi terét például egyértelműen a főúri réteghez, a magyarországi arisztokráciához köti. (VADERNA, i. m., 244–247, 356.)

121 A kulcsfogalmak tekintetében többek között Ludwig Christoph Heinrich Hölty 1776-os Shaftesbury-fordítása mutatja koncentráltan ésszépen a megfelelőeket: *Verfeinerung* [kifinomultság], *Politur* [csiszoltság], *neue Höflichkeit* [új udvariasság], *Verbesserung* [kb. tökéletesülés], *Bildung des Geschmacks* [ízlelésfejlesztés], *Grazie* [grácia, kellem] stb. (Vö. *Des Grafen von Shaftesbury philosophische Werke. Aus dem Englischen übersezt von Hölty, Erster Band*, Weygandschen Handlung, Leipzig, 1776.) Ugyanakkor, mint e lapokon is bővebben volt szó róla, nyilvánvalóan nem ugyanaz az angolszász és a jórészt belőle megtermékenyülő német út sem. Vö. pl.: „The Philosophy of Politeness as Language for Bildung.” (HORLACHER, i. m., 32.)

nyelv csinosításával, a nyelvfejlesztéssel, a sztenderdizáció osztársadalmi ügyével. Noha Gadamer Eliasszal összecsengő emlékezetes fejezetei óta szokás kidomborítani a különbséget a német politeness-recepció depolitizált jellegét illetően a brit ellenében,¹²² az általunk felvonultatott szemelvények is azt igazolják, hogy Magyarországon a németes irányokhoz egyébként közelebb álló jellege ellenére a politikai dimenzió (a *haladás*) nagyon is fontos, már csak a történelmi sajátosságok miatt is. Az egyéni csinosodás, a művelődés, a kultúra mindig a nemzet-szintű fogalmiságba érkezik meg, mindig nagyközösség-képzetek kontextusában artikulálódik mára a 18. század végén is. Másfelől ugyanakkor elmondható, hogy még a reformkorban oly divatos életkorok szerinti (herderiánus–organikus–stadiális) nemzetelgondolásnak is van politeness-érdekeltsége.

A különféle korabeli, általunk jórészt nem szerepeltetett (deszövegmátrixunkba teljességgel bevonható) magyar csinosodás-szövegeket elemző tanulmányok szerzői közül Kovács Ákos András arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazai csinosodás-beszéd az „igazi felvilágosodás” ismérveként reprezentálódott a helyes pallérozottság, mértékletes bölcsesség, a fennálló társadalmi és politikai rend fenntartásának hangsúlyában.¹²³ Nálunk ugyanakkor kiemelten jellemző az illető beszédrend elpuhultságához, sőt erkölcsi bukáshoz vezető útként történő megjelenítése, amely ebben a kontextusban már nem a felvilágosodás szinonimája: „a haladás elv itt felszínes, hamis módosítás, a romlottsággal társult a konzerválás ellenében”.¹²⁴ A kereskedelem felemelkedésének, a jólétnek és a kényelemnek morális elkorcsosulást jelentő veszélye állandó diszkurzíva, ez a fajta luxuskritika tehát állandó kihívást jelent az adott világlátással szemben, aminek jelentőségére többek között Takáts József is figyelmeztet.¹²⁵ Úgy látszik, a csinosodásnak e leginkább a republikánus–konzervatív (eredetközösségi) diskurzus felől érkező kritikai kihívása valóban állandó, sokszor védekező mintázatot eredményez; főleg, hogy láttuk, más kultúrákban is megfigyelhető ez az aspektus (az egész német kompenzatorikus beszédmódnak is ez az egyik mozgatórugója). Akár „belső” kritikaként is, tehát hogy a csiszoltság érvényét nem tagadva intenek óvva attól a teoretikusok – például Mendelssohn¹²⁶ vagy akár maga Shaftesbury is –, hogy a „külső csiszoltság” a rányaltanul eluralkodjon a „belső csiszoltság” felett. Az összeurópai (benne a magyar) politeness tehát, miként ellennyelvei őt, folytonosan figyelni önmagát is az egyéni és közösségi fejlődés fontosságának hangsúlyozása, megéltése közben – már csak azért is, mert a kontroll az egyik legfőbb alapelve. Csakhogy azzal a különbséggel teszi ezt, hogy szentül hisz abban, „külső” és „belső” harmo-

122 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003, 58–62.

123 Kovács, *i. m.*, 185.

124 *Uo.*, 186.

125 TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve*, *i. m.*, 150.

126 Vö. „Él az a nemzet, amelynek politúrája az igaz kultúra és a felvilágosodás folyamánya, és amelynek külső fénye és csiszoltsága bensőséges, erényes alaptól ered!” (Moses MENDELSSOHN, *Über die Frage: was heißt aufklären?*, Berlinische Monatsschrift, 1784, IX., 195. saját fordítás – B. F. M.)

nikus arányú, fegyelmezett összjátéka egyszerűen nem torkollhat hanyatló, negatív tendenciákba.¹²⁷

Kovács Ákos András Szűcs Zoltán Gáborral közösen jegyzett másik, nagyívű dolgozatában a politika aspektusain szándékosan kívül helyezkedő beszédmódnak titulálja a magyarországi „csiszoltsághoz”, modorossághoz, neveltséghez kötődő diskurzusokat.¹²⁸ Ezek az aspektusok azonban, amelyek e tanulmányban „apolitikusnak tűnnek”, már eleve a politikai mező részei. A „nemzet csinosodásának” nagyon hasonló, ugyanakkor részleteikben különféle magyar nyelvű programjai már mindig is nagyközösségek szintjén gondolkodnak a kultúra, a művelődés érvényéről és hasznáról. Hogy sokszor kerülnek elő ezekben a beszédrendekben látszólag oda nem illő elemek, mint például a „vaskos etnicitás”,¹²⁹ az tulajdonképpen nem rendszerhiba, mert efféle felhangok mindig is kísérik e korszakban még a csinosodás nyelvezetét is. Magyarországon a tisztán neohumanista, kozmopolitista hangsúlyok jóval kevésbé relevánsak, mint az organikus, hagyományközösségis szemléletmódot megelőlegező, mindig is nemzetben – vagy ami még látványosabb, az imént emlegettük is: a magyar nyelv sztenderdizációját áhító „művelődéspolitikai” ajánlatokban¹³⁰ – gondolkodó verziók. A lényeg itt az, hogy – bár az idézett szerzőpáros maga is úgy látja, hogy ez az apolitikusság csupán látszólagos, s hogy a „valóságban” ezek az elemek nagyon is súlyos politikai konnotációkat hordoznak – a magyarországi csinosodásnak eleve van „nemzetpolitikája”. Miként az angolszász csiszoltságban Shaftesburynek, vagy miként a német filozófiában Herdernek; hogy a magyar változatban oly hangsúlyos „mintaországok” makrostruktúráinak saját gyökerekre támaszkodó követési igényéről, ennek nemzetspecifikus jellegéről ne is beszéljünk.

Gere Zsolt a *Csongor és Tündé* csinosodás-dimenziójáról értekezve írja, hogy az a 19. századi nemzeti kultúra egy fontos átmeneti, a vad és a civilizált korszakok közötti váltást a zirodalomeszközeivel újra fogalmazó, újraértelmező folyamataként jelenik meg.¹³¹ Amit ehhez a definitív meghatározáshoz a *Csongor és Tündén* túl hozzá-

127 Ebből a szempontból korrigálandó Nagy Ágoston összegzése a luxus fogalmának kettős kódolásáról a csinosodás programját illetően. (Nagy Ágoston, *Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül*, Korall, 2014/55, 22–45, 40.) Amikor arról ír ugyanis az 1790-es évek elejének politikai diskurzusaira hivatkozva, hogy a „luxus” olyan hasznos dologként áll elő ebben, amely „pallérozza az embereket, finomítja korábbi vadságukat és kiegyengeti darabos erkölceiket”, valószínűleg arra gondol, hogy a (kulturális) eszmék és a dologi javak kommerciális csereforgalma teszi mindezt, az önszeretettárszeretettétranszformálásának egyebek mellett éppen hogy a mértékletesség vezérfogalma által irányított lehetőségfeltételeként, ami nem a „luxus”. (Vö. pl. Takáts, *A csinosodás politikai nyelve, i. m.*, 150.)

128 Kovács Ákos András, Szűcs Zoltán Gábor, *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?*, Korall, 2009/35, 147–174, 159.

129 A tanulmány Kármán A' *Nemzet' Tsinosodása* c. írásának egyik részletét hozza fel – kivételssége, irreleváns volta miatt – nem feltétlenül a legtalálhatóbb példaként. (Vö. *uo.*)

130 Osztjuk Hőnich Henrik nézetét, mely szerint a csinosodás könnyedén felhasználható az anyanyelvfontosságának megalapozására, mivel az „egymáshoz csiszolódás meta-történetében kiemelt szerep jut az emberi kommunikációnak” (Hőnich Henrik, *A nyelv tétje: Fogalmak és beszéd-módok 1790–92-ben = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m.*, 170.), mely a „mintaországok” tekintetében már optimálisan működik saját (organikus) nyelven.

131 Gere Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013, 17.

tehetünk, az az, hogy nem csupán az irodalom eszközeivel történt meg a csinosodás meglelt jelentőségének, folyama tának korabeli feldolgozása, hanem tágabb esztétikai, antropológiai és közéleti szinten is. Az „átmenet” szóhasználat a vadság–civilizáltság dimenzióban teljesen helyénvaló (hiszen az átmenet pusztá megtörténeése az érdem), használat történeti értelemben a zonban mindenképpen kérdéses, hiszen a csinosodás, művelődés, civilizálódás hangoztatásának diszkurzív ereje hosszú évtizedekig a uralkodó szólalom közt marad, egyre inkább a gentleman, a Bildungsbürger magyar megfelelőivel (jellemzően körülírásaival) a középpontban.

Milbacher Róbert szerint a reformkor civilizációs felzárkózás programjával összefonódva folyt ugyanekkor egy kulturális tökéletesedési program is – Milbacher ez utóbbit nevezi meg csinosodásként (pallérozódásként), bár szerintünk a két általa szóba hozott projektum együtt az, pontosabban a politeness tekintetében ugyanaz –, mely Magda Pál általunk is elemzett munkájára hivatkozva egyfajta kantiánus alapozottságú tökéletesedés-koncepciót jelent.¹³² Noha Magda valóban közöl traktátusának végéne egy Kant-szöveget, amely harmonizál előzetes mondanójával, saját gondolatfuta maiban, azok kulcspontjain nem Kant a fő referenciája, hanem Plátón, Horatius, még inkább Seneca és Cicero.¹³³ Csupa olyan klasszikus hivatkozási pont, amelyekre oly szívesen utalt vissza Shaftesbury is, illetve sok más prekantiánus politeness-szerző. Milbacher tulajdonképpen az organikus nemzetfejlődés nyelvezetében ír a magyar csinosodás reformkori útjáról, miközben sokatmondóan az „önkontrollalapuló tökéletesedés minta műveként” nevezimeg Arany János *Toldiját*.¹³⁴ Cikkében felvázolja az 1848 utáni csinosodás-tendenciák lehetséges változásait is, melyek során az idegen (osztrák) civilizáció és a saját (magyar) kultúra szembenállásának fényében körvonala zódik a kultúra és civilizáció csinosodásbéli testvér fogalmainak ötvenes évekbeli szétválása.

Egy bekezdés erejéig még a szorosabb történelmi távlatoknál maradv a fontos idézni Dobszay Ambrus meglátásait, melyek szerint a sérelmi politikálást 1832-től a reformellenzékiség váltja fel, és mely átirja a politika iszótárat, újra tematizálja a közéletet. Az udvar és a rendek hagyományos szembenállása helyett a társadalmi és politikai reformhoz, annak mértékéhez, végrehajtása módjához való viszonyulás, vagyis egyfajta általa meg nem nevezett csinosodás-távlat válik a politikai élettagoltságának szervezőelvévé. Ebben a perspektívában a rendi öntudat polgárvá tágítható, a polgári normákat pedig a rendi nyilvánosság konszenzuson alapuló evidenciájává lehet emelni.¹³⁵ Dobszay figyelmeztet annak veszélyére, hogy a „haladás beszédmódját” csupán a rendiséggel való szembehelyezkedés eszközének tekintsük, a mivel egyet is érthetünk, ám nem biztos, hogy – mint mondja – az illető haladás-elv kizárólag az általános felvilágosodással kötendő össze (főként a harmincas években), sokkal inkább

132 MILBACHER, *i. m.*

133 Vö. MAGDA, *i. m.*, 563, 565, 568, 575.

134 Erről részletesebben: MILBACHER Róbert, „Szeresd a magyart, de ne faragd le”: A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében, Verso, 2019/1, 5–20.

135 DOBSZAY Tamás, „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban, Századvég, 2008/47, 113–150, 113, 116.

az abból is bőven részesező csinosodás-távlatlalt. Az epochalizmus, az emberi jogi érvelés, a civilizáltság igénylése, az általa idézett „míveltebb század szelíd szelleme” kifejezés is egytől egyig inkább a csinosodás alakzata, mely szemben áll az elavulttal, barbárral, feudálissal.¹³⁶

Takáts József utóbb úgy revideálta saját álláspontját, hogy a csinosodás és a republika nizmusz politikai nyelveit már nem opponáló ellennyelveknek tartja, hanem csupán eltérő nyelvi kereteknek, amelyek ugyan másféle kijelentéseket tesznek lehetővé, ám megengedik a mindenkor másik politikai nyelvbe való átjárást is.¹³⁷ Ezzel összhangban a 18–19. századfordulóján született szövegeknek a csinosodás szótárát (is) használó szerzői intencióját abban ragadja meg, hogy azok nem felváltani, hanem korrigálni, kiegészíteni, esetleg újraalapozni kívánták a politikai beszéd republikánusz szótárát.¹³⁸ Ennek kapcsán a *Magyar néző* című írást elemzi, s megállapítja, hogy benne Bessenyei a csinosodás fogalmait nélkül bár, de a „vadságból szelídségbe” sémáját állítja szembe a harcias republikánusz érveléssel, arra a következtetésre jutva, hogy a szelídülés, a műveltség új társadalmát összeegyeztethető a vitézség hagyományos, republikánusz erényfelfogásával, melyben a műveltség szelídítő ereje teszi elviselhetővé, emberiesebbé az így átalakított erényt.

Szécsényi Endre elemzése nyomán tudható, hogy még Shaftesbury eszmefuttatásaiban is akad republikánusz gondolat, sőt a klasszikus republika nizmushoz olykor igen közel áll csiszoltságfelfogása.¹³⁹ Arra is figyelmeztet, hogy a politeness-diskurzus egyik központi fogalma, a *manner* a republika nizmusz konzervatív világlátásában is központi szerepet játszik¹⁴⁰ – vagyis van itt bőven keveredés. Csakhogy jelentékeny különbségek is, hiszen a republikánusz-diskurzus a *mannert* nem modernizálni, hanem konzerválni kívánja, a szokások megújítása helyett a szokások megőrzésének szándékától hajtva.¹⁴¹ Nem vitás, hogy a fogalmi kontextualizálás interferenciái állandó rendszerzajként jelentkeznek e nyelvek elhatárolási kísérleteiben, aminek végén mindig ugyanaz a belátás körvonala zódik, miszerint nem csupán a szövegművek szólamai, frázisai, diszkurzívái, de még a fogalomhasználat szintjén sincsenek vegytiszta megvalósulások. Mindazonáltal talán furfangosabb a narrátor az előbbi Bessenyei-példában (is), mint gondolnánk.

A Takáts által kiemelt szövegjelenséghez kapcsolható Bessenyeinek *A' Filozófus* című színjátéka elé helyezett, a „nemes magyar ifjúsághoz” írt ajánlólevele, melyben saját nemességfelfogásának propagálásával szembesülhetünk. Az egyébiránt jóval mélyebb gyökerekre visszavezethető kétszatszatuság¹⁴² fényében Bessenyei már nem a kard (kvázi-republikánusz), hanem a penna (kvázi-csinosodott) nemességében, a *vera nobilitas* eszményében hisz. Ezt így fejezi ki az ajánlólevél első felében: „igye-

136 *Uo.*, 122, 123.

137 TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve*, i. m., 150.

138 *Uo.*, 159.

139 SZÉCSÉNYI, *Szépség és szabadság*, i. m., 28.

140 SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osi-ris, 2002, 88–89.

141 A problémát összegzi: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, i. m., 92.

142 *Vö. Uo.*, 206–207.

kezzünk valósággal nemesek lenni. Higgyétek el nékem, hogy nincsen e világon egy ifjú részről dicsőségesebb dolog, mint ha az nemes erkölcsökkel és a rany elmével bír [...] Légyetek, ti férfiak, nyájások, nemesek és igazak. Ismerem szíveteket, tudom, mindenjóra hajlandók és alkalmasok vagytok”.¹⁴³ A nemesség tehát valójában nem az, ami *van*, hanem amit el kell *érni*: a rany elme (műveltség), nyájasság (udvariasság) és igazság (erkölcsösség). Ehhez képest a közvetlen folytatásban ezt olvashatjuk: „Adjatok új életet és dicsőséget magyar hazátoknak, melyért érdemes s dicső emlékezetű eleitek annyi nemes vért ontottak, és amely haza a ti véreteknek érte való feláldoztatását is érdemli. Ah! halhatatlan Hunyadiak, szerencsés a azon magyar ifjú, ki életét azon földnek oltalmazásáért feláldozhatja, melyben a ti hamvaitok nyugosznak!”¹⁴⁴ Az intim, familiáris hangvétel patetikus dagályba csap, a nemesség az utóbbi szekvenciában már az ősi eredet-logika uralta vér nemessége, és az önfeláldozó hazaszeretet dicső konzervatív erénye kerül piedesztálra.

Az idézett sorokat lehet olvasni logikai mellérendelésként is, vagyis úgy, hogy itt a kétféle elgondolás egyeztetése, sőt magától értetődő összekapcsolása történik meg. Ám egy másik lehetséges olvasat szerint Bessenyei az első esetben buzdít, retorikai *suasiót* alkalmaz, a másodikban viszont ironizálva *vituperál*. Ebben az értelmezésben nem történik meg a szövegben a kétféle felfogás összehangolása; két eltérő kontextussal találkozunk. Az egyik a penna nemességének új felfogása, a másik a kard régi nemességéé. Két prototipikus nemesség-felfogás áll tehát egymással szemben, kétféle „nemes ifjúhoz” szól a szónok egyazon bekezdésben. Az egyik személyes hangvételű modernizációs programnak, a másik elavult szlogennek számít, az irónián túl talán cenzurális ügyeskedésnek, a kötelező lecke topikus felmondásának, a *captatio benevolentiae* propagandisztikus célú ösztönzésének, szabad függő beszéd formájában. Az a típusú harmonizáció, amelyről Takáts beszél, mindenestre ekkor nemigen valósul meg, de az általa felhozott példában sem biztos, már csak azért sem, mert lényegét tekintve ezek a nemesség- és erényfelfogások kontrasztív elképzelések. Eleve adott erényképzete ugyanakkor a politeness-gyökerű magyar szólamoknak is van, melyről már bőven szó esett e lapokon is. Mindazonáltal ehhez képest a Magyarországon jóval bevettebb republikánus-konzervatív erényfogalom még megkerülhetetlen. Bessenyei felidéz valamit, hogy másról beszélhessen. Nem egyeztet, hanem túllép. Mindezek folyamányaként úgy gondoljuk, Takáts régebbi koncepciójának még mindig legalább akkora érvénye lehet, mint módosított változatának – nevezetesen, hogy a csinosodás-beszéd mégiscsak a republikánus szótár alternatívája, nem pedig újraalkotása.¹⁴⁵ Persze csak akkor, ha tényleg e kettő szembenállásáról van szó, mert még az sem biztos, hogy itt valóban a „csinosodás politikai nyelve” a republikánus módozat kihívója, mint inkább egyfajta speciális aufklérista beszédmód.

143 BESSENYEI György, *A' Filozófus = BESSENYEI György Válogatott Művei, i. m.*, 211–284, 213.

144 *Uo.*, 214.

145 Vö. a következő Aurora-idézettel: „Egyedül mi maradjunk e hátra? Barátim, az idők változtak. Már mi is valahára tanulni kezdjük tollainkat is forgatni, mint hajdan fegyvereinket, 's ha ti, szeretetthazámfiái, könyörületlentársaságis szabályaitokban megátalkodtok, ezután drága pénzen fizettetjük-meg veletek azt, mit eddig ingyen sem akartatok hallani.” (A37, 46.)

Velkey Ferenc bevallása szerint a „politikai nyelv” terminusa helyett szívesebben használná a „politikai beszédmód” kifejezést, mert kérdéses, lehet-e bízni abban, hogy valamiféle nyelvértékű koherencia tényleg uralja a jelöleteket. Mint finoman utal rá, félő, hogy a vizsgálódások során túl sok ilyen múltbéli nyelv született és születik még.¹⁴⁶ Jogos aggodalma a csinosodás „nyelvének” tekintetében kiváltképp indokolt. Szépségfelfogásában, államfelfogásában, emberfelfogásában, a kereskedelmet, műveltséget, udvariasságot tárgyzászerte ágazó szólamiba nyugyaniskérdéses, hogy koherens nyelvviségről beszélhetünk-e, vagy pedig – egységes ideologikuma ellenére is – csupán egy lazán összetartozó tematikus és motivikus háló mindig valamiféleképpen megvalósulásáról. Kérdéses, hogy mindig csinosodás van-e ott, ahol az iskola, a baráti társalkodás, a haladás, a jómodor vagy éppen a kereskedelem szükségességéről beszélnek az iratok, különösen a annak fényében, hogy a 19. század elején a ’csinosodás’ gyakorlatilag ’kultúra’ szinonimája volt.¹⁴⁷ A válaszról már előzetesen elméltünk, s most sem tudunk pontosabbak lenni. Az előbbieken megidézett kutatók által górcső alá vett, illetve az általunk felvonultatott szövegrészletek közös mátrixa a maga hatalmas konglomerátum-jellegével mindenestre felmutatja a dilemma összetettségét, ha az identifikálható, jól felismerhető közös stílust, tónust, szótárat, diszkurzivitást, tematizációt, érvvezetést, kulcsfogalmakat, téziseket és következtetéseket talán nem is – hogy pedig mindez nyelv-e vagy sem, az tudományos metaforizáció függvénye is.¹⁴⁸

Velkey azt is mondja, hogy a politikai nyelvek rendszeres feltérképezéséhez a másod- és harmadvonalbeli politikai nyelvhasználók szövegeinek elemzése nyújthat támpontokat, hiszen ott mutatkozhat meg, hogy valóban megtartja-e a „politikai nyelv” minimális koherenciáját.¹⁴⁹ Csak remélhetjük, hogy sikerült felmutatni a különféle direkt publikációkban, illetve az áttételesebb, vulgarizáltabb változatokban, a másodlagosabb-harmadlagosabb szépirodalmi artikulációkban a *minimális* koherenciát.

Összefoglaló

A tanulmány célja a magyarországi csinosodás-diskurzus eddig kevésbé reflektált összefüggéseinek hangsúlyozása, amelyek hátterét adják a különféle 18. század végi, 19. század eleji magyarországi csiszoltság-szövegnyomoknak, illetve a 19. század első felében kiemelkedően jelentős *Aurora* című költői zsebkönyvsorozat számos részletének. Mindez a annak a szövegközi vizsgálódásnak a teljesebbé tételét is jelenti, amely a vonatkozó hazai kutatásokban már jócskán elkezdődött, és jelenleg is tart. E munka ezekhez a szakmai folyamatokhoz is hozzá kíván tehát szólni szemelvények-

146 VELKEY, i. m., 250.

147 LABÁDI Gergely, *Kísérletek a culturáról: Verseghy és a modern kultúrafogalom kialakulása a 18–19. század fordulóján = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit et al., Bp., rec.iti, 2009, 57–65.

148 Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Előszó = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m., 9–21, 13.*

149 VELKEY, i. m., 252.

kelbőventarkított megoldásaival, a csinosodás „kis magyar szöveggyűjteményének” egyik fejezetét is nyújtva. A tanulmány kezdetben a vonatkozó európai alapviszonyokkal foglalkozik, majd nagy mintájú internetes szövegbázisok tartalomelemzésével néz utána, miféle együttjárások, kölcsönhatások fedezhetők fel a különféle korabeli magyar nyelvű csinosodás-szövegekben. A konklúziók levonása a saját eredmények, illetve a szakirodalmi álláspontok ütköztetése révén megy végbe, érintve az adott diskurzus magyarországi határainak, teljesítőképességének kérdéseit is.

**Traces of polish in the publications of the Classicist period
(Particularly in the Aurora. Hazai Almanach pocket-books)**

The purpose of this essay is to emphasise previously less discussed connections within the discourse of csinosodás (in the sense of “beautification”), which are not only important backgrounds for the textual traces of polish from the late eighteenth and early nineteenth century, but also shed light on numerous details concerning Aurora, an exceptionally important pocket-book poetry series from the first half of the nineteenth century. This is also an expansion of the related intertextual inquiry in Hungarian research which has been going on for some time and still continues. The current paper, then, also intends to contribute to these expert activities with its array of quotations, comprising a chapter in the “short anthology” of beautification. The essay first explores the related European conditions, and then performs a large-scale content analysis in internet-based textual databases, exploring constellations and correlations in Hungarian texts on beautification. The conclusion is based on a comparison between my results and previous critical opinions, touching upon the limits and capacities of the given discourse in Hungary.

Macskási Árpád

Mikszáth körül a mező

Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben

2. rész

Az Ignóus-éra politikusi vádja (1900–1908)

Irodalomszociológiai tanulmányom az 1890 utáni két évtizedben hirtelen élessé váló esztétikai és ideológiai összeütközéseket tanulmányozza a korszak egyik kulcsfigurája, az elismert, de a konzervatív és modernista kritika által egyaránt „könnyűnek” talált Mikszáth Kálmán körül.

Dolgozatom első részében áttekintettem a Gyulai Pál vezette akadémiai kritika nemzetpedagógiai megalapozottságú ideológiai és (realista ízű) esztétikai kifogásait Mikszáth Kálmán művészetével kapcsolatban. Az Akadémia változatlanul komolyságot, analízist, okszerűséget várt a prózától, különösen történelmi témákban. Helyette Mikszáthnál ötletek vezette szerkesztést, a lélektaniség hiányát és indokolatlan mennyiségű derűt tapasztalnak, és mindennek bűnös elegyét rendre az operett jelzőjével illetik – az operettével, ami olvasatukban a sikerorientáltságot, a mélység hiányát, a kellemességet, a piacnak való behódolást jelenti.

Mindez igen érdekes, ugyanis az operettvád a „siker bukás, a bukás siker” koncepciójának meglétét igazolja, ami nem öröktől fogva létező kritikai koncepció (a reformkorban nem is képzelhető el), hanem kimondottan a kiépülő irodalmi mezőben megszülető gondolat. Pusztán az operettvád jelenlétével az (eddig még nem vázolt struktúrájú) irodalmi mezőben már egyből két mezőpozíciót vázolhatunk fel. Az Akadémia a mezőn belül a HATALOM címkéjét kaphatja, hiszen indoktrinációs (befolyásolási) potenciálja jelentős: működik a megvesztegető pályadíjak révén, és működik az egyetemen és a közoktatáson keresztül is. E HATALOM perspektívájából Mikszáth mint szórakoztató szerző tűnik föl, aki a PIAC címkéje alá sorolható be, hiszen újságíró, kiadói munkatárs, profitorientált vállalkozó. Bizonyosan így van ez? És ha még így is lenne, akkor is kérdéses, hogy Mikszáthot mint PIACból élő szerzőt miért támadják mások, miért támadja őt szintén a PIACból élő újságírók (modernista kritikások) egy csoportja, Ignóus vezetésével. Lehetséges, hogy a helyzet bonyolultabb?

Az irodalmi mező struktúrája (a párizsi modell)

Tanulmányomnak ezen a pontján Pierre Bourdieu elméletét kell összefoglalni, az irodalmi mező létrejöttének sematikus elvét vázolva, de kitérve az irodalmi mező aktorainak osztályaira, különösképp tekintettel a bohémvilágra, ugyanis a francia és a magyar irodalmi mező eltérő struktúrája éppen a bohémvilág kapcsán tárható fel.

Pierre Bourdieu az a folyamatot írja le, ahogyan a 19. századi Franciaországban az irodalom fogyasztási cikké válásával párhuzamosan létrejön az irodalmi mező, és a mező formálódása során a korábbi eltartókkal, a hivatalos, udvari, mecénási ízlést kiszolgáló klikkel szemben olyan irodalmi klikk születik, amely önálló esztétikával bír.¹ Ennek az újító esztétikának a lényege az érdek nélkülség és a művészet függetlenségébe vetett hit. (Ők a bohémek.)

Bourdieu gondolatmeneteszerint a 19. században megsokasodó, és irodalomból megélni kívánó vidéki fiatalok Párizsba áramlása hozza létre az irodalmi mezőt a ma ismert formájában,² amely nagyon gyorsan kiépül a maga sajátos jutalmazó és büntető intézményeivel. Azért is jöhet létre a modern értelemben vett irodalmi mező, mert az újjgazdagok – kulturális presztízs, azaz szimbolikus tőke híján – új befektetési területként (piacként) ismerik föl az irodalmat, és ezek a kultúrát nélkülöző hatalmasok kimondottan keresik az irodalmárok társaságát. Bourdieu itt kissé az összeesküvés-elmélet határára ér, mikor azt állítja, hogy a parvenük (vállalkozók) és a felfelé törekvő irodalmár rétegek találkozása nagyon sajátos, és ebben a találkozásban a felkapaszkodottak (vállalkozók) a finom befolyásolás eszközeivel rákényszerítik saját nézetrendszerüket az irodalmárokra. Sikeres csakis az lesz, aki kiszolgálja a szalontartók, a díjosztók, az iparlovagszínházivállalkozók és folyóirat-tulajdonosok sajátos tetszését. Bourdieu szerint a századközépi Párizsban az állam, a sajtó, a színházi világ (de főként a sajtó) olyan kegyeket oszt, és úgy képes felemelni vagy letaszítani írókat, mint korábban még soha. Aki behódol, sikeres lesz.

A HATALOMnak, másfelől a PIACnak behódoló művészekkel szemben érzett undor különít el az irodalmi mezőn belül egy különös réteget, a BOHÉMvilágot, amelynek tagjai mintegy kivonulnak az iparszerű irodalmi megélhetés piacáról, és új merészségeket, új életformákat, életművészetet hoznak a be nem tagozódásról. Ennek a párizsi bohémvilágnak az alsó osztályát alkotják a polgári és bohém világ határán álló formaművészek (Baudelaire, Flaubert), valamint egy társadalomjobbítással kísérletező aktivista csoport. De a párizsi művészetet a hármas csoportja, a BOHÉMek, a FORMAMŰVÉSZek és az TÁRSADALOMJOBBÍTÓ AKTIVISTÁK maguk sem egységesek, a forma művészek az aktivisták moralizáló hajlamaikat éppúgy képmutatásnak tartják, mint ahogyan az állam (HATALOM), a sajtó / színházi világ (PIAC) által futtatott művészek császári vagy polgári moralizálását.

Bourdieu gondolatmenetének van egy nagyszerű támogatója, az *Érzelmeink iskolája* szövege, amely bizonyos értelemben nem más, mint az irodalmi mezőn belüli küzdelmek legpontosabb illusztrációja.

1 BOURDIEU, Pierre, *i. m.*, 67–160.

2 Uo., 75–89.

*

Az 1850 körül párizsi modellt Bourdieugondolatmenete alapján így brázoljuk:

HATALOM	PIAC	TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG	BOHÉMEK	FORMA-MŰVÉSZEK
császári hatalom	vállalkozók	társadalmi agitátorok	kivonulók	bezárkózók
császári művészet	polgári művészet	társadalmi művészet	művészetként felfogott életmód (lázasítás)	művészetnek áldozott élet
irodalmi szalonok	sajtó, színházak	gyűlések	kocsmák	otthon
historizáló művészet	tárcák, bohózatok, szenzációk			
állami díjakkal korrumpál	kellemesség	igazság-mánia	művészet önelvűsége	
	hízelgés a polgári olvasóközönségnek	hízelgés az élcsapatnak	sikerszemlélet megvetése (a siker bukás)	
		polgári társadalom megvetése		
	moralizál	moralizál		
	alapjaiban hazug	alapjaiban hazug		
	tulajdonosi szemlélet	aktivista szemlélet		
hatalom-orientáció	siker-orientáció	forradalom-orientáció	apolitikus	ideológia-tagadó
frázisok	frázisok	frázisok		

A magyar irodalmi mező létrejötte és struktúrája 1867 után

E fontos elvi kitérő után térjünk rá arra, hogy mindez miként fest Magyarországon pár évtizeddel később, a dualizmus kezdő éveiben. Van-e császári (hatalmi), polgári (piaci), bohém, formaművész és aktivista aktori csoport?

Elsőként az tűnhet föl, hogy a császári hatalom – Bécsben székelvén – magyar kulturális belügyekbe nem avatkozik be.³ Jelentős eltérés a francia helyzethez képest. Politikai hagyományunkból következik továbbá, hogy a jogfolytonosság megszakadásával kell számolnunk 1849 és 1867 között. Az 1848 és 1867 közötti választás kérdése önmagában is kettéosztja a magyar társadalmat, benne az írói világot. Olyasfajta apolitikusságról, mint amilyent Flaubert képviselt Franciaországban, nem is lehet szó, a művészek többsége politikai ügyekben állást foglal.

Párizsi értelemben vett, életét életművészetként felfogó bohémvilágról pedig csak nagyon áttételesen beszélhetünk. Nem azért, mert nincsenek nyomorgó írók (a Kávéforrás-klikk a kiegyezés előtt éppúgy nagy nyomorban élt, mint jó tíz évvel később Mikszáth maga is). Vannak nyomorgó írók. Átmenetileg nyomorgó írók, hiszen többségük 1867 után megtalálta a maga számitását a sajtóban, a színházi világban, az adminisztrációban, az országgyűlésben. De hiába él a mégbe nem futott, új irodalmi

³ Leszámítva a cenzúrát.

generáció átmenetileg nyomorban, a bohémvilág és a polgári világ elkülönülése egyáltalán nem olyan éles, mint Párizsban. Ennek főként az az oka, hogy az íróknak az az ellenszenv, melyet a polgári világgal szemben – annak birtoklási, gyarapodási és kereskedelmi szemlélete miatt – érez (mely az irodalmi mező franciaországi kialakulásában olyan fontos szerepet vitt), ez a katalizátorszerű undor – polgári tradíciók nem lévén – ki sem alakulhatott Pest-Budán. Pest-Budán nincsen olyan (balzaci művekben koncipiált, de minden bizonnyal előzetesen is létező) polgári típusú felhalmozási, birtoklási hagyomány, amelyre méltó reakció lenne a polgári értékek, a filisztervilág művészek általi, rendszerszintű megvetése.

További különbsége Bourdieu vázolta párizsi modell és magyar verziója között, hogy az irodalommal kapcsolatban – egyelőre – nagyon is komoly morális elvárások léteznek: az a Gyulai Pál által képviselt elmélet, mely az irodalomnak nemzetmentő funkciót tulajdonít, nem légtüres térben keletkezett, és nem is hatástalan;⁴ a Gyulai-nál egy generációval fiatalabb írók is számot vetettek a Bach-korszak tapasztalataival,⁵ beleértve még az olyan nonkonformista alkotókat is, mint Mikszáth, aki a maga áttételes, kettős látószögű, félig fiktív módján mégis közösséget vállal a Gyulai-féle világnézettel:

[Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy az olvasóközönséget nem érdekli a könyv, ha kiderül, hogy magyar író munkája] „Mindezekből pedig milyen keserű tanulságokat hozna ki más ember. Még jobban kibontaná a kérdést, széles mederben tárgyalná, kihozna belőle a nyi grava ment, hogy a hátunk borzongana bele, elmondaná, hogy *mije a magyarnak az irodalma (úgy szólván az életerejé)*, felsóhajtana, hogy bezzeg az ötvenes években a nagyító szemével nézte íróit a közönség. [...] Ha nem én jó ember vagyok, és nem unta tom a közönséget tovább, és ami pedig azt illeti, hogy mi a mentő arkánum, erre azt felelem: semmi.”⁶ (Kiemelés tőlem – M. Á.)

1867 körül tehát a császári salonok nem léteznek, a bohémek nem különülnek el a polgárságtól, az irodalom nemzeti funkciójában a most induló generáció is hisz még. Az irodalmi mező korai magyar struktúrája így számos okból nem feleltethető meg a párizsi modellnek: nincs olyan öt tényező csoport az irodalmi mezőben, mint Párizsban – nincs elkülönült és egymás iránt neheztelést érző császári művé-

4 Még az irodalmi Deák-párt (tehát Gyulaiék) heves ellenzékének számító Vajda János sem vonja kétségbe a koncepciót, sőt a Szana Tamás vezette, a Budapesti Szemlével (tehát Gyulaiékkal) szembehelyezkedő *Figyelő* folyóirat (1871–1875) sem véletlenül ítélte el induló programcikkében a begyűrűző, pusztán szórakozásra berendezkedő könnyű irodalmat, mely a nemzetépítési munka feladata helyett a megnövekvő olvasóközönség körében leartható profitra koncentrál. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratív szerepe a magyar irodalmi kánon kialakulásában Világos után*, Bp., 2005, Universitas, 309–324.

5 Az 1870 körül induló generációról van szó. A két generációval fiatalabbak, az 1890 körül indulók számára Gyulai nemzetmentő irodalomszemlélete jobbra értelmezhetetlen, hiszen számukra Világos és a Bach-korszak tapasztalata, amely kitermelte Gyulai elméletét, mindössze halvány legenda.

6 MIKSZÁTH Kálmán, *Egy kis vidám locsogás az olvasóközönségről és egyébről*. [Almanach-előszó, 1903.] = MIKSZÁTH Kálmán *Művei* 15, Bp., Helikon, 1970, 789.

szet, polgári művészet, bohém művészet, forma művészet és különösen nincs aktivista, társadalomjobbítással foglalkozó, aktivista művészet. (Ez utóbbi aktivista pozíció az irodalmi mező 1900 utáni állapotában jelenik meg.) Ha mindez nincs, milyen aktorokkal számolhatunk az 1867 után formálódni kezdő magyar irodalmi mezőben?

Itthon is létezik nagy tekintélyű hatalom, a Kisfaludy Társaság, élén a vidékről érkezett Gyulai Pállal, koncepciója közepén az eszményítő realizmus kánonjával, melyet az elbukott forradalommal való nehéz számvetés során alkottak meg. A Társasággal szimbiózisban élő Akadémia itthon is komoly hatalom, amely – miként 1848 előtt, úgy 1867 után is – sokszor hirdet meg pályázatokat. A témaválasztásban jól látszik a hivatalos, szentesített közízlés, mely Gyulai idején (1867–1900) nemzeti önismeretben érdekelt; a történelem és a jelen problémáinak megemelt nyelven, oksági összefüggéseket feltáró tükröztetését kívánja. Folyóiratok is vannak szép számmal, melyek tárcaelbeszéléseket közölve kereskedelmi sikerre törnek,⁷ ám a befolyásosabb lapok szerkesztői, sőt alapítói írók. 1867 előtt a magyar lapok szerkesztője Nagy Ignác, Arany János, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Jókai Mór. A francia esethez képest mindenképpen feltűnő a vállalkozói réteg hiánya – legalábbis a címlapon, és legalábbis az 1880-as évekig. Irodalmi szalonok helyett asztaltársaságokról beszélhetünk.

Ha a francia állami (császári) művészetnek megfelelőt keresünk, az lehetne éppen az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság, hiszen korábbi betiltott státusza után hatalmi pozícióba kerülve az „állami” díjakat a Társaság adja, és kapcsolata trendszerűen keresztül komoly befolyása van, főként a közoktatásra gyakorolt hatása révén.

Polgári művészetnek (PIACnak) a polgári sajtót nevezhetnénk, bár éppenséggel egyelőre írói és nem vállalkozói irányítás alatt áll.⁸

A BOHÉMvilág képviselőinek a fellépő új írói generációkat tekinthetjük.

Modellértékű bohém társaság 1865 körül a Kávéforrás-klikk, Rákosi Jenő vezérletével; ez a társulat a zúzromantikus dráma és az operett körében ténykedik. Nem lebecsülendő tény, hogy a bohémvilágban élő Rákosi Jenő pályázza meg a Népszínház igazgatói székét, és sikerre is viszi ezt a szórakoztató intézményt, egykori elbárára tával együtt. Nem lebecsülendő továbbá, hogy ez a bohémvilági irodalmi klikk politikailag elkötelezett, éppenséggel Deák-párti, de Rákosi Jenő *Emlékezéseiből* kiderül, hogy a kiegyezés környékén Tisza Kálmán-párti bohém tanyák is működtek Pest-Budán.⁹ Mindebből annyi a tanulság, hogy a magyar bohémvilág, talán a Petőfi-féle Pilvax-legenda miatt, egyáltalán nem apolitikus, továbbá a magyar bohémvilág tagjai ambiciózus fiatal emberek: a siker, az érvényesülés elől egyáltalán nem zárkoznak el.

⁷ A tárcaelbeszélések csak később, nem az írói, hanem a vállalkozói sajtó korában uralkodnak a hírlapokat. Erre a legjobb bizonyíték, hogy Gyulai Pál csak 1895-ben és 1898-ban szentel emlékbeszédet a kérdésnek (lásd a 18. jegyzetet).

⁸ Az írói és a vállalkozói vezetés alatt álló sajtó alapvető különbségeiről érzékletesen számol be Mikszáth, összehasonlítva a nemzetelőtt álló feladatokat tanulmányokban kifejtő, írók vezette, 1867 előtti ÉS a napi híreket szállító, professzionális és piacorientált, 1880 utáni vállalkozói sajtót (MKÖM 19, 7, 40–41.; M. K. *Művei* 15, i. m., 792–793), rokonszenvével az előbbit tüntetve ki, még ha el is ismeri, ő maga az utóbbiban vesz részt.

⁹ Rákosi Jenő, *Emlékezések*, Vasszilvágy, Magyar Nyugat, 2009, 127.

Avidékrőlérkező fiatalok drámaírók, novellisták, legrosszabb esetben újságírók lennének a befejezett vagy befejezetlen patvarista évek után, de némelyikből miniszteri szárnysegéd, esetleg országgyűlési képviselő lesz.¹⁰

Ez lenne tehát a magyar irodalmi mező 1867 utáni kialakulásának nagyon egyszerűsített vázlatja. De vajon van-e olyan szövegünk, amely az *Érzelmek iskolájához* hasonlóan sűrű leírása az irodalmi mező kialakulásának?

Erre kettős válaszunk van. Bizonyos értelemben Rákosi Jenő *Emlékezései* és Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* pontos leírását adja a kritikus időszaknak. De ezek a fikcionáltságnak más típusát adják, adat-súlyosságuk miatt klasszikus regényeknek nem nevezhetjük őket.

A valódi válasz: nem igazán íródik olyan regény magyar közegben, amely jól illusztrálná a magyar irodalmi mezőt a maga teljességében, életpályákkal, benne különféle felkínált érvényesülési lehetőségekkel, sokféle ambícióval bíró alakokkal és a hatalom kísértésével. Irodalmi csatározásokról (vagy egyáltalán: egymás mellé állított irodalmi életpálya modellekről) nem írnak regényt, mégpedig azért nem, mert a magyar irodalmi mező a maga 1867 utáni állapotában nem olyan strukturált, mint a párizsi, ha nem még sokkal inkább az alapítás idejét éli. Később persze hasonlítani kezd a párizsira, a az komoly világnézeti különbségekkel tagolt, egymással kíméletlen vitákba kezdő frakciók irodalmi mezőjévé alakul.¹¹ Teljes glóriájában 1900 után szemlélhetjük meg, ha önálló regényben nem is, de szórt szövegekben igen. Ha a mező konfliktusait kutatjuk, Mikszáth *Almanach*-előszavai remek támpontot adnak (hiszen egymás ellen játssza ki az előző évi népies és szecessziós prózatermést),¹² szintén remek források Gyulai Pál emlékbeszédei, a Gyulai vezette Kisfaludy-Társaság évi ünnepélyes üléseinek nyitóbeszédei, illetve az erre érkező, megtorló jellegű sajtóreakciók *A Hét* című folyóiratban,¹³ valamint a Beöthy Zsolt–Ignotus-, az Ignotus–Mikszáth-sajtóüzengetések. Kísérreljük meg rekonstruálni a csata mező megte-remtődésének folyamatát!

A strukturált magyar irodalmi mező kialakulása 1900 körül

Főként generációs és mezőn belüli okok alakítják át az 1867 körül még barátságosnak tekinthető (egységes világnézetű),¹⁴ alulstrukturált irodalmi mezőt harci tereppé.

¹⁰ *Uo.*, 147–149.

¹¹ A folyamatról Schöpflin Aladár, Horváth János és Farkas Gyula ad érzékletes leírást: SCHÖPFLIN Aladár, *Az irodalom kettéválásának kezdete; A kilencvenes évek irodalma; A világnézeti bomlás; A Nyugat indulása* = *Uő.*, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Nyugat, 1937, 8–155; HORVÁTH János, *Aranytól Adyig; Forradalom után; Ignotus, a magyarság és a népiesség* = *Uő. Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.*, Bp., Osiris, 2009, 406–429; 362–379; 384–405; FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2015.

¹² MIKSZÁTH Kálmán, *Anonymus levele és az én rövid válaszem [Almanach-előszó, 1901]* = *M. K. Művei 15.*, 774–777; *Uő.*, *Almanach-előszó 1904.* = *Uo.*, 793–794.

¹³ Ennek az épületnek célnak minden év 7. számát szenteli az urbanus folyóirat. A legemlékeztetesebb ünnepi beszédek a Beöthy Zsolt-féle 1901-es beszéd (Ignotus kritizálja *Irodalmi agrárizmus* címmel) a Berzeviczy Albert-féle 1904-es (Ignotus kritizálja *Hazafiság és irodalom* címmel) és a Beöthy Zsolt-féle 1907-es (Karakán kritizálja *A régi nóta* címmel).

¹⁴ SCHÖPFLIN, *i. m.*, 8–40.

körül Pesten kellett volna megkezdeni a kapcsolatszerkezet kialakítását). Ami nyitva áll Ignotus előtt: a kritikusi pálya, mégpedig nagyvárosi és modernista hangoltsága miatt a liberális irodalmi sajtó modern életérzéssel kísérletező orgánumban, Kiss József *A Hét* című folyóiratában. 1890 körülre az irodalmi mező megváltozik, Budapest is egészen más város, mint egy vagy két generációval korábban, az 1848 tapasztalataiból kibontakozó, jó negyven évig élő egységes világnézet bomlásnak indul. A régi nyomdákat, kiadókat új, tőkés vállalkozások váltják fel,¹⁶ a sajtó óriási üzletté válik,¹⁷ a régi, hosszú, nagyívű és elemző tanulmányokat nap hírek és szenzációk váltják föl, a napilap és a hetilap nem nélkülözheti sem a színházi sztárkultuszt szolgáló kritikát, sem a napi tárcafolytatást. Ez már az a sajtóvilág, amelyről Gyulai két elítélő emlékbeszédet is ír.¹⁸

Ignotus nemzedékének az az élmény jut osztályrészül, hogy az első generáció építette ki és működteti jelenleg is a hatalmi intézményrendszert: az Akadémiát, a Társaságokat, és az egyetemen keresztül a közoktatás is Gyulaiék (bűnös, mert avult) elveit terjeszti, a második generáció pedig politikai színekúrákban ül (Mikszáth). Ezekkel az írófejedelmekkel le kell számolni. Ignotusék generációja számára a függetlenség nem jelentheti az intézmények uralását (az a vének / szenilis hülyék / esztétikai idioták terepe), és a politikából való megélés úgyszintén botrányt jelent. Az új bohémek, Ignotusék generációja nem tekinti lehetségesnek a betagozódást a hatalomba. Persze, mint minden generáció, ők is uralomra törnek, és ha az előző generáció legtekintélyesebb tagjai képviselők, akkor a politikusság vádjával kell kezdeni a leszámolást.

16 Emich Gusztáv nyomdája Athenaeum néven alakul újjá 1868-ban, Heckenast nyomdája Franklin Társulat Rt. néven működik 1873-tól (1904-ben a Franklin felvásárolja Ráth Mór kiadóját is), kisebb vidéki vállalkozásból válik hatalmas céggé 1880-tól a Révai, 1867-től működik a Légrády Testvérek, 1885-től a Singer és Wolfner könyv- és lapkiadója (hozzájuk kötődik a *Pesti Hírlap*, az *Új Idők*).

17 Beszédes tény, hogy 1867-ben 80 hírlap és folyóirat jelent meg az országban, 1894-ben 735, köztük csak Budapesten 15 politikai napilap. BUZINKAY Géza, *A tömegsajtó felemelkedése. 1890–1918 = Uő, KÓKAY György, A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*, Bp., Ráció, 2005, 152–188.

18 Bár tárcaelbeszéléseket az újságok az 1850-es években is közöltek, az új típusú, lapokat uraló modern tárcaelbeszélések vívták ki Gyulai Pál igazi haragját. (GYULAI Pál, *Hírlapjainkról = Emlékbeszédek II.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 323–334.; Uő, *A tárcaelbeszélésekről = Uo.*, 347–356.) Nem csupán a kizárólag a modern életre koncentráló – kávéházi, parlamenti, törvényszéki, bűnügyi – tematikájuk miatt ítéli el őket, és nem is csak a kötelezően szatirizáló, tréfálkozó narratori attitűd miatt, hanem sokkal súlyosabb, szerkezeti okok miatt is.

Noha Gyulai elismeria jelentémájának és a vidám előadásmódértékeit, de annak állandó erőltetése szerinte egyoldalúvá teszi az 1890-es évek írásait; és ami a legfőbb baj, a rövid terjedelem erőltetése miatt csak rajzok születnek, hosszabb terjedelmű művek nemigen: „egy pár jelenet az életből, melynek előzményeit és következményeit nem sejtethjük” (Uo., 330.). A legfőbb gond a *logikai kapcsolóelemek hiánya*, amelyek hiánya miatt a befogadó nemigen tanulhat az olvasottakból – ez a fajta irodalom csak szórakoztat, nem oktat, nem nevel, kauzális kapcsolóelemek híján *valóságot nem tükröz*: önmagának való, gyors sikernek való, szerkesztői tetszésnek való, az írók tehetségét pedig, mivel írásaik zömét hírlapokban közlik, megrontja.

Egy pengeváltás 1908-ban

Ignotus írja a Nyugat első évfolyamában:

„Hadi készülődések – Az Újság december 10-i számában Mikszáth Kálmán e címen figurázza ki – kedvesen, melegen és szemmel látható szeretettel – a most nálunk folyó, vagy lappangó vagy vajúdó írói mozgalmakat. Azzal a szeretettel, mellyel apák nézik a gyerekek, sőt nagyapák az unokák játékaikat [...].

Ami pedig a nagyapai jóindulatot illeti, mi csak kedves és legömbölyített formája a lenézésnek vagy a közömbösségnek – való igaz, hogy művésznak semmi egyéb kötelessége nincs, mint szép dolgokat alkotni, s Mikszáth e kötelességnek aggódó lelkiismerettel felel meg. De az, hogy az írói és társadalmi pályán, mely egyebütt magáért művészetéért járt volna ki neki, nálunk a politika volt segítségére, ne tévessze meg őt [...] Az írói szabadságért, a közönség irodalmi neveléséért [!!!] s az írók gazdasági függetlenségéért kezdődő mozgolódásnak nem utolsó keserítője nálunk az, hogy azok az íróink, akik, mint a francia mondja, megérkeztek, sokban elől járnak az írók s az írások iránt való közömbösségben, nem sokat törődnek az irodalom ügyével s még kevesebbet az írókkal. Valaha nem így volt. Vörösmartynak, a nemzet ünnepelt költőjének nem derogált észrevennie a boldog és rongyos Petőfi Sándort, s lelkét kitenni a gyerekmber furcsa verseiért, melyek a legkomolyabb akadémikusok ítélete szerint izléstelen és rosszhiszeműen összeábdált durvaságok voltak. Arany János nem féltette a magyar színpad nemzeti jellegét a Madách Goethe- és Byron-utánzatától s felforgató gondolataitól. Sőt Egressy Gábor sem féltette a magyar színpad nemzeti jellegét a kétszeresen idegen Hugo Károly százaszorosán idegen Báró és Bankárjától. Ezek a férfiak s az ő ideik a magyarság ügyét a műveltség, a művészet, a nagyvilágba való szoros beletartozás ügyével tekintették egynek, s azt a magyart tekintették rossz magyarnak s nemzete árulójának, aki a világ, a tudomány, a demokrácia, a művészet s a nemzetköziség új megállapításaitól, új törekvéseitől, új formáitól és kitalálásaitól azzal akarta volna elzárni nemzetét, hogy ezek kártékony idegenségek s nem valók a magyarnak. A nemzeti jelleg uralmát abban látták, hogy a magyar mindenütt ott legyen, mindent a magáénak valljon, mindenre tartsa a jussát és semmitől ne ijedjen meg. Nem a politika szabott utat nekik, hanem ők nyitottak utat a politikának, s az ő neveltjeik voltak azok a Deák Ferencek és Andrássy Gyulák, akik a magyart visszaiktatták Európa nemzetei és vezérlő hatalmai közé. A magyar irodalomnak, a magyar gazdaságnak, a magyar politikának és nemzeti életnek a anykora bizonyít mellöttük – az a anykor, melynek romjain keseregve ülhet most Mikszáth Kálmán, a politikus.”¹⁹

Ebben a cikkben Ignotus egyszerre több vádat szegez Mikszáthnak. Egyfelől szemére hányja politikai kapcsolatait, azt sugallva, hogy Mikszáth írói beérkezése nem volt független kapcsolataitól. De a szövegben más vádak is megjelennek; a nemzetköziséget értéként emeli ki, és burkoltan arra céloz, hogy Mikszáth a nemzeti

19 IGNOTUS, *Hadi készülődések*, Nyugat, 1908/24., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00023/00489.htm>, letöltés dátuma: 2019. január 14.

hagyományba való bezárkózás stratégiáját választotta, sőt elzárná nemzetét minden új külföldi értéktől. De a legsúlyosabb vád az, hogy Mikszáth, miután politika i kapcsolataival sikeres írói pályát futott be, az elnyert pozíció birtokában lenézi az új generációt. Mi ingerelhette föl Ignotust ennyire?

Elsősorban Mikszáthnak az a kijelentése, amelyet pár héttel korábban egy újságírói körkérdésre tett. A körkérdés a „mostani felfokozott irodalmi forrongások” jelentőségét firtatta. Mikszáth, miután válaszában elismerte pár újabb költő tehetőségét, tagadta a forradalom létét. Van ugyan egy kis pezsgés, de ez nem nagyobb, mint mindenkorban természetes generációk közti összetűzés. Mikszáth továbbá ezt nyilatkozta:

„Korántsem zárkózom el az elől, hogy az irodalomra féltékenyen kell őrködni. Hiszen nincs is egyebünk, amivel a világ elé állhatnánk. [...] Az irodalmunk az utolsó jó ruhadarab, amit még le nem vetettünk, és ami még el nem rongyolódott. Féltetni kell, de csak egytől, az idegen befolyásoktól, melyek nemzeti karakterétől foszthatnák meg. Egyebekben hadd mozogjon a fiatalság.”²⁰

Ignotus számára a „nemzeti karakter” kifejezése vörös posztó, ha csak meglátja, nemzeti lélekre,²¹ volgai lovasra, Beöthy Zsoltra,²² Rákosi Jenőre gondol, és fegyverért kiált. Nem veszi számitásba, hogy egy-egy megszokott kifejezés mögött más definíciók is lehetségesek, nem feltétlenül sovinizta ideológia, nem feltétlenül nemzeti jellegvédelem. Továbbá elfeledkezik arról, hogy Mikszáth nem vazallusa Beöthynek, nem függ tőle sem anyagilag, sem intellektuálisan. Mikszáth Beöthy előtt is utalt már nemzeti lélekre és az idegen levegő okozta esetleges károokra, de egészen más összefüggésben:

„ha a túl népies irány talál terjeszkedni, akkor a magasabb ízlés pusztul el, ha pedig az idegen levegő így ömlik be ezentúl is, akkor a nemzeti lélek marad halva.”

„Az egyik baj az idegen levegő, amit a kozmopoliták hoznak be. Hiszen nem rossz emberek, nem lehet rájuk haragudni. Odatapadnak a világhírű emberek műveihez. [...] Magyar történeteket írnak ugyan, de alakjaikban orosz vagy francia vér kering. [...] E szerencsétlen márkik és vikomtök csak árnyéka bizonyos

20 MIKSZÁTH Kálmán, *Hadi készülődések*, Az Újság, 1908. december 10., 2.

21 Ezt a kifejezést Ignotus burkolt antiszemitizmusként dekódolja, lásd később. IGNOTUS, *Irodalmi agrarizmus*, A Hét, 1901, 110.

22 „Nem is irodalmi és költői formákról kívánok szólni [...] ha nem csak [az irodalom] lelkéről. Arról, hogy abban a lélekben, mely az életet festve magát nyilatkoztatja meg, megvan-e a belső kapcsolat, a lelki közösség azokkal, akiknek a maguk nyelvén énekel. A költői hatásnak igazi melege az a kapcsolat, melynek hiányát nem pótolja a nyelv és verselés legnagyobb virtuozitása sem. [...] E szellem nélkül a magyar dráma, regény vers nem eredeti, hanem csak egy szó szerint meg nem írt idegennek a fordítása.” – BEÖTHY Zsolt *Elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság LXII. ünnepi közülésén (1907)* = A Kisfaludy-Társaság Évkönyve, XLII. kötet 1907–1908, Bp., Franklin-Társulat, 1908, 3–7.

ismerőseinknek, akikkel először még akkor találkoztunk, mikor szellemesek és egészségesek voltak, most már a paralízis progressívába estek, és csodálatos módon magyarul név alatt, itta magyarul falvakban csak angolnak, udvarolván magyarul vezetéknevű Nanetteknek és Szónyecskeknek.²³

Mikszáth 1887-től az év novella termésének gondozója, a Singer és Wolfner kiadásában évente megjelenő *Almanach* szerkesztője, az előszavakat ő írja. Mikszáth mint az éves termés válogatója, egészen eltérő stílusú novellákkal találkozik, a radikálisan népies–anekdotikus (hagyományörző) novelláktól a túlzóan szecessziós prózáig sokféléket kell olvasnia. Mindkét túlzást elveti. Az idegen levegő Mikszáth értelmezésében azt jelentheti, hogy az arra hajlamos szerzők francia minták nyomán francia konfliktusokat, mélyen a francia környezetbe ágyazott gondolati komplexumokat, érzelmeket emelnek át és próbálnak magyar környezetbe ágyazni; és mint-hogy a francia problémaérzékelés sok szállal bele van ágyazva a francia társadalomba, a próbálkozás jobbára látványos kudarc, de legalábbis félszeg megoldás.

Mikszáth ezt tapasztalatból mondja, ő is csinált hasonlót pályája elején, nem is titkolja.

Az imént idézett *Almanach*-előszóban Mikszáth különös eljárást választott, az előszó nem pusztán értekezés, hanem *keretfikcióval* van ellátva. A keretfikció szerint Anonymus ír levelet a szerkesztőnek, Anonymus szövegében jelentek meg a fentiek is (idegen levegő és a nemzeti lélek halála), és Anonymus beszél a következőkben is, Mikszáth pályájának egy részletét kritizálva:

„De mintha hatott volna rád a szemrehányásom. Abba hagytad a színikritikát, és egy elbeszélést olvastunk tőled „Az öreg Galliar d apó” címen. Egy francia parasztot írsz le és szerepeltetsz az utolsó francia–burkus háborúban. Elolvastam és szerettelek volna kupán ütni, de csak egy episztolában förmedtem rád:

Hát megbolondult az úr? Az úr akarja leírni a francia parasztot? Írja le a magyart, ha tudja, mert az is nagy virtus. Hiszen a francia parasztot a francia írók se tudják jól eltalálni. Daudet csak pedzi egy kicsit. Maupassant tudja, a többi közel sem jár hozzá. És hát az úr akarja leírni a francia parasztot? No köszönöm.”²⁴

Mikszáth a saját pályáján is kudarcnak minősíti a külföldi viszonyok föstését. Magyar írónak más a dolga:

„Rajzold nekem az élő, lüktető társadalmat, amit körülötted látsz, az a feladat! [...] Ez az érvelésem hatott rád. Új térre csaptál át és a „Tisztelt Ház”-at karikíroztad évekig. No hát, ez már a társadalom, most már jó nyomon haladtál, de tudja isten, mégsem tudtam veled egészen elégedett lenni, mert glorifikáltad a léhaságot.”²⁵

23 MIKSZÁTH Kálmán, *Anonymus levele és az én rövid válaszom. [Almanach-előszó, 1901]* = M. K. *Művei* 15, i. m., 775–776.

24 Uo., 771.

25 Uo., 772.

E részletekből talán érthető, hogy Mikszáth, midőn magyar ízeket kíván látni a prózában, nem subás-bundás, népszínművekbe illő jelenetekre gondol, hanem a jelenkori társadalom viszonyainak autentikus megjelenítésére; a túlzásba vitt szecessziós próza pedig erre ugyanúgy nem képes, ahogyan a túlságosan népies sem.

Ennek az előszónak van még egy érdekessége, ami sokat elárul Mikszáth szemléletéről. Anonymus szájába adta a hivatalos irodalomszemlélet (Gyulaiéék) érveit, de a szerkesztő érvei (egy fikcionalizált Mikszáth-hasonmás érvei) ettől kissé eltérnek, amelyek összességben Anonymus szavait zárójelbe teszik:

„Kedves öreg Anonymus! Nem haragszom rád csípősségedért. Csak korholj engem, meglehet, hasznát látom. Ha nem ebben az egy esetben erről a két felhozott bajról fölöslegesek, vagy legalábbis túlzottak az aggodalmaid. Hiszen némileg igaz, amit írsz, csakugyan vannak írónk, és az Almanachban is vannak, akik idegen levegőt mozgatnak munkáikban, s viszont vannak olyanok, akik érezve a nyugtalanáramot, mintegy ösztönszerűen a magyar néphez menekülnek, mint a megrezzent gyerekek a anyjuk ölébe. A francia márkit ellensúlyozza a kifordított gubán heverésző magyar gazdával [...] Ezért aztán nincsigazad öreg. Két bajt kiáltasz, de csak egy van. Mert a másik baj attól az egyiktől származik. Az idegen levegőtől való a túlzott népiesség.”²⁶

Ebben az előszóban, miként a Mikszáth-prózák jelesebbjeiben, két eltérő perspektíva van, két eltérő világlátás van egymás mellé helyezve, amelyek kölcsönösen érvénytelenítik egymást, mégsem lehet dönteni, melyik világmodell az egyedül helyes. (Valószínűleg mindkettő.) Mikszáth programnyilatkozatok idején is kedveli az eldöntetlenséget, a multiperspektívát.²⁷ A szoros olvasással nemigen foglalkozó Ignotusnak föl sem tűnt a jelenség.

Intermezzo – A nemzeti lélekről és a kánon akarásáról

Ignotus vitatkozásban leli kedvét. Egyik első nagy pamfletje, az *Irodalmi agrárizmus* (1901) Beöthy Zsolt 1901-es Kisfaludy-társaságbeli beszédét veszi célba, benne Beöthy egyik kedvelt szavajárását, a magyar / nemzeti lélek koncepcióját. A kor irodalompolitikai vitáinak egyik kulcsszava ez; mint láttuk, Mikszáth is használta korábban. Honnan ered a koncepció, és hogyan vélekedik róla az irodalmi adok-kapok három jelentős alakja, Beöthy, Mikszáth és Ignotus?

Beöthy Zsolt 1901-es beszéde több szálból szövődik. Ezek egyike a modern irodalmi haladás ügye, amelyet a Kisfaludy-Társaság sem ellenez. A Társaság nem ellenzi a külföldi klasszikusok, sőt kortársak tanulmányozását. A kortárs irodalom

²⁶ Uo., 776–777.

²⁷ Így például az 1895-ös Almanach-előszóban tárgyalt irodalmi elveket kimondottan nehéz komolyan venni, hiszen az egész előszó Mikszáth elhíresült szélhámos figurájának, Kathánghy Menyhértnek (egyébként igen szórakoztató kalandokkal tűzdelt) levele. *M. K. Művei* 15, 731–744.

elől sem kell elzárkózni, feltéve, ha szelleme összeegyeztethető a magyar nemzeti lélekkel. A nemzeti lélek fogalma Beöthy elszórt megnyilatkozásaiból rekonstruálható csupán, soha nem definiálta pontosan. Az ideális magyar karakterjegyeket kell érteni rajta (komolyság, türelem, szívósság, szemérem, kollektív szellem, közösségért való lét; spekulatív készségek hiánya), de nem csupán ezt, hanem a karakterjegyek összegének egy transzcendens változatát is. Egyfajta génuszt, amely lehetővé tette a magyarság megmaradását, és olyan génuszt, amely a legjobb költőkben és írókban óhataatlanul megnyilatkozik.²⁸ Ez utóbbi a legérdekesebb, hiszen a nemzeti lélek koncepciója voltaképpen egy konzervatív irodalmi kánont takar – a Beöthy számára elfogadható írások a nemzeti lélek kiadásai, a zelfogadhatatlanok azonban nem. A nemzeti lélek műalkotásokban kiadódó manifesztációi az olvasók közösségben egyúttal meg is erősítik a nemzeti karakterjegyeket és a karakterjegyek összessége mögött álló tradicionális erkölcsiséget is. (Ez egy oda-vissza játék.) Vannak persze olyan alkotások, amelyek idegen társadalmak idegen erkölcsiségét árasztják, melyek olyasfélék, a miket a magyar szellem jobb, ha nem fogad be. Mert, ha olvasni kezdik, mégpedig nagy ütemben, annak a magyar erkölcsiség látja kárát.²⁹ Ezért nem szabad teret engedni a komoly karakterjegyet romboló francia bohózatoknak, a szemérmes karakterjegyet pusztító pornográfia nak, a közösségért való lét karakterjegyére csapást mérő individualista, nagyvárosi, kávéházi tematikának.

Beöthy számára a magyar lélek kulcsfogalom, lépten-nyomon használja, Mikszáth csak ritkán, Ignótus pedig csak szitokszóként. De próbáljunk egy definíciót is alkotni!

Nemzeti lélek definíciója: [Beöthy] „Transzcendentizált nemzeti karakterjegy-gyűjtemény, amely a történelem menetét és egyes irodalmi alkotók fontosságát képes magyarázni. Valójában a fogalom használójának (morális állásfoglalásán, nézetrendszerén alapuló) *kánonalkotási* eszköze, amellyel súlypontokat tud adni a nemzeti történelem egyes korszaka inak (XVIII. század – nemzetietlen kor), az irodalomból pedig ki tudja emelni a számára kedves alkotókat, melyek hatását örökkévalóvá kívánja tenni.”

Ha ezt a definíciót felhasználjuk, rögtön kitűnik a három vitapartner eltérő attitűdje a fogalom kapcsán.

Beöthy esztéta, egyetemi tanár, több történeti összefoglaló készítője. Számára a magyar lélek állandósult emlegetése az általa preferált (Petőfi–Arany-súlypontú) kánon akarását jelenti. Egyben pozícióvédelmet is.

28 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., Athenaeum, 1896, 1–7., online elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/13700/13783/13783.pdf>, utolsó elérés dátuma: 2019. január 26.

A mintegy 200 oldalnyi eszme-futtatás egyfelől Gyulai Pál pár korábbi megjegyzését fejleszti tovább, másfelől Hyppolyte Taine francia irodalomtörténész *Az angol irodalom története* című ötkötetes munkájának szellemében íródik, amely meghatározott, az ősidőktől fogva jelen levő, esszenciális nemzeti jellemvonásokra feltételez egy-egy nemzet (a angol, a francia nemzet) életében, és ezeket a minőségeket minden jelentős korban és minden jelentős irodalmi alkotásban felismeri. A nemzeti génusz kiadásának és nemzet-erősítő hatásának koncepciója viszont a neohegelianus-pozitívista-nemzetföltő Beöthy Zsolt sajátja.

29 *A Kistükör* nem ejt róluk szót.

Mikszáth nem véletlenül használja ritkán a *magyar lélek* kifejezést. A történelemben megnyilvánuló, fenntartó magyar lélekről nem is írt értekezést, a Beöthy-féle nagyívű ideologikus konstrukciók idegenek tőle. Mint írónak, természetesen megvannak a maga kedvencszerzői, de a kánon mindenáron való fenntartását nem szorgalmazza. Következik ez független pozíciójából, illetve relativizáló szemléletéből is. Egyetlen Almanach-előszóban képes egymás mellé állítani a szecessziós és népies perspektívát is,³⁰ és az is beszédes, hogy a szecesszióról tett ugyan kemény kijelentéseket,³¹ ez nem akadályozza abban, hogy az általa szerkesztett évkönyvbe mindkét irányzattól bekerüljenek alkotások. Habitusából eredően Mikszáth is bír egy bizonyos kánonnal, kedvenc írók listájával, de nem áll olyan pozícióban (pedagógiai szervező életén), hogy a hagyományos kánon mellett minden erővel kiálljon.

Ignotus egy másik generáció véleményvezéréként megrovó értelemben használja a magyar lélek kifejezést: „Beöthy szabadalmaztatott magyar lelke”. Sajátos habitusa miatt a Beöthy-féle koncepció mind részleteiben, mind egészében teljesen idegen tőle – elvégre ő nem konzerválni akar egy hagyományos kánon és erkölcsiséget (mint a hatalmi pozícióban álló Beöthy); nem egyik lehetséges – bár szimpatikus – kánonként felfogni a sok közül (mint a multiperspektivikus Mikszáth); ha nem lehetőség szerint tagadni a HATALOM kánonját, de legalábbis korszerűtlennek mutatni be, és ezáltal megnyitni az utat egy korszerű, nagyvárosi gondolkodásmód előtt.

A csatamező, az összemérés és a mező pozíciói

Az 1900–1908 közötti irodalmi csaták voltaképpen a kánon helyessége körül fogorognak, és ebbe a csatába – kislelki viták és szecessziósok ideológiái vitájába – Mikszáth is belekerül. A csata egyes részleteinek áttekintése egyben az irodalmi mezőn belüli pozíciók rögzítését is segíti.

A vitában mind Beöthy, mind Ignotus meg van győződve saját kánonja egyedüli helyességéről, korszerűségéről és európai koráramlatokkal való együtt rezgéséről.³² De Ignotus Beöthy Zsolt szónoklataiból nem a Társaság nézeteinek megalapozottsá-

30 MIKSZÁTH Kálmán, *Anonymus levele és az én rövid válaszum [Almanach-előszó, 1901]* = M. K. Művei 15., 770–777.

31 MIKSZÁTH Kálmán, *Almanach-előszó, 1904 = Uo., 793–794.*

32 Az akadémikusok korszerűségi önképéről: „Kilencven kötetre emelkedett a műfordítások könyvtára [ami abban segíthet, hogy...] költészetünk, nemzeti alapon, az európai eszmé- és ízlésvilágkörében, ennek haladásával karöltve fejlődjék és gyarapodjék.” (BEÖTHY Zsolt Elnöki megnyitó beszéde (1901) = A Kisfaludy-Társaság Évkönyve Új Folyam (1900–1901), Bp., Franklin-Társulat, 1902, 4.) Beöthy a Társaság műfordítás-sorozatára hivatkozik, amelyben valóban kiadtak konzervatív szempontból fontos értekezésszépirodalmi műveket. Az értekezők közül Taine-t, Carlyle-t, Macaulay-t, a koszorús nemzeti költők közül Tennyson-t, Longfellow-t, a Gyulai által szerkesztett Olcsó Könyvtárban komoly prózákat: Thackeray-t, Turgenyevet, Dosztojevszkijt, Balzacot, Anatole France-ot (!). A *Budapesti Szemle* pedig nívós összefoglalókat adott külföldi irodalmak kortárs fejleményeiről. Beöthy azonban a vitában ezt az érvet nem használja föl, helyette vezéreszméjét, a magyar lelket, az irodalom és társadalom szoros kapcsolatát fejtegeti.

A Hét korszerűségi önképét nem kell nyomozni, az ugyanis az Ignotus-érvelés refrénszerű eleme: IGNOTUS, *Irodalom és politika*, A Hét, 1904, 82.

gára figyel (nézeteink európaiak, korszerűek és megalapozottak, nagy külföldi mintákat is figyelembe veszünk), hanem a nemzeti retorikára, nemzeti jellegvédelemre, melyet Beöthy így fogalmaz meg:

„Ifjabbíróink munkásságában oly tünetek mutatkoznak, melyekben már nem az idegen nagy példák tanulmányának, hanem az idegen szellemben olvasás készségének nyomai jelentkeznek. Új irodalom látszik készülni, melynek jóformán egyetlen kapcsa velünk a nyelv, s ez a nyelv nem annyira kifejezője, mint inkább megvesztegetője, elaltatója a magyar léleknek. A jelenség irodalmunknak nemzeti jellemére nézve veszedelmes [...] A Kisfaludy-Társaság a legelső perctől kezdve érezte a veszedelmet, melyet ennek a zírásnak az elhatalmasodása egész szellemi életünkre, nemzeti egyéniségünkre hozna.”³³

A borús számvetés után Beöthy vidámabb húrokat penget:

„A legutóbbi évek némi örvendetes változásnak kedvező és biztató jeleit mutatják. A magyar múlt, a magyar lélek mintha újra közelebb férköznének költőink és általuk közönségünk lelkéhez minden műfajban. A történelmi regény nem ritka többé.³⁴ [...] Drámaíróink is érzik lelkük egységét a magyar lélekkel. [...] Sőt a múlt szelleme a lírára is hozott új ihletet.”³⁵

Beöthy még hosszan folytatja elmélkedéseit a nemzeti lélek és a nemzeti irodalom drága kapcsolatáról, melyek körkörösén megtermékenyítik egymást, és nagy nemzeti megújulást hoznak, feltéve, ha a veszedelem elhárul.

Ignotus a fentieket így kommentálja:

„Tudjátok meg valamennyien, kik a ma életét élitek, hogy a magyar élet: a magyar múlt [...] a magyar irodalom azzal marad meg nemzetinek, ha nem recipiálja a jelent.”³⁶

Beöthy ugyan nem egészen ezt mondta, de amennyiben egy kánont és elveit próbáljuk diszkreditálni, a leegyszerűsítés hatékony stratégia lehet. Ignotus a HATALOMként szemlélt Kisfaludy-Társaság korszerűtlenségének, elzárkózásának előbbi megfogalmazása után 1904-ben újabb ellenfelet választ, az az évi közgyűlési szónokot, Berzeviczy Albertet. A beszédben Berzeviczy Albert kifejtette, hogy a Társaság által preferált népies-hagyományos forma és tematika nem fedheti le a magyar irodalom egészét, ugyanis az értékesnek (bár kissé idegenszerűnek) ítélt új fővárosi irodalomnak éppúgy helye van benne. Ignotus elismerő szavakkal illeti ugyan a beszédet, de látván a beszédben a kötelező köröket a magyar lélek témájában, és az örvendezést

33 BEÖTHY Zsolt *Elnöki megnyitó beszéde...*, i. m., 4.

34 *Gárdonyi Géza Egri csillagok* című regénye 1899-től, Herczeg Ferenc *Pogányok* nevű regénye 1901-től jelenik meg folytatásokban.

35 BEÖTHY, i. m., 5.

36 IGNOTUS, *Irodalmi agrarizmus*, i. m., 110.

a történelmi tematika kivirágzásán, végső soron újabb címkéekkel látja el a Társaságot. Ignotus szerint Berzeviczyszoklatlanul megengedő szavai ellenére nyilvánvaló a Társaság irodalomdefiníciója: az irodalom „csakis akkor irodalom, ha népies vagy nemzeti, vagy hazafias vagy a múltakon merengő [...] ha szándékosan és foglalkozásszerűen magyar”,³⁷ a mivel szembeszegezi saját körének irodalomszemléletét, amely „nem néz[i] le a népies vagy hazafias vagy történelmi költészetet, csak egyedül üdvözítőnek nem ismeri el.”³⁸

Nos, lenézésről nincs szó, de kánonrombolási célból elkövetett címkézésről igen. A *Hét* kánonépítése szempontjából beszédes tény, hogy ott népies, hazafias és történelmi epikával és költészettel nem foglalkoznak, hiszen vevőkörük városi és külföldi témák iránt elkötelezett. Ez már egy másik, városba született generáció lapja, amelyben Ignotusnak kombattáns kritikusként hadakoznia kell vélt vagy való ellenfeleivel.³⁹ E műveletek során a hatalomként ábrázolt Kisfaludy-Társaságot összemossa „azzal a nagyszájú chauvin újságirodalommal”,⁴⁰ amelynek sajtócézárja a valóban túlkompensáló, lelkesült, és irodalmi csatározásokban élénken részt vevő Rákosi Jenő. Ignotus rémképet gyárt, az irodalmi mezőkét tényezőjét, a HATALMAT reprezentáló Kisfaludy-Társaságot összemossa a PIACOT képviselő napisajtóval, a lelkesen nacionalista Budapesti Hírlappal, mondván, hogy ezek szövetkeznek a BOHÉMVLÁGOT képviselő szecessziós-modernista célokat kitéző kulturális hetilap, *A Hét* ellen.

*

Ebbe a polémiába Mikszáth 1904-ben kerül bele. *A Hét*ben írja Ignotus:

„Ha valaha közkötelesség volt nemzetrontó áramlatokkal szembeszállni: akkor kötelesség ez [...] ha efféle áramlat olyan férfiakat kerít sorába, mint éppen Mikszáth Kálmán, éppen Herczeg Ferenc. [...] Úgy érzem, hogy a politikában önként vállalt kötelességeik szükségképpen az irodalomban is bizonyos kötelességeket rónak rájuk. [...]

[Ignotus ezután egy példát idéz:] „Mikszáth Kálmán a *Legkedvesebb Könyveim* című érdekes könyvnek tőle való bájos cikkét e szavakkal végzi:

»Tény azonban annyi, ha pályámon végig tekintek, hogy érzem, egészen másféle író lettem volna, ha olvasmányma történetesen más sorrendben esnek. Ha előbb kóstolom meg a pezsgőt meg a johannesbergit és csak azután a magyarádit vagy a tokajit. De hát így is jó.«

Mit jelent ez? Mit jelent ez a de hát így is jó? Legyünk őszinték: ez azt jelenti: csakis így jó. Hozzávetve mindahhoz, ami ma a levegőben kereng, mindahhoz, amit *almanachbéli előszavakban, egyébről szóló cikkek vagy novellácskák oldalvágá-*

37 IGNOTUS, *Hazafiság és irodalom. Egy kis polémia*, *A Hét*, 1904, 98–99.

38 *Uo.*, 99.

39 Harci technikáiról Horváth János ír részletesen: HORVÁTH János, *Ignotus, a magyarság és a népiesség* = H. J. *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.*, 2009, 384–406, különösen 384–393.

40 IGNOTUS, *Irodalmi agrárizmus*, i. m., 111.

saiban Mikszáth Kálmán a modern és szecessziós irodalom ellen mondogatni szokott, ez az önérzetes szerénykedés azt jelenti: »Lehet, tegyük föl, bár csak a bizonyítás kedvéért, hogy akadhat a mai irodalomban jobb vagy magasabb rendű író, mint én vagyok. De az nem magyar. Magyar csak én vagyok, s csak az a magyar, aki olyanfajta, mint én. Másféle író lehet író, de nem magyar író.« Nincs jogom úgy venni, mintha Mikszáth mindezt csakugyan ki is mondta volna. De mondani ilyesmit igenis mondtak, sokszor mondtak mások, Mikszáthnál kisebbek és kevesebbek, kik a maguk meztelenségét szívesen bújtatják az ő fejedelmi palástja alá – s Mikszáth nemcsak, hogy *nem tiltakozik e játék ellen, de lépten-nyomon érzeti, hogy együttérez azzal.*

Most már Mikszáth is megkezdte a magyar irodalomnak a magyar erkölcs vagy a magyar fajiség vagy népiesség vagy a matosságmértékével való osztályozását.⁴¹ (A kiemelések tőlem – M. Á.)

Az idézet lefelgondolkodtat több részlete a politika befolyásoltság vádjá, a keményebben elhatárolódás elvárása, és az, hogy milyen véleményektől kellene Mikszáthnak elhatárolódnia. A kor sajtójából kiderül, hogy a magyar lélek, a magyar zamat, magyar íz kifejezésekkel olykor kimondottan kirekesztő módon éltek, és ez joggal sértheti Ignotust. Emberként is, irodalmi vezérként is. De mindenjellel arra mutat, hogy Ignotus félreértheti mindazt, amit Mikszáth „magyar ízről”, „magyar zamatról” mond. Magyar zamat kapcsán Mikszáth távolról sem kirekesztésre gondol, hanem autentikusan magyar környezet autentikus ábrázolására, ugyanis külföldről importált esztétikai elvek gondolkodás nélküli alkalmazásával a magyar környezet megjelenítése jobbra félresikerül. Mellesleg Mikszáth a magyar zamat gyakori használataival sem kötelezi el magát egyértelműen a népiesség mellett. Ignotus valószínűleg félreolvasa Mikszáth Almanach-beli előszavait. Rosszul emlékszik Ignotus, Mikszáth nem foglalt állást a szecesszió ellen: a szövegek multiperspektivikus elbeszélés módjukkal eldöntetlenségre futnak ki a modernek és népiesek vitájában.⁴² Ehhez viszont szoros olvasásra van szükség, ami ritkaság a korban.

*

Nem olvas szorosan sem Beöthy, sem Ignotus, a vita menetében az ellenfelek korábbi szövegeiből a saját ideológiája számára legellenségesebb részleteket emelik ki, fogalmazzák újra, majd a vita következő állomásán eltérő hangoltságai kból és világnézetükből eredő alapvető különbségeiket új neheztelésekkel tetézik. Az irodalmi vitákban a véleményvezérek részéről folyik ugyan vita az irodalomról, de az már rég nem az irodalomról szól, hanem saját sértettségükről.

Apárizsi modellben említettük, hogy az irodalmi mező kialakulásában a HATALOM és a PIAC kettősével szemben álló hármas csoport, a BOHÉMVILÁG, az AKTIVISTÁK és a FORMAMŰVÉSZEK jelenléte jelenti a garanciát a teljes struktúra kialakulására. Kávéházi kapcsolataik miatt *A Hét* köre könnyen tűnhet a BOHÉMVILÁG aktorának, ám ne feledkezzünk meg arról, hogy Ignotus vezetésével *A Hét* nem csupán független esztétikát hirdet, hanem markánsan politizál is. Vehemens módon

41 IGNOTUS, *Irodalom és politika, A Hét*, 1901, 81–83.

42 Lásd az *Egy pengeváltás és tanulságai* című fejezet második részét.

résztvesz a irodalompolitika icsatározásokban, a HATALOMkánonjának kétségbe vonásán munkálkodik.

Lehetséges-e apolitikus BOHÉM-VILÁGnak nevezni Ignótust és körét, amelyben ilyen (sértettségi formában írott) politikai önleírás munkál?

„Tudjátok meg valamennyien, kik a ma életét élitek [...], a magyar költő nem lehet, mint másutt, a társadalom bírója, eszméinek bábja és fejlődésének része.”⁴³
(A kiemelés tőlem. – M. Á.)

Az a pozíció, amelyből ilyen kemény vélemények elhangoznak, nem a BOHÉM-VILÁG pozíciója, hanem a társadalomjobbításért munkálkodó AKTIVISTÁKé. Aktivista, hiszen nevelési indulata, sőt indoktrinációs szándéka is van. A közös ügyért (vállvetve) küzdő modernista csoport önleírása így fest Ignótus tálalásában:

„Az írói szabadságért, a közönség irodalmi neveléséért s az írók gazdasági függetlenségéért kezdődő mozgolódás”⁴⁴

Ez az aktivista pozíció ugyanakkor olyan pozíció, amely komoly sajtóval rendelkezik. Olyannyira komollyal, hogy a konzervatív világa maga reprezentatív alkalmain, a Kisfaludy-Társaság közületein tárgyalja a modernista irodalom kérdését.

Ilyen irodalmimező-pozíciókban mindkét fél vádolhatja a másikat: a hatalom a szecessziós-modernista írókat a piacnak való behódolással (tárca regények, modern témák, kávéházi érdekességek, bohózatok), a szecessziósok a kisfaludysta irodalmat az ideológiának való behódolással. Ebben az állapotban összevegyül Ideológia és Hatalom (*Kisfaludy-Társaság*), Ideológia és Piac (*Új Idők*), Társadalmi Aktivizmus és Piac (*A Hét*), egyetlen tényező viszont magára marad: az a pozíció, amelyet a párizsi modellben a Forma művészképvisel, Flaubert. Kisfaludysták és szecessziósok csatájában magára marad a Művészi önállóság. A fentiekben talán sikeresen érveltem a mellett, hogy ezt a bizonyos pozíciót dolgozatunk főszereplője őrzi, aki, jóllehet az establishment beágyazott figurája, mégis képes megőrizni szellemi függetlensége javát, hiszen habitusa és esztétikája egyaránt erre predesztinálja. Kétségtelen, hogy Mikszáth országgyűlési képviselő, az is, hogy Tisza-párti lap újságírója, de van egy óriási különbség közte és a Beöthy Zsolt, Ignótus képviselte irányvonal között. Mikszáth nem moralizál. Ha a függetlenség záloga a moralizáló szériákba való be nem épülés, irodalmi klikkek harcából való tudatos kimaadás, akkor Mikszáth pozíciója nem egyéb, mint multiperspektivikussága miatti egyedülállás. Úgy politikus ő, hogy szatirizálja alakjait, úgy történelmi elbeszélő, hogy műveit nem értékeli történelminek, úgy idillek írója, hogy egyfolytában érzékelteti a művek fikcionalizáltságát, és akár mennyire is egyértelmű színvallásra kívánják bírni a modernség és a hagyományörzés konfliktusában, szkeptikus marad, független, el nem kötelezett. Sem programnyilatkozataiban

43 IGNÓTUS, *Irodalmi agrarizmus, i. m.*, 111.

44 IGNÓTUS, *Hadi készülődések*, Nyugat, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00023/00489.htm>

(Almanach-előszavak), semelbeszéléseiben nem jelenti ki, hogy van olyan perspektíva, amely egyedül igazolható, fajsúlyosabb a többinél. Meg is kapja a lesújtó kritikát, összefoglalóan: „Mikszáth azért nem nagy költő, mert nem hisz semmiben.”⁴⁵ Aki jelesebb elbeszéléseiben, csakúgy, mint publicisztikájában egyszerre érvényben hagy egymásnak ellentmondó koncepciókat (és legalábbis mai szemszögből), ez az eljárás-módja tűnik igazi eljárás-módjának, azt aligha lehet csoportosulások résztvevőjeként minősíteni. A korszakban jóformán ő az egyetlen, aki kötelékektől független marad.

A független pozíció betöltve, az irodalmi mező teljes (és ellentétektől sújtott).

Az irodalmi mező egy magyar modellje 1908 körül

HATALOM	királyi hatalom
	a cenzúrát leszámítva nincs befolyása kulturális ügyekre
	állami díjakat az Akadémia oszt

45 OLÁH Gábor, *Mikszáth Kálmán* = O. G., *Írói arcképek*, Bp., Singer és Wolfner, 1910, 51.

KISFALUDY-TÁRSASÁG (Gyulai-éra 1900-ig)	KISFALUDY-TÁRSASÁG (Beöthy-éra 1900-60)	PIAC (SAJTÓ, SZÍNHÁZ)	AKTIVISTÁK; TÁRSADALMI IGAZSÁGOSÁG, MODERNIZMUS)	BOHÉMÉK	FÜGGETLENEK
hivatalos művészet	hivatalos művészet	kereskedelmi művészet	modernista művészet	mindenkori új generáció pályája kezdete; epigonizmus	relativizáló művészet
eszményítő realizmus	pozitivizmus	sovinizmustól szelbálg	radikalizmus		
nemzeti önismeret	nemzeti jellegvédelem	siker, befutás	modemség, szecesszió, autonómia	bujtársiasság	
morál	ideológia		jogegyenlőség	ambíció	
<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>
nemzetépítő karakterrel bír, nemzetszociológiai feladatai vannak	az örök-egy nemzeti lélek artikulálója	társak, bohózatok	a társadalom bírójája	ami radikálisan új	„ami magán viseli a homi föld tízét” (1904)
jelen és múlt kérdéseinek hű tükré	népies, hazafias, történelmi tematika	pletykák, kritikák: szárkultusz	a ma témái		szatirizáló, relativizáló szemlélet szubverzív, relativizáló történelemképzet
Kemény Zsigmond, Gyulai Pál	Beöthy Zsolt	Rákosi Jenő, Kiss József, Herczeg Ferenc, Ignótus, Mikszáth Kálmán	Ignótus, Ady Endre	Rákosi Jenő (1865 körül) Mikszáth (1870 előtt), Herczeg Ferenc, Ignótus (1890 előtt), Ady Endre (1900 előtt)	Mikszáth Kálmán
Budapesti Szemle	Akadémiai Értesítő	Budapesti Hírlap, Az Újság, Új Idők, A Hét	A Hét, Nyugat, Huszadik Század		
analitikus kritika	hazafias kritika	saját termékek méltatása	szecessziós kritika		
organikus fejlődés	esszencializmus		radikalizmus		
emlékbeszédék	modernizmus elleni beszédék		népesség elleni beszédék		
	frázisok	frázisok	frázisok		
	monoperspektíva	monoperspektíva	monoperspektíva		multiperspektíva
<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>
Petőfi-epigonok, Jókai Mór, frázisok, hírlapirodalom	Ignótus, A Hét, Nyugat, Huszadik Század	politikai irányzat szerint	Budapesti Hírlap, Az Újság, Új Idők, Kisfaludy- Társaság	ninesenek (még)	Gyulai Pál (régebben), Ignótus

Összefoglalás

Irodalomszociológiai tanulmányom Pierre Bourdieu irodalmimező-elméletét alkalmazta a 20. század fordulója magyar irodalmi mezőjének felvázolásához. Míg Pierre Bourdieu Gustave Flaubert alakja és az onnan nyíló perspektíva köré vázolja az ellentétektől sújtott, autonómiára törekvő irodalmi mikrokozmoszt, és ebben a feladatban az *Érzelmek iskolája* szövegét tekinti modellértékűnek, jelen dolgozat megállapította, hogy Magyarországon a Flaubert-regénynek nincs megfelelője. A magyar irodalmi mező 19. század végi, 20. század eleji kialakulásának történetét nyomozva tanulmányom a konzervatív (akadémiai) és a szecessziós (modernista) viták kereszttüzében álló Mikszáth Kálmán alakját használta origónak.

Atanulmánykorábbanközölrészea konzervatív (akadémiai) kritika Mikszáth történelmi kisregényeivel kapcsolatban tett kifogásait elemezte, ezzel pedig felvázolta az 1900 előtti akadémiai kritika esztétikai és (irodalmi nemzetépítésben érdekelt) ideológia i kiindulópontjait. Irodalomszociológiai tanulmányom jelen, második része szintén ideológiai csatározásokat vázol, ám a nézeteltérés most már legalább hárompólusú. A vitapozíciók megértéséhez tanulmányom Pierre Bourdieu kötetéből kiemeli a párizsi irodalmi mező létrejöttének narratíváját, annak grafikus ábrázolására tesz kísérletet, majd alakulástörténetének magyarországi megfelelőjét dolgozza ki. Eközben számot vet a francia és magyar irodalmi mező alapvető különbségeivel; nevezetesen a magyar irodalmi mező aktorainak eredendő politikai érdeklődésével, az 1848 és 1867 közötti cezúra jelentőségével, és azzal, hogy a cezúrából levont tapasztalatainak (az irodalom nemzetmegtartó küldetésének és önismeretet erősítő jellegének) egyre csökkenő jelentőséget tulajdonítanak az egymást követő generációk. A generációk közti szakadékot még jobban mélyíti, hogy a rendelkezésre álló karrierpozíciók folyamatosan szűkülnek.

Számot vettem emellett az irodalmi viták egyik kulcsfogalmával, a magyar lélek fogalmával, a kánon akaráásával, konzervatív oldalon a nemzeti önismeret helyett a nemzeti jellegvédelem előtérbe kerülésével, és az ebből táplálkozó elkerülhetetlen konfliktusokkal is hagyományörzők és modernisták között.

Néhány Mikszáth-előszó elemzésével kimutattam, hogy Mikszáth a hagyományos és modernista szövegek konfliktusában éppúgy tudatosan egymás mellé helyez és érvényben hagy egymásnak ellentmondó koncepciókat, miként azt korábbi történelmi kisregényeiben (operettjeiben) is tette. A dolgozat végezetül az akadémiai és a modernista véleményvezéreket, Beöthy Zsoltot és Ignost egyaránt moralizáló tendenciával bíró ellenfelekként mutatta be, akik ideológiai csatájukban az egyedül helyes kánonért csapnak össze. Tanulmányom fő következtetése, hogy a magyar irodalmi mezőben a független pozíció biztosító az abszolút kánon tagadása, a moralizáló szériákba való be nem épülés, az ideológiai konstrukciók kerülése, amely Mikszáth Kálmán választott stratégiája. Erre habitusa és multiperspektivikus, relativizáló szemléletmódja egyaránt készíti.

Jelen tanulmány végpontja a fenti tényezők figyelembevételével elkészíthető modell a magyar irodalmi mező 1908 körüli állapotáról.

The field around Mikszáth Ideological battles in the literary field emerging around Mikszáth

My literary-sociological paper applies Pierre Bourdieu's field theory to provide an outline of the Hungarian literary field at the turn of the nineteenth and twentieth century. While Bourdieu portrays a literary cosmos plagued by opposition and struggling for autonomy around Gustave Flaubert, using the text of *Sentimental Education* as a model, I claim that there is no Hungarian equivalent of the novel. Trying to reconstruct the emergence of a Hungarian literary field, my point of departure was the figure of Kálmán Mikszáth, under fire by both conservative and secession critics.

In the initial parts of the paper I offer an analysis of the critical opinions on Mikszáth's historical novellas, thereby outlining pre-1900 academic criticism's aesthetic and ideological underpinnings (the latter invested in nation-building).

The second part of my paper again reviews ideological battles, but the conflict has three poles now. In order to understand the polemical positions, from Bourdieu's volume I highlighted the process of the emergence of the Parisian literary field, illustrated it visually, and then in the possession of field positions designed a possible model of the development of the Hungarian literary field. I took the remarkable differences between the two literary fields in account: as a consequence of Hungarian actors' intense involvement in politics and the caesura between 1848 and 1867, upcoming generations were characterised by the gradually increasing experience of a loss of belief in the force of literature to preserve the nation. The generation gap was further deepened by the disappearance of the previously available career opportunities.

The conflict between the generations intensifies with the appearance of a new literary term, the Hungarian soul, which is ought to be sought in literature. The vague academic approach led by Zsolt Beöthy understands it as the Hungarian character, the modernists urging advancing a new canon see it as a form of ideological oppression, while Ignóty sees a downright forcing of racial character. The battle, full of bias, is actually fought for the dominance over a new canon, turns into personal attacks, and Mikszáth, uninterested in canon-building is also drawn into it. With the analysis of some prefaces by Mikszáth, I proved that he represented a relativistic view in the question.

The main conclusion of my paper is that in the Hungarian literary field, the key to an independent position is, besides talent, the lack of a desire for canon-formation, and through this, the rejection of moralising and ideological constructs, which was the strategy chosen by Kálmán Mikszáth. Both his habit and his relativistic attitude press him toward this position.

The ending of my paper offers a potential model of the Hungarian literary field around 1908, relying on the above observations.

KRITIKAI LAPOK

Nagy Imre

A „kétnyelvű” Bánk bán

Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból

(Katona József, *Bánk bán: Eredeti szöveg Nádasdy Ádám fordításával*, párhuzamos kiadás, az eredeti szöveget gondozta, a mai magyar prózai fordítást és a jegyzeteket készítette Nádasdy Ádám, Bp., Magvető, 2019.)

Nádasdy Ádám frissen megjelent *Bánk bán*-kiadása jelentőségét tekintve abba a sorba illeszkedik, amelyet a legfontosabb annotált szövegkiadások alkotnak. Ez a sor Arany János posztumusz edíciójával kezdődik, amely csak 1898-ban jelent meg,¹ tizenöt évvel Péterfy Jenő 1883-ban napvilágot látott publikációja után, de keletkezési idejét tekintve megelőzte emezt.² A sor a Hevesi Sándor által magyarázott kiadással folytatódik 1901-ben,³ amelyet 1948-ban, majd fél évszázaddal később követ Both Béla szövegmagyarázatokkal és rendezői utasításokkal ellátott *Bánk bánja*.⁴ A magyarázott szövegkiadások legutóbbi darabja Kerényi Ferencnek elődjeiéhez hasonlóan színvonalaskönyve 1992-ből.⁵ Időközben a szakemberek és a érdeklődő olvasók kezébe került az Orosz László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás 1983-ban.⁶ Ezek a legfontosabb annotált *Bánk bán*-kiadások. E becses sorozathoz csatlakozik most Nádasdy Ádám vállalkozása. Csakhogy ez „kétnyelvű” kiadás, amely az eredeti szöveggel párhuzamosan adja annak mai magyar nyelvre fordított változatát.

És itt felvetődhet a kérdés, hogy ezzel a megoldással Nádasdy nem mozdítja-e el egyoldalúan Katona József szövegét annak eredeti kontextusától, a minek következtében az, amit az irodalomelmélet klasszikusai perspektivikus olvasásnak neveztek,⁷ miáltal a szöveg későbbi korok horizontjához emelkedik, ebben az új kötetben nem működik-e óhatatlanul ellentétes irányban: régiessé, a szó negatív értelmében történeti jelenséggé téve a szerző eredeti munkáját? Én úgy látom, ez a „visszás” olvasás az elfogadható mértéken belül marad, sőt, azt állítom, hogy Nádasdy Ádám megoldása

1 KATONA József *Bánk bán-ja*, jegyz., tan. ARANY János, Bp., Ráth Mór, 1898.

2 KATONA József *Bánk bánja*, magy. PÉTERFY Jenő, 1908. Előtte ennek harmadik kiadása fekszik: Bp., Franklin Társulat, 1908.

3 KATONA József *Bánk bánja*, magy. DR. HEVESI Sándor, Bp., Athenaeum, 1901.

4 KATONA József, *Bánk bán*, szövegmagy., rendezői ut. BOTH Béla, a Nemzeti Színház főrendezőjének vezetésével az Országos Magyar Színművészeti Főiskola Rendezőképző Tagozatának III. éves hallgatói, Bp., Magyar Művészeti Tanács, 1948.

5 KATONA József, *Bánk bán*, szerk., s. a. r., jegyz., KERÉNYI Ferenc, Matúra–Ikon, 1992.

6 KATONA József, *Bánk bán*, kritikai kiadás, s. a. r. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983.

7 René WELLEK, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972, 54–65.

nagyon is megfelel a *Bánk bán* textológia i szituációjának. Ezen állításom bizonyításához vissza kell lépniünk az időben. És mivel mindegyik a nnotált kiadás „magyarázó”, védelmező szándékú, egy rejtett vita hordozója, röviden fel kell idéznünk a kommentárokat kiváltó „másik fél” hangját.

1. A *Bánk bán*-olvasás kritikai paradigmája

1839. március 23-án a Nemzeti (akkor még Pesti Magyar) Színházban először vitték színre a majd' tíz éve halott Katona József *Bánk bán*ját. A nemzeti teátrum megnyitása (1837) előtti években, a vándorszínészet korában tudomásunk szerint már hétszer próbálkoztak a művel. Ez volt tehát a *Bánk bán* nyolcadik előadása, amely Egressy Gábor jutalomjátékaként került színre. Azon az estén a közönség soraiban három fontos szemtanú volt jelen a színházban, akik el is mondták véleményüket a látottakról. Hivatal Anikónak, Lendvay Márton feleségének, Melinda alakítójának későbbi visszaemlékezése szerint a próbákon kifejezetten rossz hangulat volt tapasztalható, a színészek féltek a kudarctól, s ő emiatt szemrehányást is tett Egressynek.⁸ Jelen volt továbbá a nézőtéren Széchenyi István, aki a naplójában rossz, veszélyes tendenciájú esztelenségnek (Unsinn) nevezte Katona művét.⁹ A harmadik szemtanú Vörösmarty Mihály volt, aki az *Athenaeum*ban közölt kritikájában dramaturgiai szempontból elhibáztattnak látta a drámát, különösen a két főhős tekintetében. Gertrudist nehezen érthetőnek, Bánkot pedig (ez volt a fő kifogása) drámaiatlanul passzívnak ítélte, mert, mint írta, benne „nem látjuk a zon szilá rdságot, melly az általa elkövetett merész 's nagy felelősségű tethez kívántatik”.¹⁰ De a *Honművész* kritikusa is tanácstalan volt, neki főként az ötödik felvonással voltak gondjai, mert ebben „egy új drámához tétettek készültek”, a *Hasznos Mulatságok* recenzense szerint pedig a szöveg „veres kréta”, azaz húzások után kiált.¹¹

Azért tértem ki ennek az előadásnak fogadta tástörténeti szempontból máig igen tanulságos részleteire, mert a *Bánk bán*-olvasás (-nézés) egyik irányzatának, a bíráló törekvés alapján *kritikai paradigmának* nevezhető értelmezési módszer megszületésénél vagyunk. Szinte minden fő kifogás már ekkor felvetődött e nagyon fontos, bár, mint látjuk, sikeresnek nem mondható előadás nyomán (utána ha tévigenem is tüzték a drámát műsorra), amely ezt a kritikai attitűdöt az elkövetkezendő idestova kétszáz esztendőben jellemezte, s amire a dráma híveinek, így az a nnotált szövegkiadások sajtó alá rendezőinek is reflektálnia kell, Nádasdynak szintén, aki jegyzeteiben ezt meg is teszi. Vörösmarty már mindent elmondott a *Bánk bán*ról, hangsúlyozta a

8 NÉMETH Antal, *A Bánk bán száz éve a színpadon*, Bp., Budapest Székesfőváros Kiadása, 1935, 64.

9 Széchenyi bejegyzése: „Unbegreiflich dass es die Regie[rung] erlaubt solchen Unsinn zu spielen. – Schlechte, gefährliche Tendenz.” (Mégfoghatatlan, hogy a kormány megengedi ily esztelenség előadását. – Rossz, veszedelmes tendencia.) Közölve: *Katona-émlékek*, Napkelet, 1930, 317–343., i. h. 342–343.

10 VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok (Elméleti töredékek – Színbírálatok)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1969, 205–206.

11 NÉMETH Antal, *i. m.*, 57–69.

kritikai paradigma másik főszereplője, Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója, aki már 1896-ban publikált *Dráma és színpad* című könyvében azt írta, hogy Bánk, akinek lojalitása szolgálékűségé fajul, cselekvésképtelensége miatt nem tölthet be igazi drámai szerepet. Szemben Gertrúddal, aki „[n]em ontja a jambusokat, mint Petur és Bánk bán, hanem az első szóra tört ragad a kezébe, s le akarja szúrni a bánt”.¹² Hevesi később, miután kétszer, 1916-ban és 1924-ben már megrendezte a drámát, harmadik rendezésére készülve a *Pesti Napló* 1928. október 21-i számában (majdegytanulmányában)¹³ felvetette Vörösmartyra is hivatkozva a dráma átdolgozásának szükségességét. Ezzel Hevesi szelet vetett és vihart aratott. Ez volt az ún. Bánk bán-vita, amely még egy, a szándék ellen indulatosan tiltakozó képviselőházi beszédben is hangot kapott. Hevesi kritikusa i, akik a színjátszást az irodalomnak alárendelt alkalmazott művészetnek tekintették, a rendezőt kegyeletsértéssel, a szerzőség elorzásával, az eredeti mű félreértésével vádolták. A konzervatív Herczeg Ferenc próbálta megnyugtatni a kedélyeket: „Ez nem olyan istenkísértő vállalkozás, mintha valaki át akarná festeni Munkácsy egyik híres vásznát” – mondta, figyelmeztetve a vitázókat az irodalmi műnek a képzőművészeti alkotásokétól eltérő létmódjára.¹⁴ A vita hatására Hevesi meghátrált, s beérte szcenikai változtatásokkal. Elképzelését rendezői példány alapján szemlélhetjük.¹⁵ Húzása i révén az 1930-as előadásban a szerelmi szál háttérbe szorult, a politikai vonulat pedig felerősödött. Ennek következtében azonban a dráma belső egyensúlya megbomlott, s a motiváció is gyengült, amire Rédey Lajos Hevesi tanulmányára írt válaszában és Kárpáti Auréla bemutatóról írt kritikájában mutatott rá.¹⁶ Úgy tűnt, Bánk vélt vagy valós passzivitása Katona koncepciójának szerves része. Az eredeti szövegre való hivatkozás azonban – s ezt Nádasy könyvére gondolva hangsúlyozom – sokkal bonyolultabb dolog az aggódó kritikusok által elképzeltnél.

2. A *Bánk bán* szövegeiről

Amikor a vita egyes résztvevői Katona eredeti műve mellett szálltak síkra, nem vették figyelembe azt a tényt, hogy utóéletében a *Bánk bán* mind írott, mind előadott formában változó, mozgásban lévő szöveg. A dráma 1820-ban Trattnernél megjelent első kiadását, amelyet az irodalmi világ közönnyel fogadott, 1840-ben követte Nagy Ignác nyelvileg, stilisztikailag átdolgozott kiadása. (A Horváth Döme-féle harmadik kiadás 1856-ban, majd 1860-ban igyekezett visszatérni Trattner szövegéhez.) Közben Szigeti Imre az 1858. július 17-i előadáshoz egy tetemesen átírt szöve-

12 HEVESI Sándor, *Dráma és színpad: Tanulmányok*, Bp., Singer és Wolfner, 1896, 35–50, 45. Ne rójuk fel Hevesinek, hogy fél évszázaddal a beszédaktus-elmélet kibontakozása előtt nem gondolt arra, hogy a „jambusok ontásával” is lehet cselekedni.

13 HEVESI Sándor, *Bánk bán problémák*, Nyugat, 1930/8, 567–570.

14 A *Bánk bán-vita*, Irodalomtörténet, 1928, 330–341, 333.

15 Hevesi saját kezével írt rendezőpéldányának lelehelhelye: OSZK Színház történeti Tá r, jelzete: N. SZ. B. 127.

16 NÉMETH, i. m., 175–198.

get hozott létre, amelyet azután több helyen is alapul vettek. Az 1845-i sűgőkönny, amely az 1868-i felújításig az előadások alapjául szolgált, Nagy Ignác alapján készült, de cenzúrázott és dramaturgiai szempontból rövidített szöveget tartalmazott, amit további változtatásokkal adtak elő. Az 1860-ból származó cenzori utasítás például Gertrúd megölését a színpalak mögé helyeztette, a látványt egy instrukció igyekezett pótolni: „bent a Királynésikoltása hallik”.¹⁷ 1868. szeptember 27-én hirdettek először cenzúrázatlan előadást, de ez sem volt teljes szövegű. Többek között mellőzték az Előversengést, a Micbán-történetet, valamint Mikhálnak (a mű szerves részét képező) elbeszélését a negyedik felvonásból. Ezt az újabb sűgőkönnyvet az 1920-as évek végéig használták, több mint másfélszáz előadás épült rá, de ezen is folyamatosan alakítottak.¹⁸ A Hevesi és Németh Antal utáni időkben Horváth Árpád, Both Béla, majd Marton Endre és Kazimir Károly rendezése szintén mozgatta a szöveget, s ezt a mozgást felerősítette Illyés Gyulának részben téves premisszákon alapuló, illetve Czimer József több esetben megalapozatlan dramaturgiai kifogásait szem előtt tartó átigazítása. Különböző értelmezések vitáztak egymással, miközben a szöveg folyamatosan alakulóban volt. Ezek után Sándor Iván ezt az alcímet adta 1993-ban megjelent könyvének: „A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán”.¹⁹

Nádasdy Ádám könyve, negyedszázaddal Sándor Iván műve után, sajátos értelmezési kísérlet, a felfedezés legújabb próbája. Szinoptikus szöveg, Katona eredetijét az olvasónak szánt mai nyelvű változattal együtt adja, vagyis magukkal a párhuzamosanközölt szövegekkel, azok viszonyba hozásával magyarázza a művet. Akétszöveget éppen kétszáz év választja el egymástól. A kötet ezt az időszakadéket kívánja áthidalni.

3. „Mint száműzött, ki vándorol...”

Nádasdy párhuzamos kiadása egyfelől (majdnem) sértetlenül megőrzi az eredeti szöveget, másfelől át is emeli azt a mai olvasók kompetenciájának, beszédivilágának megfelelő mai nyelvi horizontba. A könyvet lapozgatva a *Bánk bán* szövege tehát folyamatosan mozgásban van, mint ahogy, mint láttuk, mindig is ebben az állapotban létezett, a nélkül hogy, miként most, ez a két horizont egyetlen kötetben láthatóvá vált volna. Ezúttal a szöveg ingalengése az olvasó szeme előtt történik. A fordítás voltaképpen segédeszköz az eredeti textus megértéséhez. Különbözik tehát Illyés Gyula 1976-os átdolgozásától és Szabó Borbála 2010-es előadás szövegétől, amely utóbbi szintén prózában készült, de Illyés kísérletéhez hasonlóan lényeges dramaturgiai módosításokat tartalmaz. Nádasdy azonban, mint hangsúlyozza, a kötet lapjainak verzóin ragaszkodik Katona eredeti szövegéhez, amit azonban mai helyesírással közöl.

17 OROSZ László, *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1845–1867)*, Cumania 6., Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét, 1979, 137–166.

18 OROSZ László, *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1868–1929)*, Cumania 8., Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét, 1984, 497–530.

19 SÁNDOR Iván, *Végsemmisség: A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán*, Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1993.

A *Bánk bán* és befogadói között mindig is időszakadék tángott, már 1820-ban is, csakhogy fordított értelemben: akkor nem a régit, hanem az újat képviselte. Katona szövege ugyanis megelőzte a hazai drámaírói gyakorlatot, továbbá provokálta a színészeket, akik ennek ellenére kitartottak mellette. A prózai szövegek improvizációs lehetőségeket is kínáló felmondásához szokott színészeket még a harmincas években is szokatlan feladat elé állították Katona feszesen szerkesztett verssoraival, ráadásul nem az ún. hangsúlyos, hanem antikizáló jambusokkal. (A magyar dráma éppen abban az évtizedben váltott prózáról versre, a *Bánk bán* az egyik első ezek közül. Nádasy próza fordítása a történeti helyzetet tekintve fordított irányú lépés, mely megfelel az átültető szándékának.) De az előadók számára komoly kihívást jelentett az is, hogy az akkor legnépszerűbb játéktípusnak, a lovagdráma (vitézi játéknak) egyetlen domináns jellemvonás alapján megformálható figuráival ellentétben Katona összetett jellemeket alkotott. Így vált a *Bánk bán* a negyvenes években a színészi stílusváltás terepévé.²⁰ Nemcsak *Bánk*, de a *Bánk bán* is vándorolt, mind a papíron, mind a színpadon; ahogy a Nádasy Kálmántól származó mottó mondja, amelyet a párhuzamos kiadás sajtó alá rendező-szerzője egyszerre személyes és szakmai utalásként helyezett a könyv élére. A mottó szellemesen utat jelez a Katona szövegénél a közönség által aligha nem jobban ismert opera felé; de ebbe az irányba most nem mennék.

Nádasy Ádám prózai fordításának mérlegre tételekor még azt is tudnunk kell – amiről a magyarázók általában megfélekednek –, hogy Katona József a pesti szintársulatszínészeként, dramaturgjaként és szerzőjeként szövegeit színpadra írta; azok nyelve hangzó színpadi nyelv volt. A szavak az ő számára nem csupán nyelvi jelek voltak, hanem testet öltött, létező dolgok. Ő tehát a szöveget – kritikusaival ellentétben – *hallotta*, amit igazol, hogy a színpadi beszéd természetét, a hangerőt, a nyomtatékot, a tempót és a szüneteket kéziratán jelölte: a dőlt betűs kiemelések, aláhúzások, a különböző betűméretek és az egyéni írásjelek révén kottaszerűen érzékelte. Ezeket a jeleket a színészek kezétől származó másolatok átvették, és részben a Trattner-féle edíció is követte; erre utalnak az első kiadásban a ritkított betűs kiemelések. Nádasy ugyan dőlt betűs kiemelésekről beszél, mert valószínűleg nem jutott hozzá az első kiadáshoz. Ez a kurzivált megoldás a későbbi kiadásokban található, beleértve az Orosz-féle kritikáit is. E kiemelési gyakorlat valóban zavaró lehet, ám a helyekgyakorimellőzése Nádasy-fordításban mégis problematikus. A hangzóság szempontjából azonban fontosak Nádasy-nak Katona általa helyesen kikövetkeztetett kiejtésére vonatkozó jelzései. Éles szemmel figyelt fel továbbá a szövegben szokatlanul és váratlanul felbukkanó négy rímes sorra.

Ebből a szempontból rendkívül tanulságos Nádasy előszavának verstani szakasza Katona jambusairól. Ez a két oldala legmagvasabb szöveg, amit erről a kérdéstről írtak. Margócsy István utószavának a *Bánk bán* nyelvről szóló, szintén lényeges információkat közlő történeti fejtegetéséhez viszont hozzáfűzném, hogy Katona nyelvének egyéni természetét nem csupán a nyelvújításhoz, a korabeli írott nyelvhez

²⁰ KERÉNYI Ferenc, (*Mai*) jegyzetek (a) *Bánk bán* (egykori színpadi) sorsáról, Forrás, 1991/11, 18–26.

és az alföldi dialektushoz való viszonyában kell szemlélni, mint monográfusai teszik Gyulai Páltól Orosz Lászlóig. Kontextusát főként az a színházi világ jelenti, amelyben Katona az 1810-es évek első felében élt. A Rondellát ugyan lebontották, ahol a társulat 1812-től 1815-ig működött, de az előadott szövegek korpuszának jelentős része ránk maradt. E téren jelentős fejlemény lehet Katona korai, *Bánk bán* előtti drámaszövegeinek kritikai tanulmányozása.

4. Esztelenkedés vagy bolondozás (A két szöveg párhuzamos helyeiről)

Mielőtt részletekbe bocsátkoznék, meg kell állapítanom, hogy Margócsy utószavának a megállapítása, hogy Nádasdy „*lefordította* a klasszikus magyar tragédiát mai magyarra”, igaz ugyan, mégis pontosításra szorul. Ugyanis minden természetes nyelv, így a magyar is, mind diakron, mind szinkron állapotában valójában halmoz, nyelvváltozatok, lektusok hálózata. A fordító a mai beszélt köznyelv lazább, kevésbé választékos, a fiatalabb olvasók kommunikációjához közelítő változattá működteteti, ami bizonyára tudatos döntés eredménye, s a már említett időszakadék áthidalását célozza. Nézzünk néhány példát! Az eredeti szövegben Gertrudis így szól a jelek szerint tébolyultan viselkedő Melindához: „Eszelős!” A fordításban ezt mondja: „Te meghibbantál!” Ugyan ebben a negyedik felvonásban a királynéa kiéleződő helyzetet tapasztalva Katonánál „el akar sietni”. A fordításban „el akar tűnni”. Az első felvonás során a háborgó Petur keserű utalásában azt mondja: „csontjaimmal a *meráni* gyermekek / fognak tekézni”, míg a fordításban a *kuglizni* szó szerepel, ami hangulatában más. A *haramia* szó sem helyettesíthető zavartalanul a *bűnöző* kifejezéssel. Ha mégis le akarjuk fordítani, az *útonálló* szót kellene alkalmazni, annál is inkább, mert maga Bánk is ezt teszi a szóba hozott jelenetben. (III/3.) Az átültetésnek ezek a megoldásai valóban a mai nyelvallapothoz közelítik az eredeti szöveget, ám a nyelvi regiszterben egyszerűen lejjebb is helyezik.

A beszédskálán történő elmozdítás következtében Nádasdynak az a kijelentése, hogy a két szöveg „ugyanazt fejezi ki és ugyanott”, csupán tendenciaként érvényesülhet. Ami pedig Katona szövegének nevezetes homályos helyeit illeti, e téren a tisztázó szándék nyilván dicséretes, ám megjegyzendő, hogy az efféle homály nem egy esetben kettős vagy többszörös jelentéstulajdonítás kreatív tényezője. Nézzünk egy példát! A Melinda-ügyről (szerintem) váratlanul tudomást szerző Gertrudis így fordul öccséhez: „e dolog / ha Melinda érdemét temette volna / el, úgy kikergettetni kész lehetnék / országaimból”. (I/12.) Műveltető vagy szenvedő értelemben használja-e a királyné a *kikergettetni* igét? Nádasdy a szenvedő változat mellett dönt: „akkor én felkészülhetnék, hogy emiatt engem akár ki is kergethetnek az országaimból” (93.). Szerintem logikusabb (és kevésbé körülményes) a műveltető alak, mert Gertrudis indult a Ottó ellen fordul, de a szövegnek ezt a kétirányú működését akár tudomásul is lehetne venni: ennek a szónak két éle van, mint a damaszkuszi pengének.

És még egy dramaturgiai példa Katona szövegének erre a talányosságára! A korabeli színpad hatásos effektusa volt a női szereplő sírása. Ezt Katona is alkalmazta korai drámaiban, sőt még a *Bánk bán*ban is, de ezt a jelenetet, Melinda sírását Ottó

előtt, ezúttal a látható scenikai téren kívülre, az előtörténetbe helyezi. Csak beszélnek róla, arról, a miről nekünk, nézőknek nincs közvetlen tapasztalatunk. E megoldás révén Melinda könnyeit, s közvetve az Ottó terveihez való viszonyát az első felvonásban négyen (Ottó, Biberach, Gertrudis és maga Melinda) négyféleképpen értelmezik. Melinda alakja ezzel összetett interpretációs játéktérbe kerül, miként a cselekmény több más eleme is. Törhetjük a fejünket. (Arra való.) Vagyis a homály a *Bánk bán* természetéhez tartozik. (Ennek lehetséges filozófiai háttéréről egy poszt-kriticista szituációban ezúttal nincs lehetőségünk szólni.) A kifogásolt példák mellett csak helyeselni lehet, hogy magyarázatai egy részében Nádasdy alternatívákat kínál.

De nézzünk még néhány problematikus megoldást. Gertrudis az *Előversengésben* Ottó „esztelenkedéseiről” szól elítélő módon. Ezt Nádasdy a „bolondozások” szóval fordítja, ami elveszi az eredeti kifejezés súlyát és élet. Ugyanitt a királyné *jobbágyaim* kifejezésével szemben az *alattvalóim* szót találjuk, ami jelentésében stimmel ugyan, de nélkülözi a történeti veretet, és kiveszi az eredeti alakot a szövegen végigvonulós és a királynéra nézve leleplező kommunikációs diskurzusból. Ezt a titulust ugyanis – amit egyébként Gertrudis nem is használhatta, legfeljebb áttételesen, mert ez a Királyt illeti – mind Petur, mind pedig Bánk határozottan elutasítja a királynéhoz való viszonyát illetően. A *szelme-féltő* kifejezés sem ekvivalens a *féltékenykedő* igével. (1/6.) Átha ngolódik a szó szemantikai aurája, mint a következő esetben is: „Mi a királyt imádjuk” – mondja Petur a második felvonásban (ahol egyébként a Király szó eredetileg nagy kezdőbetűvel szerepel), ehelyett a fordításban ezt találjuk: „Mi a királynak hódolunk...” Nem ugyanaz. Ebből a változathoz ugyanis kilúgozódik a szóval kapcsolatos szakrális tényező. Megjegyzendő, hogy az uralkodót többször is bírálják (Petur, de Bánk is), ám akkor mindig Endrének nevezik. Ha viszont a Király szóval illetik (Katona is ezt a nevet használja az ötödik felvonásban a megnyilatkozások előtt), akkor kritika nem illetheti.

És még egy vitatható hely! A trauma terhét nyögő Melinda örült beszéde mélyén nagyon fontos és dramaturgiai szempontból következetesen felépített utalások rejlenek. Ezért a Bánkhoz intézett emelkedett hangú „Kösd be a fejem” kérés sem ugyanaz, mint a fordításban szereplő köznapias: „Vegyél feleségül”. Mert Bánk ugyan megtagadja egy ideig feleségét, de Melinda sohasem zárja ki szívéből a férjét. Ezért jobb megoldás lett volna ez: „Légy a férjem!” Értsd: légy az, aki vagy.

Az eredeti textus és a fordítás mellett Nádasdy jegyzetei, amelyek a legtöbb esetben mértéktartóan tömörek és pontosak, egy harmadik nyelvi és szemantikai dimenziót képeznek. A sajtó alá rendezői figyelem minden magyarázatra szoruló részletre gondosan kiterjed. Az olvasók megtudhatják, miért nevezik Simont és Mikhált Mortundorfoknak, hol is van a többször említett Bojóth, kik voltak a mohádik, s mit művelnek az izmaeliták. Tisztázódik, hol van Glogonca, ahol a délvidéki helytartó, Pontio di Cruce a levelét írja 1213. szeptember 20-án. S ahonnét a levél egy hét alatt, szeptember 28-ára meg is érkezik Esztergomba a királyné kezébe. (Manapság a kézbesítésnek ezt a tempóját a posta még elsőbbségével is alig tudná vállalni). Sorra megmagyaráztak a második felvonás szövegét kissé túlterhelő történelmi tulajdonnevek. E téren a történész Katona alighanem túl sokat tudott, egyszóval megbízható

kalauz vezet bennünket a szöveg elágazó ösvényein. Margócsy Istvánnak a *Bánk bán* utóéletével foglalkozó szakaszában két közlés kiegészítésre szorul. 1848. március 15-én valóban műsorra tűzték az akkor már (1845 óta) sikeres *Bánk bánt*, mint az utószóban olvassuk, de csak az első felvonást adták elő; az előadás kereteit szétfeszítette a közönség robbanékony hangulata, s alkalmi produkciók következtek. A 19. század második felében a dráma valóban bekerült a nemzeti kánonba, ám csak 1858 után játszották folyamatosan. Nádasdy jegyzeteiről azonban még azt is el kell mondani, hogy ezek egy része véleményem szerint a szöveg mozgását vita tható irányba lendíti. Ezzel el is jutottam elemzésem számomra legfontosabb, egyszersmind bizonyára igencsak problematikus részéhez. Úgy is mondhatnám, hogy nagyon is vékony jégre lépek, amikor ezeket az utóbb említett jegyzeteket szemügyre veszem. Kérem is az olvasót eskiválta szerzőt, hogy a továbbiakat nekritikának vegye, inkább töprengésnek, s az együtt gondolkodásnak a könyv által inspirált eseteként könyvelje el.

5. Beszéljünk a nőkről!

Előrebocsátom, véleményem szerint a *Bánk bán* fel nem fedezésének egyik legfőbb oka, hogy az elemzők szinte kivétel nélkül az egyik szereplőre koncentrálnak próbálták értelmezni a dráma egészét. Ezzel szemben Katona műve több nézőpontú darab, amelynek mindegyik fontosabb szereplője saját nyelvét beszélő önálló karakter. A beszédváltózatok alapján tekinthető a *Bánk bán* többnyelvű szövegnek, annak ellenére, hogy, mint Nádasdy erre helyesen rámutat, „a származásnak nincs nyelvi lenyomata a szövegben” (15.). A jellemnek azonban van! A leszűkített elemzői nézőpontnak ezt a problémáját növeli, hogy az a szereplő, akire a dráma vizsgálói (két elemző kivételével) fókuszálnak, férfi. Elsősorban, természetesen Bánk. (Habár a közönség többnyire Peturt jobban kedvelte, a színészek is jobban szerették.) Ennek következtében a műben szereplő nők nem tudtak kitörni szatellit helyzetükből. Melinda lényegében megmaradt a naiva, a szenvedő ártatlanság szerepkörében, Gertrudis pedig Bánk felől nézve gonosz idegen asszony maradt, akire a főhős a „kerítő” bélyegét égeti. Hevesi szerint is fekete lelkű, „koronás kígyó”,²¹ ám a kiváló rendező annyiban mégis kivételnek számít, hogy a királynét határozott, tetterős jelleme alapján lényegében férfinak tekintette, szemben a határozatlan, nőies Bánkkal. Szóval Katona drámája, túlzással szólva, a férfiak drámája lett. Ezzel szemben tétélezünk fel, hogy a mű megértéséhez alkalmasint a nők felől is eljuthatunk. Hiszen Katona József maga nyithatja meg számunkra ezt az utat egy igen erőteljes, dramaturgiai szempontból különösen nyomatékos ismétlődéssel. Drámájában három nőt léptet színpadra, s mindhármukat erőszak éri. Gertrudist megölik, Melindát megerőszakolják, Izidórát pedig egy férfi (Bánk) fogságba veti a lakásában, amit ez a türingiai lány a korfogalmai szerint annyira súlyos sérelemnek tekint, hogy távozni akar az országból. S ha ehhez hozzávesszük, hogy felbukkan a cselekményben, bár a színpadon nem jelenik meg, egy negyedik nő is, Biberach szeretője, Luci, akinek a ritter kilátásba helyezi közeli meggyilkolását, akkor arra kell gondolnunk, hogy az erőszaknak ezek az

²¹ HEVESI, i. m., 40.

ismétlődései jelentésképző tényezők. A nőkre figyelés egyébként megfelel Nádasdy szemléletmódjának is, mert a legfontosabb magyarázata a legtöbb esetben Melindával és Gertrudisszal kapcsolatosan fogalmazza meg.

Melindáról szólva óhatatlanul előkerülnek a dráma első kidolgozásából még hiányzó porok, a hevítő és az altató, mely utóbbit Katona valószínűleg azért vette bele a végleges kidolgozásba, hogy Bánk feleségének ártatlanságát nyomatékosítsa. Aligha nem rosszul számított azonban, mert valójában gyanúsabbá tette őt. Az ügyben Melinda vallomásának kulcsmondata: „Pokolbeli tűz ége csontjaimban”. (III/1.) Nádasdy ezt így fordítja: „Nekem pokoli vágy tüzelt a testemben”, amit a jegyzetben ekként magyaráz: „pokolban kívánta a szeretkezést”. Elismerem, hogy Nádasdy érti ennek a mondatnak a fontosságát (végre valaki hús-vér nőnek tekinti Melindát), ám a csúsztatás mégis nyilvánvaló. Melinda ugyanis az eredeti szövegben erkölcsi ítéletet is mond arról a vágyról, amely a hevítő szer hatására felébredt és lángolt benne (ennek kimondása helyeselhető), ám az átírásból eltűnik a morális kritika, s felfokozódik a zuralhatatlan testi vágy hangsúlyozása. Ráadásul ez a fiziológiai elemet a 97. oldal egyik jegyzete ily módon készíti elő, mintegy láthatóvá téve azt a jelenetet, amelyet Katona tapintatosan és okos dramaturgiai számítással kimetsz a cselekményből: Ottó „bemelegít a hálószobában, ahol a drog hatására [Melinda] rettenetesen kívánni kezdi a szeretkezést”.

Mindez három szempontból is problematikus. 1. Melindát erőszakos inzultus érte, mert bár hogyan is esett meg a dolog, ő gyanútlanul ment el az éjjeli találkozásra (ahogyan a királyné is), mit sem tudva a porokról. Az eset körülményeit tehát Ottó és Biberach a nő ellenére teremtették meg. 2. Az erőszakot s az arra reflektáló mondatot követően Melinda sohasem a testéről, hanem a *lelkéről*, lelkének kirablásáról beszél: „Nem volt italtok / mérge, de elszáritá lelkemet”. (IV/6.) Vagyis a szövegben a szexuális erőszak pszichológiai következményei hangsúlyozódnak, Melinda nőiségéhez is alapvetően hozzá tartozik, amiről a testi vonatkozások egyoldalú jegyzetbeli hangsúlyozása eltereli a figyelmet. Vagyis úgy vélem, Nádasdy nagyon fontos lépést tett Melinda megértése felé, egy másikat azonban elmulasztott megtenni. Pedig Melinda igen jelentős, de általában kevés figyelmet kiváltó erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy visszanyerje önmagát, s érzelmileg megtisztulva eljuthasson férjéhez, ami halálában meg is történik. Tiborc által idézett utolsó szava: „Bánkomhoz!” Melinda tébolyult beszéde voltaképpen nagyon istudatosan szerkesztett szöveggént tanúskodik erről a lelki útvonalról. Ezzel ez az asszony végképp kilép a naiva passzív szerepköréből, s még férjére is rácsfol, aki negyedik felvonásbeli monológjában nemcsak a nőnek természetéből következő védtelenségéről, de megóvásra szoruló önállótlan-ságáról is beszélt. Bánk nőfelfogása azonban nem azonos a drámáéval: Melinda teljes értékű személyiségként hal meg.

3. Drámapoétikai szempontból kifogásolható a „bedrogzott Melinda” kifejezés (287.), mivel referenciális utalásként részt hasít a fikció keretein. Mert az igaz ugyan, hogy a drámák szereplői egymást valóságos személynek tekintik (akivel „normál” dialógust folytatnak, ezért is lehetséges a drámaelemzésekben a beszédaktus-elmélet szempontjait alkalmazni), de mi azért tudjuk, hogy ők egy fikció részei, akik szavak-

ból vannak megteremtve. Más a atmoszférában vannak, mint a valóság. Nem lehet egy az egyben rájuk erőltetni (bár sokan megteszik) az élő, valóságos emberek fiziológiai tényállásait. (Persze, értem, hogy ez is egy gesztus a mai ifjabb korosztály megszólítása érdekében. Nádasdy ezt, igen méltányolható módon, ki is jelenti: „Jegyzeteim a legtágabb olvasóközönségnek, főleg a fiatal olvasóknak készültek” [16.] Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy az efféle eszközök (porok, hevítők, altatók és bájitalok) színpadi kellékek, amelyeket a kor színpadain, kivált a lovagdrámákban gyakran alkalmaztak, s hatásukra nézve hallgatólagos közvélekedés alakult ki, amelyet nem volt szükséges részletezni. Ma más a helyzet. Elfogadható, hogy Nádasdy ezt a színpadi kelléket a ma használatos drogokkal hozza összefüggésbe, de azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a szerző bizonyos részleteket nem kívánt szavakba foglalni. A *bedrogozott* jelzőt túl soknak tartom. (Lehet, hogy túlságosan konzervatív vagyok?) A Melinda-ügyről bővebben szóltam *Magyar Lucretia* című dolgozatomban.²² A női szereplők értelmezésével kapcsolatosan két, számomra pozitív kivételről beszéltem. Az egyik Barta János, aki úgy véli, hogy Bánk legsúlyosabb vétségét Melindával szemben követi el „tragikus mulasztás” formájában.²³ Erre a tanulmányra, amely az egyik legjelentősebb a témakörben, Gertrudisról szólva is hivatkoznunk kell.

És most lépek a vékonyjégre. Vitatkozom ugyanis Nádasdy Gertrudis-értelmezésével, ám el kell ismernem, hogy egyúttal a szakma meghatározó képviselőinek túlnyomó többségével is szembekerülök. Nádasdy interpretációja ugyanis megfelel annak a felfogásnak, amely, változatokkal ugyan, de Arany Jánostól Waldapfel József, Gyulai Páltól Pándi Pálig kialakult, s amely a kérdésben meghatározóvá vált. „A királyné tudja öccse szándékát, tudva segítette azzt elő, midőn Melindát udvarába hívatta” – írta Arany János.²⁴ „Jól tudja, hogy Ottó Melinda után vetette magát” – ezt az Aranyt követő Gyulai írja, hozzátéve magyarázatként: „Mivel maga nem erényes, nem becsüli az erényt”.²⁵ Pándi szerint Gertrudis az első felvonásban burkoltan ugyan, de mégis nyilvánvaló módon biztatja öccsét Melinda elcsábítására. Kész az ítélet: Gertrudis kerítő, Bánknak iga za van, amikor annak nevezi.²⁶ Folytathatnánk az ilyen jellegű idézetek sorát. Nádasdy is ezen az állásponton van. A királyné szerinte is „tisztában van vele, hogy Ottó szeretné Melindát elcsábítani” (31.), ezt elő is segíti, csupán „azon háborodik fel, hogy Ottó konkrét csábítási tancsot kér tőle” (93.). És „Gertrudis nem azt sérelmezi, hogy Ottó egy férjes asszonyt akar elcsábítani, hanem, hogy sikertelen” (89.). S egészen egyértelmű a fogalmazás az ötödik felvonás egyik (a szóhasználat miatt már kifogásolt) jegyzetében: „Ottó – Gertrudis támogásával – bűnös módon tette magáévá a bedrogozott Melindát” (287.).

22 NAGY Imre, *Magyar Lucretia (A nők elleni erőszak témája a Bánk bán harmadik felvonásában) = Drámák határhelyzetben*, I, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, Nyitra, 2014, 275–299.

23 BARTA János, *Bánk és Melinda tragédiája* [1925], B. J., *Klasszikusok nyomában*, Bp., Akadémiai, 1976, 385–395.

24 ARANY János, *Bánk bán tanulmányok* [1858] = A. J., *Válogatott prózai munkái*, Bp., Magyar Helikon, 1968, 205–264, 241.

25 GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*, Pest, Franklin Társulat, 1883, 260–261.

26 PÁNDI Pál, *Bánk bán-kommentárok*, Bp., Akadémiai, 1980, 334.

Én mindezt vitatom. Szerintem az első felvonás 12. jelenete előtt Gertrudis semmit sem tudott öccsének Melindával kapcsolatos szándékairól, s amikor megtudja, határozottan elítéli a dolgot: „most fajtalan véred tilalmas úton / Melinda bírására csergedez” – jelenti ki haraggal. Nyilvánvalóan nyomban felmérte, hogy mivel a nádor felesége került a képbe, az ügy különösen kínos számára. Álláspontom támogatása céljából leginkább csupán Sütő Józsefre²⁷ és (ismét!) Barta Jánosra tudok hivatkozni. Ez utóbbi határozottan kijelentette, hogy „a királyné minden Melinda elleni cselszövésben teljesen ártatlan”.²⁸ Barta a szöveg szoros olvasásán túl azzal érvel, hogy a kompozíció rendje szintén ezt az értelmezést követeli, mert „Bánk tragikumának teljessége is csak akkor áll helyre, ha Gertrudist ártatlannak látjuk”. És: „Csak az ártatlan Gertrúd sorsa képes a záró-felvonást az előbbiekkel egybekapcsolni, s azt, amibenn történik, elsősorban Bánk összeomlását, az előzmények szerves folytatásaként a nántüntetni fel”.²⁹ (Bánk tragikumát nemcsak abból következik, hogy a sértett férj és a nádor hivataltalán elírt kötelesség számára integrálható a talanszerepeivel viaskodik, s hogy indulatból ítélkezik a jogszokás által megkövetelt nyilvánosság mellőzésével.) Amihez hozzátehetjük: Gertrudis (e mindenki által elismert nagyformátumú nőalak) tragikumának teljessége is csak ily módon áll helyre. A királyné tehát ártatlan? Igen, az a Melinda-ügyben. Az *ártatlanul* szóval az ajkán hal meg, s a haldokló Biberach sem hazudik, amikor ártatlannak vallja a királynét. Etéren legfeljebb (habár ez nem mellékes) közvetett felelőssége vehető fel, mivel Ottó az öccse (no lám, a rokonok), s az eset az ő udvarában történik. Ahogyan, mai példával élve, egy súlyos vasúti szerencsétlenség esetén lemond a közlekedési miniszter, pedig nem ő vezette a mozdonyt. Gertrudis súlyos tragikus vétsége azonban ha talomgyakorlási módszereiben, az uralkodásról alkotott felfogásában rejlik, amiből sok minden következik; erről négy nagy panasz-szöveg tanúskodik: Peturé, Tiborcé, Mihálé és Bánké. Ebből a szempontból a dráma legfontosabb helye a királyné monológja a negyedik felvonás 3. jelenetében. Ebben a szövegben Gertrudis az uralkodást egyoldalúan, a parancsolás és az alattvalói engedelmesség viszonylatában értelmezi, amely a törvényhozás aktusában teljesedik ki oly módon – s ez a lényeg –, hogy a törvényhozó személyét (adott esetben önmagát) a törvény fölé helyezve kivonja a törvény hatálya alól. Ez az elképzelés (már az *Ágistragédiája* is erről tanúskodott) minden akceptálható alkotmányjogi felfogásnak ellentmond. Provokálja a törvények szellemét. Itt van a probléma! Ezért van igaza Bánknak, amikor ezt vágja a királyné szemébe:

Midőn ti leg-
először, asszonyom, hazánkba jöttetek,
a békességnek édes istene
Pannóniára monda akkoron
egy átkot, és a romlás angyala
mormogta rá az áment.

27 SÜTŐ József, *A „kerítő” és az „ártatlan” Gertrudis*, Forrás, 1970/1–2, 38–46.

28 BARTA, *i. m.*, 385.

29 *Uo.*, 386.

[...]

Egy szájjal, egy lélekkel azt kiáltá
minden magyar hozzám: „Ez egynehány
keserves esztendő alatt magyar
törvényeink magyar hazánkon úgy
fityegnek, amiképpen egy pellengér-
oszlopra állítottan mocskos tettinek
táblája. (246.)

Erről van szó! (És most tekintsünk el attól, hogy a királyné monológjának férfias szövege voltaképpen a Király szerepének elorzása.) A Melinda-ügy előtérbe helyezése erről, Gertrudis valódi bűnéről vonja el a figyelmet. Persze, a színdarab érzéki természetéből következően, a dráma előtérében Melinda története áll. Ezért van igazuk azoknak, akik a *Bánk bánt* szerelmi drámaként olvassák.³⁰ Az interpretációnak azonban a dolgok végére kell járni. A megértés során Gertrudis monológja felől kell szemlélni a történeteket. Ez a nő a hatalom megszállottja (jóllehet ezt a hatalmat az ország státusának erősítésére kívánná gyümölcsöztetni), a minnek következtében nyelvi, kommunikációs burokból él. A dolgokat a maga nézőpontjából képes csupán értelmezni, nem érzékeli például Mihály elbeszélésének a közvetlen veszélyre figyelmeztető jelzéseit, s Izidórától is arról értesülünk, hogy fontos események kívül rekednek Gertrudis tudásának horizontján. Ebbe a képbe nagyon is beleillik, hogy a fentebb jelzett időpontig Ottó valódi terveit sem ismerte.

Mivel Nádasdy Ádám több esetben is jelez értelmezési alternatívákat, Barta Jánosra tekintettel Gertrudis és a Melinda-ügy esetében is helyénvaló lett volna a jegyzetek sorában egy efféle utalás.³¹

Horváth János azt írta, hogy a „*Bánk bán* nem egy tekintetben kivételes és elszigetelt jelenségenemcsak a zakkori magyar, ha nem a z egyetemes drámai irodalomnak, akár úgy nézzük, mint olvasni való költői művet, akár úgy, mint színpadon eljátszandó drámát”.³² Ez az új, „kétnyelvű” kiadás hitelesen rávilágít a mű *kivételes* jellegére, s nagy lépést tesz annak érdekében, hogy a dráma *elszigetelt* helyzete, főként a fiatal olvasók számára megváltozzon. A magam részéről igazolhatom, hogy az idősebb korosztály tagjai is nagy haszonnal forgathatják.

30 SÖTÉR István, *A teremtés vesztese* = S. I., *Az ember és műve: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1971, 180–210.

31 A királyné szerepéről bővebben: NAGY Imre, *Gertrudis pere (A Melinda-ügy és a IV. felvonás Gertrudis-monológjának hatalmi diskurzusa)* = *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma és színháztörténet köréből*, II., szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum Kiadó, 2016, 581–599.

32 HORVÁTH János, *Jegyzetek Bánk bán sorsáról* [1926] = H. J., *Tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1956, 207–244, 207.

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Hernády Judit

Avagyakozástermészetrajza Koháry István barokk álomversében

(*Üdömulatás közben szerzett versek*)

Noha Koháry István költészete kapcsán gyakran emlegetett fogalom a képzelet és a látomásosság,¹ a költő álomverseinek átfogó vizsgálatára még nem történt kísérlet. E hiányosságot pótolandó, dolgozatom Koháry legkésőbbre datálható álomverse, az *Üdömulatás közben szerzett versek*² szövegközpontú elemzését tűzte ki célul. A költő álomversei (*Ébren alvva látott álom*, *Rút heveréssel leírt versek*,³ *Üdömulatás közben szerzett versek*) közül kettő külön kötetben, illetve füzetben jelent meg, melynek fő súlypontját, legnagyobb terjedelmű részét alkotják. E törzsszövegeket különféle kíséretű textusok (lírai ajánlások és felvezető, illetve záró versek) veszik körül. Ezek egyfelől kegyességi, másfelől orientáló szerepet töltenek be: a költői önreprezentáció szerénykedő megjegyzései, mentegetőzései mellett jelzik a szerző vallási hovatartozását, illetve a szerzés háttérköörülményeiről, biográfikus indítéka iról is tudósítanak. Mivel az elsődleges fikció világában mozognak, az álomlátásoknak nem képezik részét, de a főszövegek értelmezési keretéhez szorosan hozzátartoznak.

A szerző meglehetősen homogén költői világán belül – a nagyon hasonló alapszituáció ellenére is – mind a három alkotás sajátos szint képvisel. Míg az *Ébren alvva látott álom*⁴ kifejezetten filozofikus hangoltságú, a mentális-lelki tartalmak, történetek nyelvi közvetítését állítja a középpontba, addig a *Rút heveréssel leírt versek*⁵ fősze-

1 „A négy fal közé zárt ember képzeletének mozgása teszi őt a látomásos, allegorizáló barokk irodalom és álom-költészet képviselőjévé.” (Bán Imre) *A magyar irodalom története*, II., szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 202; Varga Imre is „sajátos jellegű, vizionális álomköltészet”-ként jellemezte Koháry líráját. VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete*, ItK, 1973/5, 506; „A börtönköltészet ihletforrása a képzelgés és az emlékezés.” KOVÁCS Sándor Iván, *Kecskemét mecénása: A költő Koháry István*, Forrás, 2000, 72.

2 Dolgozatomban végig a terjedős barokk címe egyszerűsített változatát fogom használni, a teljes címek csak az adott szövegforrás hivatkozásánál, lábjegyzetben szerepelnek.

3 A *Rút heveréssel leírt versek* az *Ébren alvva látott álom* második részének első, elvetett változata, amely később – némi átdolgozást követően – *Vasban vert rabnak sétálása* cím alatt jelent meg Koháry első kötetében; teljesen független, önálló lírai narratívája miatt külön alkotásként is elemezhető.

4 *Keseredet rabnak búban úszva s-annak terhét húzva, ébren alvva látot álma*, *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. sz. 16. k. (a továbbiakban: RMKT XVII/16), s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 191–210.

5 *Tvnya, rút heveréssel leírt versenek első része után következik második része*, RMKT XVII/16, 321–371.

replője – miközben a külső cselekmény szintjén a főúri kertek jellegzetes közösségi tereit járja be – bensőleg a bánat (melankólia)⁶ veszélyes érzelmével vívja váltakozó sikerű küzdelmét. Az *Üdömulatás közben szerzett versek*⁷ főszerzője pedig a vágyakozás (*cupiditas*) problematikáját dolgozza fel irodalmi eszközökkel.

Az álomversek a Koháry-féle elmeversek tágabb csoportjának sajátos szeletét alkotják. Ez utóbbiak esetében a lírai történet megalkotása markánsan imaginárius⁸ módon megy végbe, s a (versbeli) valóságos élethelyzetéhez viszonyított fiktitás mindig jelezve van szövegszerűen is. A fent említett három álomvers mellett ide sorolható a *Vasban vert rabnak sétálása*,⁹ három rövid elmevers,¹⁰ a lakoma-, a vadászat- és a haláltáncvers.¹¹ E művek közös jellemzője, hogy mindegyik gyakran használja a katalogizálás (realitásérzet-képző)eszközét. Ami az álomverseket magán az álmodás mozzanatán túl még együttesen jellemzi, az az álombeli találkozás motívuma. Az elmeversek többsége ugyanis magányos beszélő megnyilatkozása; kommunikációs helyzetük egyirányú, dialogikus elemeket nem tartalmaznak.¹²

Témakezelés és történetalakítás

Koháry legterjedelmesebb műve az a 439 strófás, (külön) cím nélküli és tizenkét részre osztott szerzemény, amely az *Üdömulatás közben szerzett versek* című kötet törzsszerzőjét alkotja. A cím akrosztichonja szerint keletkezési ideje az 1686-os egri sebesülést követő időszakra tehető, viszont a kötet csak az 1720-as évek elején jelent meg nyomtatásban. Akár Gyöngyösi István *Csalárd Cupidója* inspirálta a mű megszületését, akár nem, történetvezetése, elbeszélés- és szerkesztésmódja egyaránt nagyfokú önállóságról tesz tanúbizonyságot.¹³ Mind tartalmi, mind szerkezeti szempontból az *Üdömulatás...* tartható Koháry egyik legértékesebb, legösszetettebb művének. Az alábbiakban először a történetalakítás és a témakezelés sajátosságait veszem

6 A bánat itt mindvégig megőrzi perszonális érvényességi körét, nem válik az emberi létmód univerzális jegyév. Vö. JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor, bú nélkül nem élte = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 351–364.

7 *Üdö mulatás közben szerzett versek*, RMKT XVII/16, 211–265. Az idézeteket mai helyesírás szerint átírva közlöm.

8 Imagináció alatt a z emberi képzelet használatának hangsúlyosabb, a köznapi realitástól akár nyíltan elszakadó, retorikai hatáskeltést megcélzó megnyilvánulási formáját értem. A fogalom 16–17. századi eszmetörténeti háttéréhez lásd: TASI Réka, *Barokk vízió – skolasztikus imagináció*, ItK, 2018/2, 145–168.

9 *Vasban vert rabnak bvs elmével, fáradva versekben vett sétálása*, RMKT XVII/16, 133–178.

10 *Elméje embernek nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határait*, RMKT XVII/16, 63–65; *Valaki kardot köt oldalára, vasat várhat az lábára*, RMKT XVII/16, 73–74; *Áldgy meg, fősleges Úr Isten...*, RMKT XVII/16, 74–78.

11 *Embernek éltében mértékletesnek kel lenni...*, RMKT XVII/16, 67–72; *Az fűzva verseknek faragására nevezte hitessvk el magunkal...*, RMKT XVII/16, 292–306; *Az halálnak horgával s-halóival...*, RMKT XVII/16, 281–292.

12 A két típus határán áll a haláltáncvers: álomszerű vonásai, összetett beszédhelyzete és történetalakítása az álomversek típusához közelíti.

13 Vö. GYŐRI Orsolya, *A Gyöngyösit imitáló Koháry István*, Irodalomismeret, 1996, 70–75.

szemügyre, majd külön fejezetben térek ki a mű poétikai megalkotottságának egyéb jellemzőire (szerkezet, exemplumok, beszédmód).

Bár *A'kegyes olvasóhoz* szóló versben már szóba kerül az álom elbeszélésének későbbi aktusa, a kísérőszövegek még az ébrenléti valósághoz tartoznak, mivel elsődleges funkciójuk az alapindítékok és utótörténések megadása. Közvetlen módon tehát nem kapcsolódnak a főszövegben kibontott történethez. A költői megszólalást motiváló elsődleges tényező, a kéz megsebesülése a azonban nemcsak annak a fájdalmas fizikai állapotnak a fő oka, amely lelki kihatásai révén a vers(ek) beszélőjét egészen az egzisztenciális válságig sodorja, ha nem egyik fő szervezője a törzsszöveg képalkotásának is, mivel a kéznyújtás motívuma a ezzel kapcsolatos ártékelési kísérlet miatt kerül a történetalakítás középpontjába.

A testi fogatkozás nyomában feleledő segyre fokozódó elkeseredésérzése fejeződik ki az első rész panaszában, az álombeli angyal kérdésére adott válaszban:

Akárhol az mihez vagy kezdek, vagy nyúlok,
annak akadályán untalan búsulok,
az bú terhe alatt csak nem meg is fúlok,
elbágyadt voltomban majdan elájulok. (20. strófa)

A versszerzés alapindításként megjelölt bálna tűzészándéka a azonban itt hamar elveszíti központi szerepét, s a helyes és helytelen vágyakozás kérdéskörével a lelki vonatkozások egy másik, tágabb hatókörű területe kerül előtérbe. Látni fogjuk, hogy Koháry az individuális probléma egyetemes nézőpontú tematizálását a kéznyújtás képzetköréhez kapcsolódó elemek találékony felhasználásával oldja meg.

A kötet verseiből kiderül, hogy noha az alapprobléma külső eredetű (testi sebesülés), valódi rosszá lelki kihatásai révén válik (elkeseredettség). A kritikus helyzet azért tűnik megoldhatatlannak, mert a külső körülmények alakulása alig befolyásolható. A lírai én panasza egyéni vonásai ellenére is tipizált megnyilatkozás, mely érzékletes formában fejezi ki az emberre általában jellemző alapbeállítódást: a természetes emberi vágyak a rossz, fájdalmas tapasztalatok elkerülésére és a jónak érzett állapotok, élmények megszerzésére irányulnak. Ezt az alapbeállítódást kívánja korrigálni a két szereplő között zajló párbeszéd második fele, az angyal felelete (II. r.), amely éppen ezért az életbeli szituációra való reagálással, annak mintegy átminősítésével indít, hogy a zután a vélemény mögött meghúzódó lelki hozzáállás kiigazítása felé orientálja a hallgatót.

Az angyal a kézsebesülés motívumát Páris és az ősbűnt elkövető emberpár vétkének perspektívájába helyezi, a kéznyújtás bajt hozó aspektusát emelve ki. A fejtegetés a tiltott gyümölcs szimbólumára támaszkodva jut el a romlásra vivő vágyakozás súlyos következményeire figyelmeztető és az ezzel összefüggő magatartásbeli maximákat megfogalmazó szakaszhoz, melyet egyfelől a világ mulékony természete, másfelől a földi élet bánattal sújtott volta¹⁴ mellett argumentáló strófák kereteznek. Így az egyéni életprobléma olyan jellegzetesen barokk, noha középkori gyökerű ka-

¹⁴ „mert untalan visel az világi élet / búval és bánattal öszve font kötelet” (64. vsz.) A bánat Kohárynál máshol is megjelenik ilyen értelemben. Vö. JELENITS, *i. m.*, 351–364.

tolikusteológiai értelmezési keretbe ágyazódik, amely a földi létezését nemcsak a tmeti jellegűnek, de egyúttal – a halál utáni élet szempontjából – döntő jelentőségűnek is tekinti.

Az angyali közlésben megjelenő világ a középkori siralomvölgy-felfogásnak megfelelő tulajdonságokkal rendelkezik: oly szilárdnak tűnő valósága pusztán megtévesztő illúzió, mely mögött törekénység és elkerülhetetlen „hervadás”, elmúlás húzódik meg. A világ megszemélyesített, főként feminin vonásokkal megjelenített valósága alkalmasnak mutatkozhatott arra, hogy az emberi bensőből eredő, kifelé irányuló negatív hajlamok veszélyességét tárgyiasított formában is felhívja a figyelmet. Ezért válik Kohárynál is oly dominánssá a világ negatív aspektusa, és ezért a zonosítódik az időbeli létezés feltételei alá vetett emberi sors a szomorú tüllel: nem tényleges világutálatról van itt szó, e tanítás alaptételei sokkal inkább egy sajátos, vallásetikai célzatú metódus elméleti háttérét körvonalazzák. Ezekre épül a vágyműködésmódjának Koháry-féle pszichológiai rajza.

Ezt követően az egzisztenciális probléma felvetésre felelő angyali tanítás igazságtartalma két, alanyi szempontból ugyan eltérő, de formailag egyaránt tipizált, erőteljesen jelképesített illusztráció által nyer igazolást: először a lírai én személyes fejlődéstörténete, majd a megidézett antik, illetve bibliai példázatok képében. A harmadik résszel kezdődő álombeli séta a karnyújtás = romlás képletét viszi tovább, s a didaktikus tartalmat immár cselekményesítve, allegorikus jelleggel jeleníti meg. E szakasz már olyan nyira nélkülözi az egyénített, reális elemeket, hogy a próbatételek kiállása szinte mitikus formát ölt.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a lírai én álombeli sétája tisztán szimbolikus értelmű. Az erdős, hegyvidéki területen növő gyöngyvirág és rózsa a nagy vonzerejű, gyönyört ígérő, ám nehezen elérhető vágyat jelöli. A leszakítás motívuma azt a benső emberi késztetést jelzi, ami a vágy tárgyának megragadására és birtoklására irányul. E kezdeti szakaszban a lírai alanyt is e késztetés irányítja, ám a gyöngyvirág leszakítása a felmerülő nehézségek miatt végül megghiúsul. A virágszedés útjában álló tényezők a vágykielést kísérő veszélyekre mutatnak rá: a forrásból előtörő, sebes folyású erek a szenvedélyek és emóciók magával ragadó, sodró erejét, míg a „rút semlyék” a bűnök posványában való elmerülés veszélyét jelenítik meg. A lírai én számára, noha a lehetséges veszélyeket már a mocsárba esés momentuma előtt észleli, a vágykésztetés erősebbnek bizonyul a félelemnél és az értelemi belátásnál. Sőt a vers hőse még a posványból való nehézkes kiszabadulása után sem akar letenni célkitűzéséről.

A sárkánybarlanghoz való megérkezés pillanatában a zonzban a történet fordulóponthoz ér. Az itt megjelenített magatartás logikája, a kényújtás-motívumhoz társuló, ám azzal ellentétes távozásképzet akkor válik igazán érthetővé, ha a műbeli sárkányt nem pusztán félelmetes fenevadnak, ha nem kifejezetten a Sátán szimbólumának tekintjük. Nemcsak a múltó világi gyönyör elérésére törekvő embert fenyegető, soka rcú valóságát („fejei engem lesnek”, „villogó szemei engem keresnek”, 99. vsz.) fejezi ki kiválóan a szöveghely, ha nem lényének hatalmas erejét is hatásosan

¹⁵ Érdekes, hogy ezzel ellentétben a később megidézett antik történetek viszont bővelkednek az aprólékos részletekben.

érzékelteti: az isteni hatalmon kívül álló erőre alapozó nekibátorodás érzésének éppen azért kell szétfoszlania („nem vagyok én Phoebus, ez ellen hogy álljak”, 98. vsz.), mert a Sátán a kor felfogása szerint pusztá emberi erővel nem győzhető le. Csak a pusztulás nagyerejű fenyegetése képes a költemény hőst végleg eltántorítani addigi viselkedésmódjától.

Az álomalak személyes fejlődésének első szakasza (III–IV. r.) tehát a kísértések és öneszmélés jegyében áll. A kísértések kiállításáról a szó szoros értelmében azonban – mint láttuk – nem beszélhetünk, mivel a konok törekvés, „közeledés” feladását a tapasztalatszerzés közbeni belátások, a leküzdött nehézségek és veszélyek élménye motiválja. A sétálás során a dolgok voltaképpen természetére való ráébredés folyamata zajlik.

Ezután – a z angyltanításának megfelelően – a zedighiá bavalóságokra irányuló vágyképzet fokozatosan elhagyja a földi horizontot: a z elbeszélői magatartásváltás küszöbén a lírai alany távozik a világi veszélyeket jelképező sziklás, erdős területől, s egy sík térre ereszkedik alá, hogy megtalálja azt a helyet, ahol „nincs aggodalom”, csak „csendes nyugodalom” (138. strófa). Olyan helyet keres, „hól olly öröm érjen, / melyhez gutta ütés, se bánat ne férjen” (141. strófa): a vágyakozás célképzete tehát a transzcendencia irányába mozdul el – igaz, hogy az ezt követő völgybeli keresgélés még horizontális síkon mozog, mert a köznapi boldogságképzetek főbb fajainak vizsgálátára tesz kísérletet, á mezeksorán már transzcendens nézőpontot érvényesít. A sík vidéken folytatódó, bár különös módon láthatatlanul maradó séta a köznapi vágyak első ránézésre veszélytelennek tűnő világára koncentrál: a szerelmi érzés különféle veszélyei után a barátságkettős arcú valóságát, majda gazdagság- és hatalomvágy megrontó erejét taglalja, közismert antik és bibliai példák sorát idézve meg.

Az elbeszélésbe emelt exemplumok felsorakoztatása tematikusegységet hoz létre, illetve egymásra következősük logikája szerint történik. A narráció az interperszonális viszonyoktól (szerelem, barátság) a tárgyi vágyképzetekig halad, s egy-egy téma többaspektusú körbejárásával és a negatív vonás fokozásával nyomatékosítja a mondandót. Az elbeszélői kommentárok és a példázatsor együttese építi fel azt a fejlődési ívet, amely mind a narrátor individualitása, mind az olvasó számára iránymutatóként kíván szolgálni. Ennek fókuszpontjában a helytelen magatartás megismerése, illetve megismertetése áll: kilenc terjedelmes példa járul hozzá azoknak a veszélyeknek az érzékeltetéséhez, melyeket a világi vágyakozás különféle esetei magukban foglalhatnak. A szerelmi téma negatív tetőpontját képező Sámson-történet (VI. r.) után kerül csak sor a pozitív példa felmutatására, először Odüsszeusz alakjának megidézésével, majd az ószövetségi történet fordított előjelű párdarabjaként József (VII. r.) példázataiban. A következő részben már együtt – bár még külön-külön történetben – szerepel a negatív és pozitív pólus (VIII. r.). Egyedül Midas történetében (IX. r.) egyesül az elrettentő és a követendő példa, amit a főszereplő megtérése tesz lehetővé.

Tehát egészen az angyl újbóli megjelenéséig az ember evilági tévelygésének – hol személyes, hol példázatos – rajzát szemlélhetjük. Voltaképpen a lírai én tudatában zajló történések vetülnek ki s öltenek magukra külső érzeki formát: a két fő

lelki képesség, a vágyakozás és a gondolkozás tárgyiasítása zajlik egy harmadik – az imagináció – segítségével, miközben a mű cselekményszintjén, egzisztenciális vonatkozásban a közeledés és távolodás változó dinamikájú, kettős mozgása érvényesül. Ennek hátterében a katolicizmus vágy-felfogása húzódik meg: a *cupiditas* a kifelé irányuló lelki mozgás, a megragadás és birtoklás vágya, az elemi természeti késztetés mindarra, ami vonzó hatást gyakorol az emberi lényre, ami gyönyör- és boldogságforrásként kínálkozik. A költeményben szó van azonban olyan gyönyörűségről is, ami „kár nélküli”: ennek „megízlelése” nem jár a „szív sérelmével” (*caritas*). Az ember az ősbűn utáni bukott állapotában a negatív típusra hajlik: a műben e kettős, külső és belső aspektusú jelenséget egyfelől a „karnyújtás”, „kapdosás” és a (felé)futás, vagyis az emberi bensőből kiinduló, valami megszerzésére irányuló késztetés, másfelől pedig a „hívás”, „tündérkedés”, vagyis a csábítás és kísértés mozzanatai reprezentálják.

A versben „kiábrázolt” didaktikus tartalom elsősorban azt kívánja felmutatni, ami elutasítandó: mind a véleményalkotásszintjén (‘megvetni’), mind a cselekvésmód síkján (‘távolni’). A helyes magatartás prototípusa József alakjában testesül meg, aki Sámsonnal ellentétben a kísértőt

Ott hadgya, s-el szalad, s-egyebet sem tehet,
tudgya, hogy szaladva győzedelmet vehet,
ölben kapva véle veszedelme lehet,
s-küszködése közben nagy gonoszra mehet. (214. strófa)

Odüsszeusz története a téma örökérvényűségét jelezve előlegezi meg az egész mű legfontosabb exemplum-karakterének, Józsefnek a példáját:

Sokan sokszor itták Circének Poharát,
ki fujták magokból az lehellő párát,
sertésekké váltak, s-meg vallották kárát,
hajtottak moslékra, s meg atták az árát.

Kinek szive körül Circe tündérkedett,
kedve töltésére mindent cselekedett,
mérge poharával böven kedveskedett,
feje veszélyétül ritkán menekedett.

Az egy Ulysses vólt, ki rajta erőt vett,
nem itt pohárábul, sem ő véle nem ett,
nékie semmiben minthogy kedvet nem tett,
ellenére járva töle szabaddá lett. (197–199. strófa)

Míg Odüsszeusz győzelme abból fakad, hogy elutasítja a csábító „italát”, „ételét”, illetve nem engedi, hogy hízélgő, hamis szavai behatoljanak a lelkébe, addig József menekülésében az elutasítás még intenzívebb formája nyer kifejezést. A versbeli *futás* etikai és teológiai többletjelentése a katolikus hagyomány értelmezési keretébe illeszkedik: e motívum két ellentétes irányulásmód megragadására szolgál, minőségét pedig az határozza meg, hogy a szubjektum mi felé és milyen lelkülettel törekszik.

Ahogy an azt Szentviktori Hugó képileg azonos képzetkörben mozogva mondja: ha a hívó „a világgal együtt szaladna, akkor a z időbeli dolgok változékonyságá nak megfelelően, szerencsétlen helyzetben elcsüggedve, kedvező helyzetben felfuvalkodva e világhoz szabná magát. Ha a világ felé szaladna, akkor mindig a világi élvezetekben való megnyugvást keresné”.¹⁶ Snoha a világtól el kell futnia a vágyakozásnak („szerelemnek”), azt nem kell teljes mértékben elutasítania, mert mint kiindulópont pozitív szerepet is betölthet: „A vágyakozásnak a világa kiindulópontja: miközben á mullattal és dicsérettel tekint a külső világban Isten műveire, lelkében csak még hevesebben tér meg Istenhez az ember.”¹⁷ A világgal kapcsolatos valódi problémát tehát a függés („rabság”) és a belefeledkezés tényezője képezi, vagyis az istenitől való elfordulás veszélye.

A tizenegyedik rész elején újra előlépő narrátori alak egy tágas, zöld mezőn látja futni és „ügetni” a gazdagságra vágyó emberek tömegét. A sokaság kényelmes, széles útja helyett egy meredek, nehéz és keskeny ösvényre tér rá, az evangéliumi „keskeny út” allegorikus megfelelőjére. Az erdőbeli eltévedés mozzanata viszont már a külső ember lelki instabilitását, a szövevényes földi viszonylatok közötti tévelygés lehetőségét, vagyis az ember útmutatásra való rászorultságát fejezi ki. Az őrangyal ehhez kapcsolódó szerepét világítja meg a beszélő vallomások múltidézése (XII. r.): eszerint az Isten által mellérendelt őrangyal volt az, akinek „belső sugallása” tanította és szíve „vágyódását jóra gerjesztette”. Vagyis a mű elején még külső formában élénk lépő angyal alakja bensővé válik: az őrangyal láthatatlan jelenléte magában az emberi lélekben honol, s a fent jellemzett „csalárd” világgal szemben óvó ellenerőt képez. A hazaindulás után az emberi nem létoka fogalma zódik meg az utolsó előtti strófában, miután a vers beszélője egy utalásos példázat sor keretében elutasítja mindazt, a mire a köznapi vágyak irányulnak:

Szívetem, jól tudom, Isten teremtette,
annak ő magában célját helyeztette,
állandó örömet Fölségében tette,
másban magán kívül nyugtát sem engedte. (438. strófa)

A helyesírányulásmód allegorikus-képileg kifejtését így végül a személyes példafelmutatás gesztusa nyomatékosítja. Ennek fényében a vers hőséneke lelki fejlődése a *via illuminativa* egyfajta irodalmi ábrázolásának is tekinthető, hiszen ő is „megszabadul a teremtett javakhoz való ragaszkodástól, a földies gondolkodástól, és elindul a krisztuskövetés útján, szívesen vállalva az azzal járó szenvedést is”.¹⁸

16 SZENTVIKTORI Hugó, *A szeretetről*, Vigilia, 2004, 905.

17 *Uo.*

18 GÁBOR Csilla, „*Religiosa actio mentis*”: *Meditációelméletek és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 28.

Szerkezeti felépítés, exemplum-használat, szólamok

A tartalmi elemek kidolgozottsága mellett a mű formai szempontok alapján is Koháry legjobb alkotásai között tartható számon.¹⁹ Mind a kötet, mind a törzsszöveg felépítése tudatos szerkesztési koncepciót tükröz: mindkét szövegegység keretes szerkezetű. Akötetet a versbeli valóság szerencsétlen történései (sebesülés, ellenséges pusztítás), illetve a mű keletkezéséről és későbbi sorsát érintő megjegyzések keretezik, a törzsszöveget pedig a két anyagi jelenés.²⁰ A szerző a tizenkét részből álló kompozíció szerkezeti középpontjába a szerelem, vagyis a vágyakozás legintenzívebb megnyilvánulási módjának példáit állította (VI–VII. r.).

Ugyan kevésbé szembeűnő, de a negyedik és tizenegyedik részt félbevágó, külön egységet alkotó példázatos szövegtömb is keretes szerkezetű: a két főtéma (szerelem és gazdagságvágy) negatív aspektusait a keretező (IV–V. és X–XI. r.) részekben négy-négy exemplum mutatja fel, miközben a köztes szakaszt a pozitív és negatív példák – különféle módú – együttes szerepeltetése jellemzi. A példázatsorozat keretén belüli magban is feltűnnek időnként a lírai én egyéni történetét lefestő szöveganyag jellemző retorikai kellékei, a kis terjedelmű, ellentétező vagy megerősítő szerepű mellékpéldák, illetve említésszerű utalások.

A sétálás mozzanataira felfűzött cselekmény tehát két eltérő szövegtípus formájában artikulálódik: a szerkezetbelső magjában elhelyezkedő példázatos sor elsődleges kontextusát az elbeszélői én lírai fejlődéstörténete alkotja, ennek menetébe ágyazódnak be az egyszerre illusztratív, érvelő és moralizáló funkciójú, epikus jellegű exemplumok. Az elbeszélés-típusok közötti választóvonal mégsem mondható élesnek, hiszen a példázatos kezdő- és végpontján érintkezésbe lép az individuális és a történeti-mitológiai sík. A negyedik részben Acteon példáját egy olyan esemény vezeti fel, amely az antik hős történetét képileg mintegy megelőlegezi: a lírai alany látja, amint vadászkutyák elejtenek egy szarvast. A tizenegyedik rész példázatait pedig olyan általános jellegű leírások övezik, amelyek az elvontság és konkrétság háttérán mozgóvá válnak a záltal, hogy a lírai alany álmvilágában tapasztalt valóságglátvá nyelemeiként tűnnek fel. E konkrétságra egyfelől a személyes elutasítás gesztusa utal a helyhatározó használatával („Lesz azért tanácsos onnan eltávoznom”, 372. vsz.), másfelől a leírások – főként a gazdagság sík, tágas mezejének – megelevenedő, a sétálás menetébe illeszkedő képszerűsége (például: „Annak gyöpe látczik zöldnek s igen szépnek / mennek azért oda, s arra sokan lépnek”, 343. vsz.).

A régi irodalomra jellemző módon Koháry önálló szerzői történetek írása helyett szívesebben válogatott a fabulák és históriák tárházából.²¹ Az előbbiek széles körű ismertsége és erőteljes jelképiségéhez az utóbbiak szentírási tekintélye járult még hozzá. A kiterjedt alak- és történetállományt megmozgató mű antikizáló ele-

19 GYŐRI, *i. m.*, 75.

20 GYŐRI, *i. m.*, 72–73.

21 A szerző szóhasználatában az előbbi az antik mítoszokat, míg utóbbi a biblia történeteket jelöli. A Szentírás elbeszéléseinek litterális, betű szerinti értelmét a korban história értékűnek tartották. PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984/2, 146.

mei és bibliai utalásai kifejtettségi fokuk szerint az említésszerű utalásoktól a hosszú strófá nyibetétekig terjednek. Az eltérő történeti rétegekből származó példázatok a narrátor szövegszervező befogadástírányító jelenlétének eszközeiként funkcionáló kommentárjai fűzik egymással össze. Koháry a rendelkezésére álló alapanyagból a saját témavilágába illő, közismert elemeket emelte ki; az eredeti történetváz lényegre redukált változatát a számára indokoltnak tűnő – főként leíró jellegű – helyeken azután kibővítette. A Midás-történet szövegén jól nyomon követhető e költői eljárás módja: az átkötést biztosító nyitó és záró strófák közötti harmincstrófányi szakasz az előzetesen – elhagyásokkal és tömörítéssel – mintegy felére zsugorított ovidiusi forrásanyag leíró részeinek aprólékos kibontásával jön létre. E részletező hajlam elsősorban a Kohárynál fontos motivikus szerepet betöltő érintés mozzanataiban és a fényűző lakoma külsőségeinek lefestése során érhető tetten.²²

A kötetnyitó versben megjelenő, Calderón híres barokk drámájának címét viszhangozó 'az élet álom' állítás szorosán kapcsolódik a mű gondolati tengelyét alkotó „csalárdvilág”-koncepcióhoz, különleges hangulati többlettel ruhazza fel a szövegegyüttes egészét. Ugyanis ha ennek fényében tekintünk a központi versre, akkor egy többrétű realitás-képződés megvalósulását regisztrálhatjuk. Az álomlátás folyamata abban a keretben játszódik le, amely ezáltal maga is álomszerűvé minősül át. Ezenfelül az álomtörténelem belül az epizódyszerű mitológikus elbeszélések („költött dolgok”) külön fiktív világa is megteremtődik. E háromszintű imaginárius – és egyúttal narratív – rétegződés a megélt emberi-világi valóság komplex voltát reprezentálja, s egy felettes (transzcendens) perspektíva érvényesülését jelzi.

A versben ennek megfelelően két eltérő, de konvergens szólam jut szóhoz. Az egyik a kiindulópont, vagyis a világ, a másik a cél, a Mennyország nézőpontjából ítélt és értékel. Előbbihez tartozik egyfelől a lírai alapszituáció, másfelől a tragikus emberi példázatok csoportja. Ezzel ellentétben a másik lírai szólam egy felettes perspektíva szemszögéből, a transzcendens értékszemlélet tükrében szemléli a „lenti” világban zajló eseményeket. E hang elsőrendű megszólaltatója az álombeli angyal, ám mivel a narrátor maga is felülről tekint le önnön megkettőzött alakjának individualitására, az általa megfogalmazott tanító-elmélkedő szakaszokban szintén a transzcendens szemléletmód érvényesül. Koháry jó érzékkel él a történetalkotás nyújtotta lehetőségekkel, amikor három különböző formában is felmutatja a követendő mintát: a világfeletti (őrangyal), a világi (lírai alany) és a történeti (József) képviselő együttes szerepeltetése valóban meggyőzően hat. A lírai narráció e három központi alakja közül kettő statikus karakter, jelenléte pedig csupán epizodikus jellegű. A harmadik tag, az elbeszélő személyisége viszont – ahogyan arról már esett szó – benső fejlődési ívet jár be. De az ő folyamatos jelenléte képezi a mű fő szövegösszetartó erejét is.

Fontos továbbá megemlíteni, hogy a már említett két szövegtípus határpontjaiban a lírai alany maga tartásmódja szembetűnő változáson megy keresztül: a negyedik részben nemcsak aktív cselekvőből passzív szemlélővé, hanem egyúttal – mint álom-

²²Koháry több versében is felfedezhető egy-egy lakoma hosszadalmas, katalógizáló ábrázolása. Lásd Kovács Sándor Iván, „Étel az asztalok s italt a pohárnok” = K. S. I., *Eleink tündöklősege*, Bp., Balassi, 1996, 101–120.

beli elbeszélő – aktív történetalkotóvá is válik, mivel az elbeszélte történetek nem a valóság elemei, csupán a tudatos felidézés és közvetítés aktusa teszi őket jelenvalókká. A keretező momentumok kivételével azonban az exemplumok világa nem tart közvetlen kapcsolatot az elbeszélő álombeli közegével. Szembetűnő, hogy a történetmondás e formáját menet közben sem szakítják meg az álmodó egyéni panaszai. A lírai alany korábban megkettőződött – egy individuális és egy felettes, mintegy prédikátori szerepet magára öltő – énekeszakaszban az utóbbi nézőpontjába helyezkedik, mintegy „felemelkedik” önnön korlátozott és pusztán érzelmi jellegű egzisztenciális bázisáról. A két én hangja így nemcsak egybeolvad, hanem erőteljesebbé is válik a történetmondást időnként megszakító, didaktikus hanghordozású kommentárok révén. A személyes érzelmek szinte teljes háttérbe szorulását a tanító szándék előtérbe kerülése indokolhatta, amialigha független a Koháryra is ható²³ jezsuita szellemiség döntően etikai és praktikus irányultságától.²⁴

Válsághelyzet és meditáció

A tárgyalt mű olyan valós válsághelyzet szülötte, amely nemcsak biografikus adatokkal alátámasztott, de szövegszerű jelöltségéből kifolyólag a versszituációnak is szerves részét alkotja. Hasonló a helyzet Koháry másik két álomverse esetében is, melyek kiinduló élménye a rabság volt. Ez a két, a börtönirodalom kategóriájába sorolható mű is meggyőzően igazolja, hogy a börtöncella akár „termékeny írói magány és reflexió”²⁵ helyévé is válhat az irodalmi műveltséggel rendelkező rabok számára, mivel az irodalmi szövegek létrehozása a rabsággal együtt jár, fizika világ és lelkileg egyaránt megterhelő körülmények könnyebb elviseléséhez járul hozzá.²⁶ A költő alkotásai kapcsán valóban érdemes lenne a börtön, illetve a rabság kiterjesztett fogalmát figyelembe venni:²⁷ Koháry súlyos egri sérülése nyilvánvalóan a testi-lelki szenvedés és korlátozottság hasonlóan kínzó tapasztalatait nyújtotta. Általánosságban elmondható, hogy a világi élet nehézségei, megpróbáltatásai által kiváltott válságélmény²⁸ rendkívül termékeny talajnak bizonyult a versszerző meditatív hajlamú alkata számára.

23 Koháry tanulmányait végig jezsuita intézményekben végezte. LŐKÖS István, „*Üdö mulatás közben szerzett versek*”: Koháry István költészetéről = *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699)*, szerk. BODÓ Sándor, SZABÓ Jolán, Eger, 1990, 270–271.

24 TŰSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*: Nádasi János, Bp., Universitas, 1997, 87.

25 TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? = Börtön, exilium és szenvedés*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., reciti, 2017, 14.

26 *Uo.*

27 MARÓTHY Szilvia, *Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről* = TÉV/HIT – *Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFI Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018, 12.

28 „A meditációk születésének lélektani összetevői között első helyen áll a külső körülmények kedvezőtlen alakulása nyomán keletkezett válságélmény.” TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *II. Rákóczi Ferenc meditációi* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002, 153.

Álomverseinek jellemző vonása „az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működése, a gondolati és érzelmi elemek bonyolult kölcsönhatása”.²⁹ A prózai meditációk kettős funkciója szintén szövegalakító jellegzetességük, hiszen az én-elbeszélés szubjektivitása mindhárom esetben kiegészül az objektív példa felmutatás és tanítás gesztusával.³⁰ E versekben a didaktikus és költői kifejezőmód olyan epikus keretben jelenik meg, amelynek főszereplője igen kevésbé válik – külsődleges értelemben véve – cselekvővé, a szövegekben az imagináció és a reflexivitás erőteljes dominanciája érvényesül, miközben a voltaképpeni cselekmény – minia tőr történések alakjában – a tudati térben zajlik.

Koháry műveiben a kora újkori meditatív formára sokszor jellemző belső dráma³¹ a válságos élethelyzetből következik, vagyis nem gondolati, ha nem emocionális fogantatású. Nem meglepő, hogy a költő mindhárom álomversének fontos eleme az önnevelést, az akarat tudatos koordinációját szolgáló meditatív lelki beállítottság,³² illetve az ehhez szorosan kötődő tipizált benső érési, fejlődési folyamat felmutatása. Emellett a képzelet szerepének barokk kori felértékelődése is ösztönzőleg hatott a költőírói gyakorlatára: Koháry álomversei – a szorosan bibliai kötődésű ignáci lelki gyakorlatok módszeréhez hasonlóan³³ – egyalapszituáció látványelemek benga zdag, imaginatív jellegű megelevenítését viszik véghez. Ehhez az érzékileg megteremtett bázishoz kapcsolódnak azután a személyes vagy általános érvényű reflexiók, azzal a céllal, hogy „az emberi tettek, döntések értékrendi, interiorizált megalapozását”³⁴ segítsék elő.

A Koháryra jellemző sajátos – önmagát mint *parasztersek faragóját*, illetve *koholóját* meghatározó,³⁵ a csupán *időmulatás* céljából verselgető *fűzfapoéták* körében pozicionáló – költői szerepfelfogást a didaktikus célkitűzés és a használati irodalomként³⁶ funkcionáló meditációs műfaj jellegzetességei indokolhatták. Az elemzett álomvers át gondolt poétikai megszerkesztettsége is arra mutat, hogy a szerénykedő formulák leple alatt olyan, ha nem is elsőrangú, mégis igényes írói munkálkodás zajlott, amelynek egyik jellegzetes elemét éppen a fűzfapoézis-toposz allegorikus kiaknázása képezte.³⁷

29 Uo., 157.

30 Vö. Uo., 154–155.

31 Vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, *Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai: Rimay = Z. F., Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., Universitas, 2002, 144. Mások szerint a szövegszerűen jelentkező válságszituáció nem feltétlen kritérium. Vö. GÁBOR, „*Religiosa actio mentis*”..., i. m., 9–60. Tüskés Gábor az újkori meditációk jellegzetességének tekinti a lelki válságot, szemben a középkori elmékedések kontemplatív irányulásával. TÜSKÉS–KNAPP, i. m., 158–159.

32 Loyolai Ignác meditációs módszerének hatása igen széleskörű volt. TÜSKÉS, i. m., 158.

33 TÜSKÉS, i. m., 29–53.

34 GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina*, 2000/1, 139.

35 MARÓTHY Szilvia, *Koháry István „paraszt versei”*, *ItK*, 2017/4, 464–472.

36 GÁBOR, *A meditáció a hitgyakorlásban...*, i. m., 139.

37 MARÓTHY, *Koháry...*, i. m., 471.

FILLÉRTÁR

Pap Balázs

Batizi-versek a Régi Magyar Költők Tárában¹

A facsimile kiadásban² is hozzáférhető *Hoffgreff-énekeskönyv* históriás énekanyagának minden darabjához készült kritikai kiadás, melyek a *Régi Magyar Költők Tára* 16. századi sorozatának kötetében jelentek meg. Az e kötetből is ismert versek legtöbbször 15 vers (Batizi András, Farkas András, Fekete Imre, Kákonyi Péter, Biai Gáspár, Csikei István, Székely Balázs és Szkhárosi Horvát András históriái) a második kötetben,³ 5 vers (Dézsi András, Sztárai Mihály szövegei) az ötödik kötetben⁴ jelentek meg, emellett a hatodik kötetben a szerzőkhöz nem kapcsolható versek is helyet kaptak, melyek közül nem egynek a *Hoffgreff-énekeskönyv* unikum forrása.⁵

A kritikai kiadások szellemiségének és előírásainak megfelelően a 16. századi verseket elsősorban szerzőik szerinti rendező RMKT-sorozata nemegyszer, sőt többnyire számos forrásban fennmaradó szerzői életművek, életműrészek közlésekor minden egyes tétel esetében külön határozza meg azt a forrást, mely alapján a kritikai kiadás főszövegét elkészíti. Az RMKT 2. Batizi-anyagához (15+1 költemény) több 16. századinyomtatványt nyisszolgáltató főszöveget. Batizilírai művei esetében Szilády választása it kritikával illetni merőben sportszerűtlen cselekedet lenne, hiszen az általa gondozott RMKT-kötet kiadása (1880) után számos, e kiadást is érintő forrás is előkerült. Ilyen az 1892-ben Hellebrant Árpád által megjelent szövegkritikai szemponatok alapján is fontos 1566-os várad (RMNy 222), valamint az 1569-es debreceni kiadás (RMNy 264), melyekről természetesen Sziládynak is volt tudomása, olya nnyira, hogy utóbbinak álfacsimile kiadását⁶ ő maga rendezte sajtó alá; és az 1560-as Huszár Gál-féle, mindezidáig legkorábbiaként ismert gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 160); melyet jóval Szilády halála után fedezett föl Borsa Gedeon.

1 A szerző a tanulmány elkészítése idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásában részesült. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 *Hoffgreff-énekeskönyv, Kolozsvár, 1554–1555*, kiad. VARJAS Béla, tan. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1966 (Bibliotheca Hungarica Antiqua VII.).

3 *Régi Magyar Költők Tára, Második kötet, XVI. századbeli magyar költők művei, 1527–1546*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1880.

4 *Régi Magyar Költők Tára, Ötödik kötet, Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály, 154?–1560*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1886.

5 *Régi Magyar Költők Tára, Hatodik kötet, Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Máday Mihály, Sarlóközi névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Töke Ferencz, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs. Névtelenek, 1545–1559*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1896.

6 *Szegedi Gergely énekes könyve 1569-ből: Szilády Áron tanulmányával Szegedi Gergelyről s énekes könyvéről*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893.

Az epikus alkotások a rá nek maradt Batizi-életmű harmadát teszik ki, és forrásaik száma a lírai alkotások forrása i harmadánál is kevesebb. A *Hoffgreff-énekeskönyv* az eminens Batizi szöveghordozó: a szerző minden epikus (5 db) alkotását tartalmazza. A Bornemisza-féle *Énekek három rendbe* négy ilyen alkotását őrizte meg. Némely szöveg önálló nyomtatványként is terjedt, és négy kézirat os gyűjtemény egyará nt tartalmaz Batizi-históriát: a *Lipcsei-kódex*, a *Lugossy-kódex*, a *Mihály deák kódexe*, valamint a *Kádár-énekeskönyv*.

Szilády Áron a szövegek kiadásánál a két nyomtatott gyűjteményes forrást tekint i textológia ilag értékes szöveghordozónak és az általuk hozott változatok különbségeit a versek többsége esetében nem gondolja számottevőnek. Az *Az istenfélő Zsuzsanna históriája / Zsuzsanna históriája* jegyzeteiben erről így nyilatkozik: „[a] különböző szövegek összevetéséből kitűnik, hogy azon egyes szavakbeli eltérések, melyek a Hofgref-féle kiadás és a későbbiek közt mutatkoznak, vagy oly lényegtelen szórakásbeli változtatások, vagy elvetendő, mert szövegrontó újítások vagy épen tévesztések és hibák, miknek az eredeti szöveg helyreállítására nézve semmi értékök sincs. Ugyanazért e helyen az elég correct Hofgref-féle szöveg mellett egyszerűen mellőzendők voltak.”⁷ Az idézet nem mentes hibás textológiai meglátásoktól, előítéletektől és önellentmondásoktól, mindazonáltal a sommáspasszus minden körülményeskedéstől tartózkodva jelöli ki a *Hoffgreff-énekeskönyv* helyét a Batizi-epika forrása i között: ez lesz a legjobb szöveghordozó, s leginkább azért, mert ez a legkorábbi hozzáférhető forrás.

E mellett azonban a Batizi-szövegek kiadásakor nehéz mindvégig kitartani. A *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való história* (RPHA 0124) című versnél ugya nis saját os helyzet áll elő: a *Hoffgreff-énekeskönyv* a históriát két darabban, jócskán átszerkesztve közli,⁸ Bornemisza Péter legalább két évtizeddel későbbi detrekői kiadása viszont egyetlen versként publikálja. S ha lehet, a helyzet annyival még kacifántosabb, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyv* e versnél több helyütt is csonka.

A kritikai kiadás regisztrálja a problémát, sőt világosan a *Hoffgreff-énekeskönyv* számlájára írja a változtatást,⁹ tehát belátja, hogy Bornemisza kiadása szerkezetében eredetibb, mint a korábbi editio. Alább közlök néhány¹⁰ eltérő helyet a két 16. századi és a kritikai kiadásból; megvizsgálándó, miként kezeli forrásait az RMKT.

⁷ RMKT 2., 421.

⁸ A két részre bontás lehetséges oka iról lásd PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 118–130.

⁹ „Bízást hihetjük, hogy ez a versszak nem Batizitól származik, valamint a két énekre való osztás sem, mert szövegünk elején a versefejből ez jön ki ANDREAS BATHISIINUS, miből a Hofgref második énekének versefejeiben ennyi maradt meg: HISIINUS. A Hofgref gyűjtemény szerkesztője követhette hát el ezt a szétdarabolást s lehet, hogy a z első énekhez bajosan illeszthető, 10 első strófa helyett maga szerkesztett egy vagy két bevezető versszakot, vagy pedig a 249-dik sort, mely így hangzik: De szent lélek isten nyilván megmondotta – így alakította át: A szent lélek isten stb., – s az éneket ezzel kezdte. A második ének címébe ezt írta: ugyanazon nótára; s ez szintén vélekedésünket erősíti.” RMKT 2., 423–424.

¹⁰ A lista terjedelmi okok miatt messze nem törekszik a teljességre. Az eltérések közül olyan helyeket választottam, ahol a nyelvjárási különbségeknél számottevőbb különbségek is látszanak. Mindhárom forrás szövegét betűhív á tiratban hozom, a sorokat azonban, szemben a 16. századi kiadásokkal, nagy kezdőbetűvel írom.

sor ¹¹	Hoffgreff-énekeskönyv	Énekek három rendbe	RMKT 2.
46	Az emberi nemzet ott mind karhoztatec	Emberi nemzetseg ott mind karhoztatec	Az emberi nemzet ott mind karhoztatek
50	Ondoc paraznassag az vtanna tamada	Ündoc paraznasag mind szellel el arada,	Ondok paráznság azután támada
82	Mikor negy szaz harmintz efstendö el mulec	Mikor negy szaz esztendo el mulec,	Mikor négyszázharmincz esztendő elmülék
84	A' Sido népektöl el ki hirdettetec	Es Moyses által el kihirdettetec	A zsidó népektől el-kihirdetteték
94	Es a fő csaßarsag chac egy embernel volt	[..]	És a fő császárság csak egy embernél volt
96	Eleijtel fogua nagy neuezetben volt	Eleitül fogua negy nemzetsegnel volt	Eleitel fogua nagy nevezetben volt
112	Egyic hogy el romlot masic fel tamadot	Egyic hogy el romlot masodik el felkölt	Egyik hogy elromlott, másik feltámadott
114	A ßent Prophetakual meg Prop-heteltata	A' szent írasokban meg prophe-taltata	A szent prófétákkal megpróbáltatá
128	Nagy ßörnyü halallal kel mind meg halnotoc	Nagy szörnyü halallal mind meg kell halnotoc	Nagy szörnyü halállal kell mind meg halnotok!
132	Oßtan az erelmet mü tölünc vgy kergyed	Oztan az értelmet mi tülönc meg kerdgyed	Osztán az értelmét mü tölünk úgy kérdjed
138	Tudom ertelmetis meg magyaraz-zatok	Tudom értelmetis ti megmondhaty-tyatok,	Tudom értelmét is megmagyaráz-zatok
185	Az ket laba feie egy litet vala	Az két laba feje elegyített vala	Az két lábafeje egyelített vala
188	Még egy hegyböl egy kö keznelkül fel alla	Míg egy hegyböl egz köw kéz nekül leszalla	Még egy hegyböl egy kö kéz nélkül felállá
191-2	Sarbol vasbol chinalt laba ößue romla, Teteitöl fogua ottan le rohana	Sarbol, vasbol czinalt labat öszue töre, Teteitöl fogua ottan el le romla.	Sárból, vasból csinált lába öszve-romla, Teteitől fogva ottan lerohana.
196	De az ronto nagy kö egy igen nagy hegy lön	De az nagy rontó köw egy igen nagy hegy lön	De az rontó nagy kö egy igen nagy hegy lön
227	Nem emberi keztol a kö elmezetec	Emberi kez nekül az köw elvetetec,	Nem emberi kéztől a kö elmet-zeték
245	Christus Iesus WRunc bününkert aldozec	CHRISTVS IESVS Wrunk bünein-kert aldozec,	Krisztus Jézus urunk bününkért áldozék,
321	[..]	Törököknecc mondatnac mert öc mindent törnec	Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek

Úgy látszik, a nyilvánvaló szerkezeti változtatás regisztrálása mellett a kiadó nem föltételezi, hogy egyéb módon is távolabb kerülhetett a *Hoffgreff*-változat az eredeti szerzői szövegtől, ugyanez a fenti táblázatból is jól látszik, hogy a kritikai kiadás a korábbi 16. századi edíciót közli. Ez az egyes hangok jelöléséből és a szavak, sőt mondatok variánsaiból is kiviláglik.

Az is észrevehető, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyvből* hiányzó részek esetében Szilády szolgálja veszi át az *Énekek három rendbe* alakját, még akkor is, ha nyilvánvaló szótagszámtöbbletet kellene javítania. Tehát ahelyett, hogy a fölfedezett, világosan nem szerzői beavatkozás miatt a detrekeői változatot hozná a főszövegben releváns helyeken a *Hoffgreff-énekeskönyv* alakjaival kiegészítve, a kiadó sajátos eljárást választ: a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegalakjait adja ki az *Énekek három rendbe* strófarendjében, a hiányzó helyeket Bornemisától pótolva. Vagyis miközben rajtakapja a

¹¹ A sorszámozást az *Énekek három rendbe* strófarendje alapján közlöm.

Hoffgreff-énekeskönyvet, hogy változtatta a szerzői szövegszerkezetén, kizártnak tartja, hogy változásokat szenvedjen el az ott közölt vers a szavak vagy mondatok szintjén; így kontaminált szövegkiadást kreál.

De akadnak egyéb szempontok is, melyek alapján Bornemisza kiadását szövegkritikailag az eddig gondoltaknál értékesebbnek kell tartanunk.

Stoll Béla sokszor kiadott alapvető textológiai dolgozatának¹² *Szövegek helyreállítása több nem-autográf szövegforrás alapján* című fejezetében¹³ beszél a szövegforrások egymáshoz való viszonyáról. Amint írja, két szövegforrás (A és B) viszonya alapvetően háromféleképp képzelhető el. Vagy A származik B-ből, vagy B származik A-ból, vagy „mindkét forrás egy (elveszett) harmadikból származik.”¹⁴

Az utóbbi, harmadik lehetőség megfogalmazása némiképp leegyszerűsítő, de nem indokolatlanul. Ugyanis korántsem szükségszerű, hogy a két kiadás éppen egyazon forrásból származzék, ha már beláttuk, hogy egymásból nem eredhetnek. α nyilvánvalóan jelölheti azt a közös elveszett őst, melyre mindkét forrás visszavezethető, de azt az ismeretlen szöveghagyományt is, melynek egy pontjához az ismert források kapcsolódhatnak. Stoll leegyszerűsítő megfogalmazása azért lesz *többnyire* helytálló, mert valószerűtlen és felesleges a régiségben nagyszámú elveszett forrást föltételezni, és azért fontos mégis a fentiekkel kiegészíteni, mert nem szükségszerű, hogy az általunk már megismerhetetlen szöveghagyomány olyan pontjához kapcsolódna a két ismert forrás, mely ugyanolyan távolságban van a szerzői szövegtől.

Arról van ugyanis szó, hogy a nem autográf szövegforrások textológiai értéke fordítottan arányos az eredetitől való távolságuk mértékével. A kérdés az, hogy milyen mértékegységben mérjük az eredetitől való távolságot. Az időbeli távolság e tekintetben nem mérvadó: a utográfról készülhet másolat a keletkezése után évszázadokkal is, és igen rövid időn belül sor kerülhet másolatok továbbmásolására. A *másolási távolság* lesz az a – messze nem egzakt – mértékegység, amellyel számolni érdemes. Egy nem autográf forrás annál nagyobb textológiai értékkel bír, minél kevesebb másolási távolságra van az eredetitől, még akkor is, ha egy másolás és egy másik másolás sohasem lehet egymással egyenlő.

Hogyan határozható meg a két szóban forgó énekeskönyv viszonya (egyelőre csak a *Meglőtt és megleendő...* című vers tekintetében)? A Bornemisza-énekeskönyvből nem származhat a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegváltozata; ezt keletkezésük ideje aka-

12 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987. Általán használt és hivatkozott kiadása: STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003, 154–210.

13 *Uo.*, 200.

14 *Uo.*

dályozza meg.¹⁵ A *Hoffgreff-énekeskönyvből* az időrend miatt ugyan származhatna az *Énekek három rendbe* variánsa, de az fölöttébb valószínűtlen, hogy Bornemisza észrevegye a kettévágott ének kettévágott akrosztichonját és rekonstruálja Batizi átszerkesztett versének eredeti strófarendjét.

Nem marad más hátra, mint azt gondolni, hogy mindkét szövegváltozat ugyanabból az ismeretlen szöveg hagyományból származik, és mivel pontos távolságukat a zeredetitől nem áll módunkban meghatározni, egyformának kell gondolni.¹⁶ Vagyis Bornemisza szövegváltozatát semmi okunk nincs a Hoffgreffé alá rendelni, sőt az látszik helyesnek, ha az kerül főszövegbe, és Hoffgreff eltéréseit minden egyes esetben jelezzük vele szemben, még akkor is, ha e vers esetében joggal gondolható, hogy a kötet kiadója egyéb helyeken is változtatott a szövegen.

Következhet-e mindebből olyasmi, mely a többi Batizi-história szövegkiadásánál megszívlelendő tanulság? Igen, még ha nem is magától értetődően. Mivel Batizi történetét illetően ez a két forrás a legmeghatározóbb (a későbbi kéziratok források bizonyíthatóan ezekről készültek), logikusnak tűnik, hogy e vers analógiájára a többi esetben is egyenrangú textológiai értéket tulajdonítsunk a két antológiának. Pusstán erre a versre alapozva azonban könnyelműnek tűnhet egy ilyen kijelentés. Hasonlóan látványos, hova tovább rikító különbségeket találhatunk a két kötet szövegváltozatai között (ezek egyikéről majd később), mégis egyelőre érdemes szóra bírni a szövegkritikailag hallgatagabb verseket.

Az ismeretlen szerzőtől származó *Pénitenciára intő história Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról* című história (RPHA 1205) például ilyen vers; e két nyomtatott antológián kívül a *Csoma-kódex* őrizte meg. Ez a kései kézirat változat a két 16. századi kiadás egyikéről készült másolat, és épp a két nyomtatott variáns hasonlósága miatt nehezen dönthető el, hogy melyikről. Úgy hozhatunk megközelítőleg helyes ítéletet, ha a *Csoma-kódex*ben e história után szereplő *Moyzes és Jósue hadáról az Amálek ellen* című verset (RPHA 0432), mely történetesen ugyanezen három forrásból ismert, szintén összevetjük a két nyomtatott forrással. Itt azt találjuk, hogy a *Csoma*-változat az *Énekek három rendbe* szövegét másolja, azt kell hát föltennünk, hogy a szomszédos verssel is így áll a dolog.

A szóban forgó vers két változata olyan nyira egyforma, hogy nem találunk köztük lexikai eltéréseket. Hacsak ezeket nem tekintjük annak:

sor	Hoffgreff-énekeskönyv	Énekek három rendbe
185	Töryünc azert az vagy mü most Istenhez	Teriönc azert az vagy mi most Istenhez

A konfúz sort a *Csoma-kódex* másolója a tőle telhető módon megigazítja:

¹⁵ Nem számítva azt az igencsak valószínűtlen elképzelést, mely szerint a kötet 1580 után került volna sajtó alá. Vö. MÁTRAY GÁBOR, *Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek a XVI. századból*, Pest 1859, 140.

¹⁶ A két énekeskönyv viszonyáról, lehetséges forrásokról és általában a *Hoffgreff-énekeskönyvről*, annak szerkezetéről korábban és a fentieknél konkrétan már írtam: PAP BALÁZS, *A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezete a szöveg hagyományozódás tükrében* = P. B., *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 59–84.

„Térjünk azért avagi mi most Istenhez”; jobb híján be kell érnünk ezzel az értelmezéssel. De nem is ez a fontos igazán, hanem az, hogy ha a két változat egymásból származik (az időrend miatt a detrekői kiadás a *Hoffgreff*ből), akkor azt kell látnunk, hogy Bornemisza közhelyesebb, gyülekezeti énekesebb alakra cseréli a *Hoffgreff-énekeskönyv* alakját, viszont az „az vagy” részt vagy helyénvalónak gondolja úgy, ahogy van, vagy nem tud vele mit kezdeni. Vagyis egy soron belül javít is, meg nem is.

Ha viszont azt gondoljuk, hogy közös forrást másolnak (és e versváltozatok esetében úgy tűnik, ugyanarról a forrásról lehet szó, nem pusztán hagyományról), akkor csak arról van szó, hogy a szolgai másolási folyamatba egy helyütt hiba csúszik. (Szinthe bizonyosan Hoffgreffnél. Hiába a *lectio difficilior* elve: Isten felé törni e versszerző gyakorlatban nemigen szokás.) Akadnak azonban egyéb, ennél erősebb érvek is.

A két variáns szemlétomást olyan forrást másol, melynek nyelvjárása í-ző volt. Ekét kiadványszámára viszont idegenül hangoznak az ilyen szóalakok, ezért a szerkesztő (vagy inkább a nyomdász) túlnyomórészt javítja is ezeket. Onnan tudjuk, hogy a forrás mégis ilyen volt, mert helyenként a mechanikus másolás legyőzi az értelmező újraszedést, és a szerkesztő (nyomdász) a nyelvjárása mellett elszól egy-egy idegen alak. És, amint az várható két kiadás esetében, ez *nem mindig* ugyanazoknál a szavaknál történik:

Sorszám	<i>Hoffgreff-énekeskönyv</i>	<i>Énekek három rendbe</i>
5	Eszt ertettüc régen törtint dolgokból	Ezt ertettüc regen törtint dolgokból
6	O töruennek sok Historiaijból	O töruinne soc historiaiból
32	Mert sántalan bünökuel rakua vala	Mert sántalan binökuel rakua vala
35	Ez éktelenséget hogy ő ne tenne	Ez iktelensiget , hogy ő ne tenne
61	Te ígirted nagy kegyelmessedből	Te igerted nagy kegyelmessedből
62	Bochanatot kic ki terne bijnökbol	Botsanatot kic ki terne bünökböl
65	Én vitkesztem Wristen te ellened	En vétkeztem WRisten te ellened
70	Meltan ennél irdemlec nagyobbakot	Méltan ennél irdemlec nagyobbakot
73	Én nem tudom bijneymne sokszagat	En nem tudom büneimne sokszagát
83	Nem gondoltam iollehet intéseduel	Nem gondoltam jollehet intiseduel
85	Az még élec chyak tégedet dicsürlek	Az mig élec czac tégedet dítsirlec
93	Chyodallatos Istenec itilete	Czudalatos Istenec itileti
119	Öröl vala nagy széles orszagaban	Öröl vala nagy sziles orszagaban
164	Életünket kétség nélkül el vefttyük	Eletönket ketsig nélkül el veztttyük
184	Ketségnélkül ötet meg nem lelhettyük	Ketsignélkül ötet meg nem lelhettyük

A fenti táblázatot látva elképzelhető persze az az eset is, hogy a detrekői változat készítője néhol minden különösebb ok nélkül í-ző alakokra változtatja a *Hoffgreff-énekeskönyv* alakjait, és ha a forrásában ilyet talál, akkor azt hol javítja, hol egyszerűen lemásolja; ez azonban a mérőben valószínűtlen.

E versváltozatok esetében tehát más úton és más módszerekkel, de oda jutunk, hogy az a leglogikusabb, ha a két nagy históriás antológiát nem közvetlenül, hanem közös forráson, esetleg forrásokon keresztül kapcsoljuk össze.

Nem bír különösebb jelentőséggel, de a rend kedvéért megjegyzendő, hogy a két eddig példaképp hozott vers a Bornemisza-gyűjtemény *második rendjéből* származott, nem a műfaji értelemben sokkal homogénebb, históriákat közlő harmadikból. A második rész énekei között még egy darab van, mely a *Hoffgreff-énekeskönyvben* is szerepel; Szkhárosi Horvát András átokverse, az *Az átokról*, vagy korábbi kiadása szerint: *De maledictionibus*. A kritikai kiadás e vers esetében is a *Hoffgreff-énekeskönyv* publikálta változatra alapozza szövegközlését, és itt már indoklással sem vesződik: „Szövegünk Hofgreffből van véve, melytől Bornemisszáé gyakran eltér.”¹⁷ Az eltéréseket ezúttal többé-kevésbé pontosan jelzi, mindazonáltal, tekintve, hogy Bornemisza itt – és ez az egyéb Szkhárosi-versek megjelentetése miatt is nyilvánvaló – nem Hoffgreff változatát másolja tovább, helyesebb lett volna épp fordítva eljárni. E kérdés azonban aligha érinti a két énekeskönyv viszonyát, és nem is visz közelebb Batizi helyesebb szövegalakjaihoz.

A fentiekből nem vakmerőség arra következtetni, hogy Bornemisza az Énekek három rendbe szerkesztésekor nem használta a *Hoffgreff-énekeskönyvet*. Az nem jelenthető ki, hogy nem is ismerte (persze akár így is lehetett), de hogy közvetlenül nem merített belőle, az szinte bizonyos. Ha előtte lett volna, aligha nem egyéb szövegeket is kiválaszt belőle. A harmadik részt felvezető prózai megjegyzése mindenesetre ilyesmit sejtet: „Igyekeztem többeket is kinyomtatnom, de az tájba, mikor ezekbe munkálkodtam, nem találhattam azokat, kiket véltem, hogy szükséges voltak volna ezek közibe. Hanem az hívek könyörgések által azt is megnyerhetik az Úristentől, hogy azokra is alkalmatosságot adjon ő felsége.”¹⁸ Nem állítom, hogy e megjegyzés föltétlenül épp a *Hoffgreff-énekeskönyvre* vonatkoznék, csak azt, hogy akár arra is vonatkozhat. Annyi bizonyos, hogy Bornemisza fontosnak tartja megjegyezni, hogy a kiadás készítésekor nem rendelkezik olyan kútfővel, melyről tudomása van, s mely segítségével gazdagabbá tehetné kötete harmadik részét, de bíz benne, hogy egyszer valamiképpen még sikerül azokat a szövegeket is kiadni, melyeket ezúttal nem.

Az eddigieket összegezve: abban nem lehetünk biztosak, hogy Bornemisza ismeri a *Hoffgreff-énekeskönyvet*, amiképp az ellenkezőjében sem. Számos szöveg esetében belátható, hogy Bornemisza kiadásának nem forrása a *Hoffgreff-énekeskönyv*, valószínű tehát, hogy egyéb esetekben sem azt használta.

Ha ugyanis úgy áll, hogy az *Énekek három rendbe* hajlamos a szolgai másolásra és szándékos szövegváltoztatásokat nem eszközöl, változatainak eltérései szándékolatlan másolási hibák,¹⁹ akkor, noha lényegesen későbbi szöveghordozó, a benne szereplő alakok potenciálisan egyforma távolságban vannak a szerzői szövegtől; tehát nincs kisebb szövegekritikai értékük, mint a *Hoffgreff-énekeskönyvnek*. De ha ez túlzásnak tűnnék, akkor így megfogalmazva már aligha az: mivel belátható, hogy az *Énekek három rendbe* nem leszármazottja a *Hoffgreff-énekeskönyvnek*, ha nem a szö-

17 RMKT 2., 458.

18 *Bornemisza Péter, Énekek három rendbe Detrekő, 1582*, kiad. VARJAS Béla, tan. KOVÁCS Sándor Iván, Bibliotheca Hungarica Antiqua, VI., Bp., Akadémiai, 1964. A CCLVIII és CCLIX közötti lapon.

19 Vö. STOLL, i. m. 183–184.

veghagyományozódás másik, egyenrangú ágán helyezkedik el, szövegkritikai értéke nem csekélyebb, mint a *Hoffgreff-énekeskönyvé*.

És most térjünk vissza a Batizi-versekhez!

Beláttuk, hogy a *Meglőtt és megleendő...* esetében szerkezeti érvek alapján a Bornemisza-változatot kell eredetibbnak tartanunk. Mi a helyzet a többi négy históriával? Azok esetében sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan erős érv, amely alapján dűlőre vihethetnénk a szövegváltozatok dolgát. A két antológia alakjait egyenrangúnak kell gondolnunk. És ennek a *Jónás históriája* esetében lesz komoly tétje.

A *Hoffgreff-énekeskönyv* Jónás-változata sajnos csonka: ha hihetünk a egyéb forrásoknak, csak a 69. sor utolsó szavának felétől tartalmazza a verset. A kritikai kiadás a teljes Bornemisza-variánsból közli a szöveg hiányzó részeit, majd a korábbi Hoffgreff-változatot hozza a továbbiakban. Mindehhez igen szűkszavú jegyzeteket fűz: „A XII. sz. megvan: Hofgrefnél *Dd3—Ee1* levélben (csak hogy a *Dd3* és *Dd4* hiányozván, Bornemisza szövegét kellett lenyomtatni a 69-ik sor utolsó szaváig). — Bornemisza é. k. CCCXXXI—GCCXXXIX. lev. — Külön kiadásaiból szintén csak egyet ismerünk ekkorig, mely 1596-ban Debreczenben jelent meg egy 4 rét íven. (Szabó K. 280.) — Ezeken kívül megvan még a Lipcsei c. 78—81. levelén. — Lugossy c. 70—72. levelén. — Bornemisza szövegében az utolsó strófából ki van hagyva Batízi neve se miatt a versszak átalakítva. A Lugossy c. szövegéből — azon kívül, hogy az egész verszet merőben át van dolgozva, — hiányzik a 9—12. és 145—176. sor; az utolsó versszak előtt pedig egy strófa (doxologia) van betoldva. — A versalak egy az előbbi sz. a. olvasható énekével, de a rímelésre annyi gond sincs fordítva.”²⁰

A két forrásszöveg facsimile kiadását készítő Varjas Béla, Tarnóc Márton és Kovács Sándor Iván nem vizsgálják alaposabban a verset; Kovács csak Szilády megfigyeléseit örökíti tovább, és egészen 2003-ig kell várni, hogy Szilády ezen megjegyzései mögött rejtőző filológiai csemegére felfigyeljen Oláh Szabolcs.²¹ Ő pontosan, nagy akribiával leírja a Szilády által észre nem vett (vagy elkent) problémát, jelesül azt, hogy már Hoffgreff és Bornemisza szövegváltozata igen nagy mértékben eltér egymástól, és a Szilády által megfigyelt Lugossy-kódexbeli átdolgozások talán nem is elsősorban a Lugossy-kódex számlájára irandók, s ha igen, akkor nem átdolgozások. Oláh kiemeli, hogy a Szilády Áron által említett debreceni kiadás Hoffgreff változatán alapul, és az általa vizsgált változatok eltéréseiről egy pontos, mindazonáltal nehezen áttekinthető szinopszist közöl dolgozata végén. Oláh Szabolcs pontosan regisztrálja a négy szövegváltozat (*Hoffgreff-ék.*; *Énekek Három Rendbe*; *Jónás prófétának históriája...*; Debrecen, 1596 (RMNy 774); *Lugossy-kódex*) eltéréseit, strófahiányokat figyel meg, és Szilády legkorábbi kiadást preferáló „szerkesztői eszményét”²² is kritikával illeti egy helyütt: „A 70. sorig csonka H[offgreff]. textológiai rekonstrukciójára nézve igen nagy jelentősége van annak, hogy H[offgreff]. és D[ebrecen, 1596].

20 RMKT 2. 423.

21 OLÁH Szabolcs, *A használati variánsok intertextualitása Batízi András Jónás-históriájában [1541] = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 2003, (Studia Litteraria XLI.) 14–40.

22 OLÁH, i. m., 18.

az összevethető helyeken (a 70. sor után) a legtöbb esetben megegyezik. A 70. sorig D[ebrecen, 1596].-ben kimutatható szövegromlások tehát kis fenntartással úgy értékelhetők, mint a szerzetési időponthoz legközelebb eső szövegalak romlásai. Ennek következtében egyáltalán nem magától értetődő dolog H[offgreff].-hoz úgy közelíteni, mint amelyen a szerző keze nyoma leginkább látható volna.”²³ Ha jól értem, itt Oláha debreceni kiadásszövegváltozatának szövegkritikai értékét közelítené Hoffgreffhez.

De messze nem ez Oláh Szabolcs textológia ilag legfontosabb állítása, hanem az, hogy a Bornemisza-szövegváltozatra, de talán a többire is úgy tekint, mint amelyek szándékolt változtatásokon mentek keresztül. Bornemisza esetében konkrétan átdolgozásokról beszél.²⁴

Távol álljon tőlem, hogy vitába szálljak Oláh Szabolcs versértelmezéseivel; érzékeny elemzéséből magam is sokat tanultam. Számomra most a Jónás-história textológiai vonatkozásai érdekesek, a szövegváltozatok egymáshoz és Batizi eredetijéhez való viszonya érdekel.

A fentiekben beláttuk, hogy Bornemisza nem használja a *Hoffgreff-énekeskönyvet* detrekői kötete forrásaként, és szöveganyaguk közös forrásra, de legalábbis közös szöveg hagyományra vezethető vissza; nincs okunk a Jónás-história esetében sem arra gondolni, hogy a két kötet kapcsolata közvetlen lehet.

Mi a helyzet azonban a többi szövegváltozattal?

Az RMNy 774-es debreceni nyomtatványa a szövegek egybevetése után láthatóan a *Hoffgreff-énekeskönyv*vel rokon. Rokonságuk közelinek mondható és szerencsére nem csak e vers kapcsán láthatjuk ezt be. A *Hoffgreff-énekeskönyv* L1v–M3r levelein szereplő *Izsák pátriarka szent házasságról való szép história* (RPHA 1192) hasonlóképpen ránk marad egy önálló debreceni kiadványban is: RMNy 775. A változatok e szövegnél is az mutatják, hogy noha az *Énekek három rendbe* már bőven kiadásra ke-

23 OLÁH, *i. m.*, 18.

24 „A Bornemisza-nál olvasható szövegvariánsokról tudjuk, hogy a detrekői szerkesztő a maga céljainak megfelelően gyakran alakított szövegforrásain. Jó példa erre Batizi András 1544-es verses világrónikája. Ez két változatban maradt fenn – az 1556-os (Hoffgreff-féle) kiadásban szereplő szövegalak valamivel több mint 60 sora legalább morfémiusan vagy szintaktikai szinten eltérést mutat a későbbi, Detrekőn Bornemisza által kiadott 1582-es szövegalak megfelelő részeihez képest. Pesti György haláltáncéneke kapcsán a szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata szintén azt jelzi, hogy Bornemisza az átírási helyeken gyakran érvényesít poétikai, retorikai és homiletikai szempontokat. Éppensaját szerzésű énekeihez viszonyítva bátran tekinthetők Bornemisza nyelvi leleményeinek az okos módosítások, amelyek a más szerzőktől származó művek Detrekőnk nyomtatott szövegállományán lehet észlelni. Összegezve: megállapítható, hogy a korábbi kiadásoktól való eltérések Bornemisza használati szövegvariánsaiban nem egyszer általa átdolgozott helyeknek tűnnek; és ezek révén a szövegváltozat újszerű alaki-szemléleti arculatra tesz szert.” OLÁH, *i. m.*, 15.

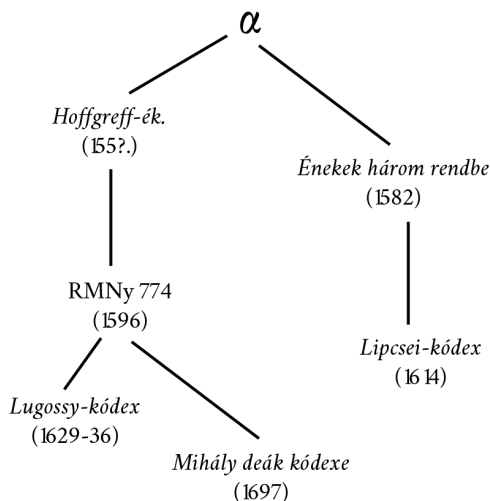
„A Hoffgreff György kiadásában megőrzött szövegalakhoz képest Batizi András verses bibliai történetét Bornemisza jelentősen módosította; s ha a két változatot egymáshoz viszonyítva olvassuk sorról sorra, akkor a *szövegkapcsolatok tükrében* Bornemisza Jónása úgy kerül szemünk elé, mint az Isten által fölszólított ember *mindenkori képmása*.” OLÁH, *i. m.*, 24.

rült ekkorra, a debreceni nyomdász rendelkezik egy Hoffgreff-példánnyal és annak szövegét szedi ki újra.

A *Lugossy-kódex* szövegváltozata a szövegösszehasonlítás után e forrás továbbmásolásának látszik, és – mint a benne szereplő bibliai históriák általában – az *Énekek három rendbe* kötetéből származik.

A *Mihály deák kódexe* szövegét még nem volt módomban tüzetesen megvizsgálni, de címirta és incipitje alapján a debreceni nyomtatvány leszármazottjának tűnik.²⁵

E vers esetében a szemma tehát valahogy így festhet:

Mivel a két szövegkritikailag legértékesebb változat, Hoffgreff és Bornemisza szövege nagymértékben eltér, melyiket kell közülük egy kritikai kiadásnak választania? A kérdés majdhogynem eldönthetetlen. Akadnak persze érvek, de egyikük sem perdöntő. Lássunk közülük néhányat!

– A két versváltozat verstanai szempontból is nagy mértékben különbözik. Bornemisza változatának rímelése jobb, Hoffgreffé gyatrább, ha ugyan akar egyáltalán rímelni. Ebből aligha vonhatók le komoly következtetések, a jobb rímelést eredetibbnek gondolni egyszerű elitizmus: épp annyira elképzelhető, hogy valaki javít másolásakor egy vers rímein, mint az, hogy ront. Ráadásul a két nyomtatvány esetében a különbség tendenciózus: nem csak a Batizi-verseknél figyelhető meg:

Egy szemléletes példa a szóban forgó versből:

Szerze az Úristen egy igen nagy halat,
Nagy setét torkába hogy Jónást benyelné,

²⁵ Vö. DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése: IV. Mihály deák kódexe*, ItK, 1911, 431–444, 434.

Kinek lőn gyomrában három éjjel, nappal,
Istenhez kiálta, imezt mondja vala:
(*Hoffgreff-énekeskönyv*)

Szerze az Úristen igen nagy cethalat,
Hal torkát feltátván elnyelé mindjárást,
Három éjjel, nappal hordozá az Jónást
Onnét az Istenhez tőn ilyen kiáltást:
(*Énekek három rendbe*)

És egy a szintén mindkét forrásban meglévő Sztárai Mihály szerzte *Judit asz-
szony históriájából*:

„[...]”
Íme az urunknak földén vagyón dereka,
És el vagyon tőle vétetvén ő feje!”
Ezt látván az urak, mind megijedének és megháborodának.
(*Hoffgreff-énekeskönyv*)

„[...]”
Íme az urunknak földén vagyón dereka,
És el vagyon tőle vágatván az ő agya.”
Ezt látván az urak, mind megijedének és népe háboroda.
(*Énekek három rendbe*)

A szépen rímelő, költői alakokat rontja a Hoffgreff-változat az írásbeliség, leg-
alábbis a nyomtatottság határán lévő históriás énekek nivójára (ha egyáltalán van
ilyen); vagy a Bornemisza-változat fejlesztitovábbá közös forrásban talált változatot
a nyolcvanas évek kifinomultabb, legalábbis normatív igényeihez (ha egyáltalán van
ilyen)? Erős érvek híján eldönthetetlen. A Batizi-históriák esetében statisztikailag
mintha a rímtelenség felé billenne egy rímetek érintő vizsgálat, de ez semmit sem
jelent, mert a Gedeon-históriát csak a *Hoffgreff-énekeskönyv* őrizte meg, és láthatóan
e kötetbe ilyen állapotukban, változatukban kerülnek be versek.

– Bornemisza változatában változik a kolofón, kikerül belőle Batizi neve. E tény
könnyű döntést kínál, de csalóka. Túl azon az általános (és majdhogynem örök) kér-
désen, hogy mennyire szabad komolyan venni a záróstrófák állításait (valóban víg
kedvben született-e egyik-másik tragikus vers, vagy tényleg fázott-e a szerző versírás
közben), a két változat némiképp elgondolkodtató.

Ezt Batizi András szerzőtte énekekben,
A keresztyénekért ő nagy szerelmében,
Ezörötszáznegyven és egy esztendőben,
Kiből dicsúrtessék a mennyei Isten.
(*Hoffgreff-énekeskönyv*)

Az aki szerzette ilyen éneklésben,
Az keresztyénekhez volt nagy szerelemben,

Ezeröttszáz negyven és egy esztendőben,

Kiből dicsértessék az mennyei Isten.

(Énekek három rendbe)

Tény, hogy a későbbi változatban nem szerepel a név. Ennek számos oka lehet: akár az is, hogy a nagy mértékű átdolgozás, melyen a vers átesett, már jócskán megfakította Batizi szerzőségét, de az átdolgozóét nem erősítette meg annyira, hogy sajátjaként szignálja a szöveget. Ez a magyarázat oly mértékben feltételezi igazságérzetet, hiúságot és szerénységet egy átdolgozóról, hogy nehéz valóságos személyként elképzelni. Másfelől, ha ezen átsiklanánk is, épp az átdolgozó igazságérzete, sőt igazmondása miatt kell azt gondolnunk, hogy a változtatásokra még a szerzetetés évében sor került, vagyis aligha lehetett maga Bornemisza. Megint nem lettünk semmiben sem biztosabbak. Még azt sem zárhattuk ki, hogy az átdolgozó nem maga a szerző. Miért ne származhatna Batizi tollából a Bornemisza közölt kolofón? Azért, mert ismerünk Batizi névvel aláírt verseket? Ismerünk hasonlóan rejtélyesen szignáltakat is; nem kizárt, hogy azokat is Batizi szerezte.

Nem mondhatunk tehát annál többet, mint hogy nem tudunk dönteni a változatok eredetiségének kérdésében. Gondolhatjuk, hogy Bornemisza átdolgozza ezeket a verseket, de a tények épp az ellenkezőjét sugallják – és legfőképp nem tudjuk bizonyítani. Az, hogy több rendelkezésre álló nyomtatott, vagy akár kéziratot változat alapján²⁶ adná ki a történeteket, merő fikció. Ilyen kéziratok létezésének sajnos semmi, de semmi nyoma.

A kritikai kiadásban követendő eljárás szemben az eddigiekkel az lehet, hogy

– mivel erős érvek alapján nem tudunk választani Hoffgreff és Bornemisza szövege között és

– mivel Hoffgreff és Bornemisza szövege annyira eltér egymástól,

közölni kell mind Hoffgreff és mind Bornemisza változatát, ugyanis egyforma eséllyel lehetnek szerzői szövegek. És mivel tudjuk, hogy az RMNy 774-es nyomtatvány a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegét adja ki újra, a *Hoffgreff-énekeskönyvből* közölt szövegváltozatot innen, nem pedig az *Énekek három rendbe* kiadásából kell kiegészíteni.

26. „Bornemisza szövegkiadáói munkájának az olvasókat együttműködtetésének gesztusa jellemzi. A szövegeket »megjobbító« kiadóként az általa képviselt énekhasználó közösség igényei szerint, vagy a források csonkultsága okán, nyilvánvaló tévesztések, kihagyások miatt más nyomtatott kiadásokhoz és többé-kevésbé széles körben használt kéziratok gyűjteményekhez fordul. A hagyományozási láncok tisztázása, felgöngyölítése (az eredeti szerzői szöveg helyreállítása) helyett sokkal inkább válogatva rendelkezésre álló szövegforrások egyidejű halmozása. Az így keletkező »használati variáns« viszonyba kerül az öt feltételező egyéb variánsokkal; közöttük történeti tudást rögzítő és átrajzoló viszonyok mutatkoznak meg – e kapcsolat dialogikus »történeti reliefként« fogható fel.” OLÁH, i. m., 15.

Azzal ugyanis, hogy a *Régi Magyar Költők Tára* második kötete kontaminált változatot közölt, *teljesen bizonyos*, hogy a Jónás-kiadásában vagy a hetvenedik sorig vagy épp onnantól kezdve *nem Batizi versét adta ki*.

De túl ezen a karikírozott megfogalmazáson, a 16. századi költészetből ránk maradt versek száma nem oly nagy, hogy lemondjunk a 16. században keletkezett strófák tucatjairól pusztán azon az alapon, hogy szerzőjük nem egyezik meg az épp kiadni szánt szerzővel.

E dolgozat másik tanulsága az lehet, hogy noha belátható távolságra van a 16. századi költészetkritika i kiadássorozata nak lezárulása, talán épp ez teremtkialkalmat arra, hogy elkezdjük az egészet előlről.

A Nosza keresztyének, halljunk régi dolgot és a Nosza keresztyén nép, hallgass nagy dolgokra (RPHA 1091) incipitű versek szövegközlése

JÓNÁS PRÓFÉTÁNAK HISTORIÁJA

Ninive városáról és Jónás prófétának az tengerben bevetéséről, az cethalnak elnyeléséről és kiokádásáról, és Istentől megfeddéséről.*

	1	Nosza, keresztyének, halljunk régi dolgot,
Hatalmas urunknak, Istennek dolgáról,
Jónás prófétáról, Ninive városról,
Kinél nagyobb város ég alatt nem vala.
5	2	Szóla az Úristen Jónásnak, ezt mondá:
„Kelj fel, Jónás, menj el az nagy Ninivébe,
Hirdessed közettök az én beszédömet,
Mert ú gonoszságok előmbe felhatott.
10	3	Isten előtt Jónás kezde elfutnia,
Az szeles tengerre előtte indula,
Mene az városba, kinek Joppen neve,
Hát egy hajó indult az szeles tengerre.
15	4	Bárka-bért megadá ott az hajósoknak,
Az bárkába üle, velök elindula,
Akara elfutni Isten színe előtt,
De az Isten előtt senki el nem futhat.

* A szövegközlés alapja két nyomtatvány: *Jonas prophetanak historiaia Ninive varosarol...*, Debrecen, 1596, RMNy774 (továbbiakban D) valamint a *Hoffgreff-énekeskönyv*, RMNy108, Ee1'–Ee4' (továbbiakban H). A főszöveget a 69. sorig D onnantól H adja, D eltéréseit jegyzetben közlöm, ha a főszövegbe javítás gyanánt D alakja kerül, kurzíválom.

3 D: János – értelem 10 D: fzeles – bizonytalan olvasat szeles vagy széles 12 D: fzeles – bizonytalan olvasat szeles vagy széles

- 5 Nagy szelet bocsáta Isten az tengerre,
Nagy vész, háborúság tengeren indula,
Kezdé ropogatni, hajtani az bárkát,
Mind elijedének az hajós mesterek.
- 20
- 6 El-felkiáltának ki-ki az Istenhez,
És az vasmacskákat tengerbe bocsáták,
De ott az bárkának legalsó részébe,
Jónást nehéz álom megfoglalta vala.
- 25
- 7 Az kormányosmester hozzá mene, monda:
Kelj fel, mit aloszol, kérjed az Úristent,
Netalám az Isten rajtunk megkönyörül,
Hogy mi el ne vesszünk itt mind ez tengerbe.
- 30
- 8 Szóla egyik hajós az másik társának:
„Jertek, vessünk sorsot és nyilat közöttünk,
Tudjuk meg, ki legyen ez nagy vésznek oka!”
Az sorsot megveték, és Jónásra esék.
- 35
- 9 Mondanak Jónásnak: „Jelents meg minekünk,
Micsoda az oka ez nagy háborúnak,
Mondd meg, mi dolgos vagy, miféle ember vagy,
És mondd meg hová mégy, miféle nemzet vagy!”
- 40
- 10 Szóla ottan Jónás, nekik ezt felele:
„Zsidó nemzetségből való ember vagyok,
Félöm és tisztölöm az mennyei Istent,
Hogy ki teremtötte az tengert és földet.”
- 45
- 11 Az nagy háborúnak okát, ím, ezt mondá,
Mert az Isten előtt elfutott volna.
Azért az hajósok mind megfélemlének,
Kezdék dorgálnia: „Miért, hogy ezt tötted?”
- 50
- 12 „Mit tegyünk teneked, hogy ez vész megszűnjék,
Mert, ím, így jól látod ez tengernek vészét,
Minduntalan feljebb nevededik,
Nagy szörnyű zúgással, habokkal felbuzdul.”
- 55
- 13 Jónás monda nekik: „Fogjatok engemet,
És vessetek el-be tengernek vizébe,
Megszűnik legottan az vész, az háború,
Mert jól tudom, hogy én vagyok ennek oka!”
- 14 Az hajósmesterek evezni kezdének,
Akarnak kimenni Jónással az partra,
De nem lehet vala, mert az tenger vize,
Ellenek áradván visszaveri vala.

- 15 Kiáltván ezt mondják: „Kérünk, nagy Úristen,
Az igaz embernek lelkébe ne vesszünk,
Mert mint te akarod, ugyan cselekedtünk,
60 Ne ferteztessünk meg ártatlan vérében.
- 16 Nem lón mit tenniek, szegín Jónást fogák
Az tengerbe veték, az tenger megszűnék,
És megfélelmének, az Istentől kérik,
Áldozatot tőnek, az Istent dicsírék.
- 65 17 Szerze az Úristen egy igen nagy halat,
Nagy setét torkába hogy Jónást benyelné,
Kinek lón gyomrában három éjjel, nappal,
Istenhez kiálta, imezt mondja vala:
- 70 18 „Nagy veszedelmemből, pokolnak gyomrából,
Te hozzád kiáltok, felséges Úristen,
És te meghallgassad én imádságomat,
Mikort vonakodván ezt gondolom vala.
- 75 19 Bevetél engömet tenger mélségébe,
Mekörnyéközének engömet nagy vizek,
És a te örvénid, hatalmas habaid,
Rejám borulának és elmerítének.
- 80 20 Én elvetött vagyok te szömeid előtt,
Vajon mikor megyök, Úristen, elődbe,
Mekörnyékeztének engömet nagy vizek,
Tengerök, mélségök fejemre burultak.
- 21 Nagy magas hegyeknek alája vettettem,
Földnek sarajával el-berekesztettem,
Emelj fel engemet, én Uram, Istenem,
Tarts meg életömet e veszödelemtől.
- 85 22 Mikor én lelkömbe ekképpen gyötrödném,
Rólad emléközém, kegyelmes Istenem,
Hogy te meghallgassad én könyörgésemet,
Kiért néked adok nagy hálát örökké.”
- 90 23 Isten parancsola im a nagy cethalnak,
Ottan kiokádá Jónást a szárazra,
Kezdé dicsűrnie Istent magasságba,
Nagy hálákat ada szabadulásáért.
- 95 24 Szóla az Úristen másodsor Jónásnak:
„Kelj fel, Jóna, menj el az nagy Ninivébe,
Hirdessed közöttük az én beszédemet,
A mit neköd szólok, nékiök megmondjad.”

66D: sötet 72 D: Mikor 73 D: Bevetel engemet 74 D: Meg környekezének engemet 75 D: az 76 D: ream 79 D: engemet 80 D: tengerek 84 D: veszedelemtől 86 D: emlekezem 91 D: dicsirnie 96 D: Az mit neked 96 H: meg mongyda

- 25 Engede a Jónás Isten beszédének,
Felkele, elmene a nagy Ninivében,
A Ninive vala oly igen nagy város,
100 Melyet harmadnapig ember eljárhatna.
- 26 Kezde bemennie Jónás a városba,
Hogy egy napi menés földet bement volna,
Felkiálta, monda: „Még negyven nap vagyom,
És ha meg nem tértök, Ninive elsüllyed!”
- 105 27 Az Ninivebeli férfiak meghallák,
Hínek az Istenbe, bötöt hirdetének,
Gyászban öltözének mind öreg, mind küsded,
A királyhoz juta Istennek ígéje.
- 110 28 A király felkele király székiből,
Elhányá ruháját, gyászba beöltözék,
A hamuban üle el-felkiáltata,
A felséges király ezt kiáltattatja:
- 115 29 „Emberök és barmok, oktalan állatok,
Semmit ne egyenek, vizet se igyanak,
Gyászba öltözzenek emberök és barmok,
A nagy Úristenhez erősen kiáltunk.
- 120 30 És minden megtérjen ő gonosz útáról,
Ki-ki mind elhagyja az ő álnokságát,
Isten megbocsátja az mi bűneünket,
Hogyha nem haragszik, münket es nem vesz el.”
- 31 Látá az Úristen ő hitök gyümölcsét,
Mert ám *megtérének* ő gonosz utokról,
Rajtok könyörüle, őket el nem veszté,
És ő városokat ő el sem süllyeszté.
- 125 32 Jónás megbúsúla és elkeserödék,
Ezön haragovék, könyörgeni kezde:
„Nemde e beszédöt, uram, mondom valék,
Mikor én is valék még az én földembe.
- 130 33 Azért én akarék a tengerre futni,
Mert jól tudom valék, hogy megkegyelmeznél,
Irgalmas Isten vagy és nagy *tűrhető* vagy,
Megbocsátod nekik ő álnokságokat.
- 34 Azért kérlek, vedd el most az én lelkömet,
Mert én életömnél halálom jobb nekem!”

98 az 104 D: söllyed 106 D: bötöt 108 D: Az 109 D: Az 110 D: be öltetek 111 D: Az 112 D: Az 113 D: Emberek 115 D: gyaszban eltözenek emberek 116 D: Az 117 D: ü 118 D: ü 119 H: bijneünket D: büneinket 120 D: minket el nem vezhet 121 D: ü hiték 122 H: meg törének D: meg terenek 122 D: ü 124 szótagszámtöbblet H: es ő varosokat es ő el sem süllyefté D: es ő varasokat es ü el sem süllyefté 125 D: keserödöt 127 D: vala 129 D: az 130 D: jól tudom azért 131 H: törhető 132 D: ü 133 D: lelkemet

- 135 Szóla az Úristen, Jónásnak ezt mondá:
„Alítod-e Jónás, igazán haragszol?”
- 35 Jónás el-kimene Ninive városból,
Napkeletről üle arccal a városra,
Szörze egy árnyékhelt, hol üldögél vala,
140 Nézi vala, hogy ha a város elsüllyed.
- 36 Szörze az Úristen egy folyó borostyánt,
Felfolya Jónásnak ő feje fölibe,
Hogy ő árnyékával neki árnyékozna,
Ótet ótalmazná, mert megbúsult vala.
- 145 37 Örüle a Jónás a kicsin árnyéknak,
Szörze hajnalkoron Isten holval kelve
Egy kis férget ki a borostyánt megrágja,
Ottan meghirvada, árnyéka elbomla.
- 38 Az nap feltámadá, Isten parancsola,
150 Meleg szél indula, és hévség támadá,
Jónásnak a fejét a nap süti vala,
Verjetezik vala, igen búsult vala.
- 39 Kéri az Úristent, hogy őt meghallgatná,
155 Monda: „Jobb neköm holtom, hogyan éltöm!”
Monda az Úristen: „Alítod-e Jónás,
Hogy ha borostyánért igazán haragszol?”
- 40 Felele ott Jónás a nagy Úristennek:
„Igazán haragszom én mind halálíglan.”
160 Monda az Úristen: „Bánod a borostyánt,
Kire munkád nem volt, te sem ültetted volt.
- 41 Egy éjjel el-felnőtt, máson ím elveszött,
Ezön te bánkódol, nem a nagy várason,
Miért nem engednék én is ez városnak,
Melybe százhuszezer embernél több vagyon?”
- 165 42 Ezeket az Isten nekünk megíratta,
Nagy irgalmas voltát ebben ajánlotta,
Megtért bűnesöket hozzája fogadja,
Csak a bűnt valóba ki-ki mind elhagyja.
- 43 Jónás nagy szent vala, de nagy bűnös vala,
170 Mert a nagy Istennek engedetlen vala,
És teremtőjére ő haragszik vala,
Hogy a bűnösöknek megkegyelmez vala.

139 H: szerző D: szerze 140 az 142 D: ü 143 D: ü 145 D: az Ionas 145 H: kis szótagszám 146 D: holva 152 D: veritezik 154 szótagszámtöbblet D: nekem holtom hogy nem eltem 156 D: a borostianert 157 D: az nagy 160 D: munka 161 D: masod 168 D: az bünt 171 D: ü 172 D: az

- 44 Ezzel megjelönté a hatalmas Isten,
Az ember mely gyarló és mely engedetlen,
175 Hogy senki ne bízzék önnön szentségében,
Mert ha mostan jámbor, lehet még hitetlen.
- 45 Jónást az Úristen a bűnért megveré,
Mert nem veszi vala Istennek beszédét,
Azért mi hollgassuk Istennek ígését,
180 Mert ha megvetendjük, értjük büntetését.
- 46 A tenger fenekén Jónást meghallgatá,
És megszabadítá, nekünk példát ada,
Hogy mi es kiáltunk nyomorúságunkba,
Münkét es meghallgat, mert *igaz szavába*.
- 185 47 Ninive városát az Isten megtartá,
Hittel, jámborsággal mert ő hozzá hajla,
Ha mi es hiendünk a Krisztusba,
Ő nagy hatalmában megtart mi hazánkba.
- 190 48 Ezt Batizi András szerzötte énekben,
A keresztyénekért ő nagy szerelmében,
Ezörötszáznegyven és egy esztendőben,
Kiből dicsúrtessék a mennyei Isten.

Jónás prófétának históriája*

- 1 Nosza keresztyén nép hallgass nagy dolgokra,
Hatalmas urunknak, Istennek dolgára,
Jónás prófétára, Ninive városra,
Kinél nagyobb város ég alatt nem vala.
- 5 2 Szóla az Úristen Jónásnak, ezt mondá:
„Kelj fel, Jónás, menj el Ninive városba,
Intsed, hogy térjenek poenitentiára,
Mert nagy gonoszságok felhat nagy bosszúmra.”
- 10 3 Jónás hogy ezt hallá, igen megröttene,
Mert fél vala azon, hogy őt agyon verné,
Ninive vorosa őt elrökkentené,
Hogynemmint Istentül, túlök inkább féle.
- 15 4 Isten előtt azért kezdé elfutnia,
Az széles tengerre előtte indula,
Sietséggel juta Japho városába,
Hogy ő az tengeren szaladna Tharsisba.

175 D: ünnön 177 az bűnért 179 D: halgassuk 184 H: ísanaba D: mert igaz szavaba 186 D: ü 187 D: az 188 D: Ü 189 D: szerzette 190 D: ü

* A szöveg forrása: *ENEKEC három rendbe: kvlömb külömb felec*, Detrekő, 1582 (RMNy513), CCCXXXI^r–CCCXXXIII^r

- 5 Bárka-bért megadá ott az hajósoknak,
A bárkában ülök vele indulának,
De nem értik vala szándékát dolgának,
20 Isten előtt való bolond futásának.
- 6 Nagy szelet bocsáta Isten az tengerre,
Erősen az hajó hánkódnia kezde,
Annyi nagy háború mindnyájokat éré,
Hogy majd elsillyednek, mindenik azt vélné.
- 25 7 El-felkiáltának ki-ki az Istenhöz,
Mindent megkísírtnek, bíznak vasmacskákhoz,
Erőtlen voltokban futának Jónáshoz,
Kinek szeme akkor vala igen álmos.
- 30 8 Az kormányosmester rázza nagy álmából,
Esedeznék értök, inti buzgó szívből:
„Netalám az Isten mirajtunk könnyörül,
Hogy el ne burítson bennünk nagy háború.”
- 35 9 Szóla egyik hajós másiknak és monda:
„Jertek, vessünk sorsot és nyilat látásra,
Tudjuk meg, ki legyen ez nagy vésznek oka!”
Az sorsot megveték, és esék Jónásra.
- 40 10 Ottan az hajósok mondának Jónásnak:
„Micsoda az oka ez nagy háborúnak,
Mondd meg, mi dolgos vagy, miféle ember vagy,
És mond meg hová még, micsoda nemzet vagy!”
- 45 11 Monda Jónás nékik: „Vagyok zsidó nemzet,
Félem és röttegem az mennybeli Istent,
Hogy ki teremtette tengert és az földet,
Ennek dolgaiba forgok színe előtt.
- 50 12 Ez nagy háborúnak kedig vélem okát,
Hogy az mit rám bízott, nem szerzem azokat.”
Az hajósok hallván mind megfélemlének,
Miért akart futni, dorgálnia kezdék.
- 55 13 „Mit tegyünk – mondának – hogy ez vész megszűnjék,
Mert, ím, így jól látod vizét az tengernek,
Hogy, ím, minduntalan feljebb nevednek,
Nagy szörnyű zúgással habok emelkednek.”
- 14 Jónás monda nékik: „Ragadatok ölbe,
És vessetek el-be tengernek vizébe,
Megszűnik legottan a tengernek vésze,
Mert csak énmiattam jutottatok erre!”
- 15 Az hajósmesterek mégis eveznie
Kezdenék Jónással, part felé sietni,

- 60 De nem lehet vala, mert tenger habjai,
Ellenek áradván vissza őket veri.
- 16 Kiáltván ezt mondják: „Nagy Úristen, kérünk,
Az igaz embernek lelkét ne veszessük,
És ártatlan vérbe mi ne ferteztessünk
Kérünk, Uram, téged, tarts meg ötöt velünk!”
- 65 17 De nem lőn mit tenni, szegény Jónást veték
Az tenger vizébe, az vész ám megszűnék,
Ők megfélemlének, igen könyörgének,
Az parton Istennek áldozatot tőnek.
- 70 18 Szerze az Úristen igen nagy cethalat,
Hal torkát feltátván elnyelé mindjárást,
Három éjjel, nappal hordozá az Jónást
Onnét az Istenhez tőn ilyen kiáltást:
- 19 „Te hozzád, Úristen, pokolnak gyomrából
Kiáltok, Úristen, nagy veszedelemből,
75 Kérlek, tekints reám kegyelmességedből,
Szabadíts meg Uram, te nagy hatalmadból.
- 20 Ím bevetél engem tenger mélységében,
Hordoztatsz engemet nagy mély örvényekben,
Forgok nagy ínségben, habok közepében,
80 Vagyok csudálatos setétes tömlőcben.
- 21 Nagy magas hegyekkel ugyan megnyomattál,
Szántalan sok vízbe nagy mélyen burítál,
Mind mennyet, mind földet, lám, reám támasztál,
Minden segítséget tülem elszakasztál.
- 85 22 Noha elvetettél mostan színed elől,
És kirekesztettél te szent templomból,
Mindazáltal bízom, hogy te jóvoltodból,
Mégsem hagysz el, Uram, irgalmasságodból.
- 90 23 Ilyen jótétedről te szent templomodban,
Nagy hálákat adok Anyaszentegyházban,
Dicsérlek tégedet, hogy minden csudálja,
Te nagy jóvoltodat minden magasztalja.
- 95 24 Jónás kiáltását Isten meghallgatá,
Harmadnapra azért halnak parancsolá,
Hogy Jónás prófétát szárazra okádná,
Mint másszor született, ugyan megújula.
- 25 Erről nagy örömmel Istent magasztalá,
Immár szolgálatját Istennek ajánlá,
Hogy megszerző volna az mit parancsolna,
100 Ismét választék azért Ninivéra.

- 26 Szóla az Úristen másodszer Jónásnak:
„Kelj fel Jónás, menj el, szólj nagy Ninivének,
Hirdessed beszédem mind egész városnak,
Mondd meg szörnyűségét ő nagy romlásoknak.”
- 105 27 Engede az Jónás Isten beszédének,
Mindjárt elindula hogy az Ninivének,
Isten akaratját hirdetné azoknak,
Mind hossza, mind széle nagy vala városnak.
- 110 28 Harmadnapi járóföldön város hossza,
Mikor egy nap immár mind menten ment volna,
Nagy torokkal nekik imígyen kiálta:
„Ez város elsillyed, ha rá nem gondolna.
- 115 29 Isten negyven napot erre csak választott,
Addig erről nektek prédikálni hagyott,
Hogy ha mind fejenként Istenhöz nem tértek,
Várossal marhával mindnyájan elvesztek.
- 120 30 Az ninivebeli lakozó emberek,
Ezeket hogy hallák, hínek az Istennek
Böjtet, imádságot köztök hirdetének,
Gyászban öltözének öregek, kicsinyek.
- 31 Király is székiből hamar porba üle,
Alázatos szíve, szőrzsák öltözte,
Mind egész városnak király ivöltete,
Hogy minden Istenhöz sietséggel térne.
- 125 32 Emberek és barmok semmit ne egyenek,
Vizet se igyanak, gyászba öltözzenek,
Minden gonoszságból el-kifeseljenek,
Az Úristen előtt térdre leessenek.
- 130 33 Bujaság, torkosság, álnokság, csalárdság,
Minden ragadozás, kártétel, hazugság,
Isteni káromlás szitok, átkozódás,
Meggzűnjenek köztök, legyen csak igazság.
- 135 34 Mikor látná Isten szívek töredelmét,
Megtére hozzájok, báná veszedelmét,
Ninive városnak ő esedezését,
Kegyelmesen vevé, akará életét.
- 140 35 Ezt Jónás jó néven nem tudá vennie,
Sőt inkább búsula, ezen az ő szíve,
Mert sok gonoszságot tött volna Ninive,
Azért azt ítélé, hogy méltán elveszne.

- 36 Az aposolokis, hogy Krisztusnak szállást
Az Szamáriában nem adtak nyugvást,
Az mennybeli tűzzel veszteni az várust
Akarák, de érte hallának dorgálást.
- 145 37 Dúl-fúl mégis Jónás, teszen ilyen panaszt:
„Tudtam én, Úristen, hogy ilyen változást
Mívelsz Ninivéval és ez nagy kiáltást
Hiába mulatod, kit tött az te szolgád.
- 150 38 Vedd el azért immár életem énnekem,
Hogy nem ment hiába ivöltess én velem.”
Felele az Isten: „Véled-e, hogy méltán
Haraghatol, Jónás, én reám igazán?”
- 155 39 Jónás el-kimene Ninive városból,
Mégis veszedelmet gondol az városról,
Ellenbe üle az napkelet felől,
Várja sillyedését neki mindenestül.
- 160 40 Szerze az Úristen hamar egy tökszalat,
Jónás feje fölött bocsátá árnyékát,
Igen nagy örömmel hévségbe látá azt,
De másodnap reggel féreg megrágá azt.
- 41 Igen megbúsula Jónás azt tökszalon,
Halálát kívánja dagályában azon,
Isten megszólítá: „Jónás, ez tökszalon,
Íme, mit haragszol ez kicsiny károdon?
- 165 42 Ha ez tökszál neked ilyen igen nehéz,
Sokkal inkább nekem az Ninive nehéz,
Melybe több lakozik száz és húszezernél,
Méltó volna inkább azon keseregnél.”
- 170 43 Ezeket az Isten nekünk megíratta,
Nagy irgalmas voltát ebben ajánlotta,
Megtért bűnösöket hozzája fogadja,
Csak az bűnt valóba ki-ki mind elhagyja.
- 175 44 Jónás nagy szent vala, de nagy bűnös vala,
Mert az nagy Istennek engedetlen vala,
És teremőjére ő haragszik vala,
Hogy az bűnösöknek megkegyelmez vala.
- 180 45 Ezzel megjelenté az hatalmas Isten,
Az ember mely gyarló és mely engedetlen,
Hogy senki ne bízzék önön szentségében,
Mert ha mostan jámbor, lehet még hitetlen.
- 46 Jónást az Úristen megveré az bűnért,
Mert nem hiszi vala Istennek beszédét,

- Azért mi hallgassuk az ő szent igéjét,
Azból hogy naponként vennénk új életet.
- 185 47 Az tenger fenekén Jónást meghallgatá,
És megszabadítá, nekünk példát ada,
Hogy mi es kiáltsunk nyomorúságinkban,
Minket es meghallgat az mi nyavalyánkban.
- 190 48 Ninive várasát az Isten megtartá,
Hüttel jámborsággal mert őhózzá hajla,
Ha miis hiendünk az Jézus Krisztusban,
Ő nagy hatalmában megtart mi hazánkban,
- 195 49 Az aki szerzette ilyen éneklésben,
Az keresztyénekhez volt nagy szerelembe,
Ezeröttszáz negyven és egy esztendőben,
Kiből dicsértessék az mennyei Isten.

A Verso 2019/2 szerzői

SZATMÁRI ÁRON (1991): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék doktorjelöltje.

LACZHÁZI GYULA (1973): az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének habilitált adjunktusa.

BODROGI FERENC MÁTÉ (1980): a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet egyetemi adjunktusa.

MACSKÁSI ÁRPÁD (1976): a PTE BTK magyar irodalom mester-szakán 2018-ban végzett hallgató.

NAGY IMRE (1940): a PTE BTK professor emeritusa.

HERNÁDY JUDIT (1989): a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója.

PAP BALÁZS (1975): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi adjunktusa.

BATIZI ANDRÁS (1510 körül): iskola mester, prédikátor, énekszerző.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KAR MAGYAR NYELV-
ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET KLASSZIKUS
IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK